

Дніпровський національний
університет ім. Олеся Гончара

Центр соціально-політичних
досліджень

ГРАНІ

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ АЛЬМАНАХ

2019 ТОМ 22 № 4

Видається з вересня 1998 року

12 разів на рік

Дніпро

Видавництво «Грані»

2019

Науково-теоретичний альманах

Том 22 № 4 2019

Засновники:
Дніпровський національний
університет імені Олеся Гончара,
Центр соціально-політичних
досліджень

Свідоцтво про реєстрацію
КВ № 19758 – 9558 ПР від 19.03.13

Відповідно до Наказу Міністерства
освіти і науки України від 21.12.2015
№ 1328 журналу надано статус
фахового видання з історичних,
філософських, політичних та
соціологічних наук.

Друкується за рішенням Вченої
ради Дніпровського національного
університету імені Олеся Гончара
(протокол № 11 від 22.04.19).

ISSN 2077-1800 (Print)
ISSN 2413-8738 (Online)

Індексується:
DOAJ
Index Copernicus
National Library of Ukraine Vernadsky
Google Scholar
CrossRef
eLibrary
Ulrichs web

Видавець:
Видавництво «Грані»
Україна, 49000, Дніпро
вул. Старокозацька, 12д, оф. 8
+38(056)794-54-63
granidp@gmail.com
www.grani.org.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2131 від 23.05.2005

Передплатний індекс – 41703

Відповідальність за достовірність
фактів, цитат, власних імен,
географічних назв, підприємств,
організацій, установ та ін. інформації
несуть автори статей.
Висловлені у цих статтях думки
можуть не збігатися з точкою зору
редакційної колегії і не покладають
на неї ніяких зобов'язань.
Передруки і переклади дозволяються
лише за згодою автора та редакції.

© «Грані» 2019

Редакція

Головний редактор: Квітка С.А.

Заступники головного редактора: Іванова С.А.,
Колесников К.М., Кривошеїн В.В., Шевцов С.В.,
Шляхов О.Б.

Технічний редактор: Лобода Р.С.

Коректор української та російської мов: Деребера А.В.
Коректор англійської мови: Комлева Ю.В.

Редакційна колегія

Іваненко В.В.	д.і.н., проф., акад. Укр. академії іст. наук (Україна)
Аяган Б.Г.	д.і.н., проф. (Казахстан)
Бачинський Я.	д. юр. н. (США)
Венгер Н.В.	д.і.н., проф. (Україна)
Висоцький О.Ю.	д.п.н., проф. (Україна)
Вятр Єжі	д.п.н., проф. (Польща)
Гао Тяньмін	д. екон. н., доц. (КНР)
Городяненко В.Г.	д.і.н., проф. (Україна)
Ісетті Дж.	д. філос., МВА (Італія)
Жук С.І.	д.і.н., проф. (США)
Катаєв С.Л.	д.соціол.н., проф. (Україна)
Квітка С.А.	д.держ.упр., доц. (Україна)
Кирилюк Ф.М.	д.філос.н., проф., акад. Укр. академії політ. наук (Україна)
Кривошеїн В.В.	д.п.н., проф. (Україна)
Лісеєнко О.В.	д.соціол.н., проф. (Україна)
Лобанова А.С.	д.соціол.н., проф. (Україна)
Лобода Ю.О.	к.філос.н., доц. (США)
Нікілев О.Ф.	д.і.н., проф. (Україна)
Ніколенко В.В.	д. соціол. н., доц. (Україна)
Окороков В.Б.	д.філос.н., проф. (Україна)
Побочий І.А.	д.п.н., проф. (Україна)
Пронякін В.І.	д.філос.н., проф. (Україна)
Робертс Кен	д.соціол.н., проф. (Великобританія)
Світленко С.І.	д.і.н., проф. (Україна)
Святець Ю.А.	д.і.н., проф. (Україна)
Сидиков Е.Б.	д.і.н., проф. (Казахстан)
Схюрман Паул	д.філос.н. (Нідерланди)
Третяк О.А.	д.п.н., проф. (Україна)
Токовенко О.С.	д.філос.н., проф., акад. Укр. академії політ. наук (Україна)
Тупиця О.Л.	д.п.н., проф. (Україна)
Хейнемаа Сара	д.філос.н., проф. (Фінляндія)
Хижняк Л.М.	д.соціол.н., проф. (Україна)
Хміль В.В.	д.філос.н., проф. (Україна)
Шабанова Ю.О.	д.філос.н., проф. (Україна)
Шевцов С.В.	д.філос.н., проф. (Україна)
Шляхов О.Б.	д.і.н., проф. (Україна)
Щудло С.А.	д.соціол.н., проф. (Україна)
Юрченко С.В.	д.п.н., проф. (Україна)

GRANI

Scientific and theoretical almanac

22(4) 2019

Founders:

Oles Honchar Dnipro national university,

Centre of social and political researches

Registration license

KB № 19758 – 9558 ІП issued 19.03.13

By Decree № 1328 of 21 December 2015 issued by the Ministry of Education and Science of Ukraine the status of specialized publication on historical, philosophical, political and sociological sciences was given.

Published by the decision of the Academic council of Oles Honchar Dnipro national university (protocol № 11 від 22.04.19).

ISSN 2077-1800 (Print)
ISSN 2413-8738 (Online)

Indexed:
DOAJ

Index Copernicus
National Library of Ukraine Vernadsky
Google Scholar
CrossRef
eLibrary
Ulrichs web

Publisher:

Publishing house «Grani»
12d, Starokosatska St., office 8,
Dnipro, Ukraine, 49000
+38(056)794-54-63
granidp@gmail.com
www.grani.org.ua
Publishing license
ДК № 2131 dated 23.05.2005

Subscription index in Ukraine – 41703

Responsibility for facts, quotations, private names, enterprises and organizations titles, geographical locations etc. to be bared by the authors.

The editorial office and board do not always share the views and thoughts expressed in published articles.

Reprints and translations are allowed on the written consent with the editorial office and the author.

© «Grani» 2019

Editorial office

Editor in Chief: Kvitka S.A.

Deputy Chief Editor: Ivanova S.A., Kolesnikov K.M., Krivoshein V.V., Shevtsov S.V., Shlyakhov O.B.

Technical editor: Loboda R.S.

Corrector of Ukrainian and Russian languages: Derebera A.V.

Corrector of English language: Komleva Y.V.

Editorial board

Ivanenko V.V.

Full Prof. Dr., academician of the ukrainian academy of historical sciences (Ukraine)

Ayahan B.H.
Bachynskiy Ya.
Wenger N.V.

Full Prof. Dr. (Kazakhstan)
J. D. (USA)

Vysotsky O.Yu.
Vyatr Ezhi

Full Prof. Dr. (Ukraine)
Full Prof. Dr. (Ukraine)
Full Prof. Dr. (Poland)

Gao Tianming
Gorodyanenko V.G.

Assoc. Prof. Dr. (PRC)
Full Prof. Dr. (Ukraine)

Isetti G.

PhD., MBA, Senior Researcher (Italy)

Zhuk S.I.

Full Prof. Dr. (USA)

Kataev S.L.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Kvitka S.A.

Assoc. Prof. Dr. (Ukraine)

Kyrylyuk F.M.

Full Prof. Dr., academician of the ukrainian academy of political science (Ukraine)

Kryvoshein V.V.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Liseyenko O.V.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Lobanova A.S.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Loboda Y.O.

Assoc. Prof. Phd (USA)

Okorokov V.B.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Nikilev A.F.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Nikolenko V.V.

Assoc. Prof. Dr. (Ukraine)

Pobochyj I.A.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Pronyakin V.I.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Roberts Ken

Full Prof. Dr. (United Kingdom)

Svitlenko S.I.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Svyatets' Yu.A.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Sydykov E.B.

Full Prof. Dr. (Kazakhstan)

Schuurman Paul

Full Prof. Dr. (Netherlands)

Tretyak O.A.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Tokovenko O.S.

Full Prof. Dr., academician of the ukrainian academy of political science (Ukraine)

Tupytsya O.L.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Heinamaa Sara

Full Prof. Dr. (Finland)

Khyzhnyak L.M.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Hmil' V.V.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Shevtsov S.V.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Shlyakhov O.B.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Shchudlo S.A.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Yurchenko S.V.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

ЗМІСТ

- C. 5
Ірина Нечитайло, Павло Назаркін
Культурний капітал сучасної студентської молоді: структура, типи і практики накопичення (на прикладі студентства м. Харкова)
- C. 15
Михайло Шелемба
Трансформація міграційної політики ЄС на початку XXI ст.
- C. 25
Дальзар Нашван Салем
Близький Схід як резерв для міграції у західні країни та міграційний центр в Азії
- C. 36
Юлія Добролюбська, Олексій Присяжнюк
Маловідома філософська спадщина Християна Фюрхтеготта Геллєрта: спроба концептуалізації
- C. 45
Іван Гром
Чинники поширення чайної субкультури в різних суспільствах
- C. 54
Оксана Зубарева
Медична реформа в Україні: оцінки українців та досвід регіонального дослідження
- C. 64
Надія Міхно
Архітектурні об'єкти як елементи соціального простору міста в предметному полі соціальних наук
- C. 74
Вадим Ніколенко
Соціологічна думка в. К. Липинського: правова держава, гетьманат і хліборобський клас
- C. 83
Алла Юрченко
Електронне урядування – ефективний механізм запобігання політичній корупції
- C. 91
Екатерина Котеленець, Ірина Боровенська
Політичне життя окупованої території Луганської області: відображення у друкованих засобах масової інформації
- C. 100
Наталія Варга, Дмитро Афанасьєв
Регулювання неформальної зайнятості в умовах перехідної економіки
- C. 107
Олександр Сарнацький
Видатний сучасний український дослідник руху декабристів (До 75 – річчя доктора історичних наук, професора Г. Д. Казьмирчука)

Contents

- P. 5
Iryna Nechitailo, Pavel Nazarkin
Cultural capital of modern student youth structure, types and practices of accumulation (for example, students of Kharkiv)
- P. 15
Mykhailo Shelemba
Transformation of the EU migration policy at the beginning of the XXI century
- P. 25
Dalzar Nashwan Salem
The Middle East as a reserve for migration to Western countries and the migration center in Asia
- P. 36
Dobrolyubska Yuliya, Prysiazhniuk Oleksii
Obscure philosophical heritage of Christian FÜrchtegot Gellert: An Experience of Conceptualization
- P. 45
Ivan Hrom
Factors of extension of tea subculture in different societies
- P. 54
Oksana Zubarieva
Medical reform in Ukraine: assessments of Ukrainians and regional research experience
- P. 64
Nadiya Mikhno
Architectural objects as elements of the social space of the city in the subject field of social sciences
- P. 74
Vadym Nikolenko
V.K. Lipinsky's sociological thought: constitutional state, hetmanat, the grain-producing class
- P. 83
Alla Yurchenko
E-Governance as an effective mechanism for preventing political corruption
- P. 91
Kateryna Kotelenets, Iryna Borovenska
The political life of the occupied territory of the Luhansk region in the print media
- P. 96
Nataliia Varha, Dmytro Afanasiev
Regulation of informal employment in a transition economy
- P. 107
Oleksandr Sarnatskyi
Prominent modern Ukrainian researcher of the Decembrist movement (75th Anniversary of Doctor of Historical Sciences, Professor G. D. Kazmirchuk)

Культурний капітал сучасної студентської молоді: структура, типи і практики накопичення (на прикладі студентства м. Харкова)

Ірина Нечитайло, Павло Назаркін, Харківський гуманітарний університет «Народна українська академія»

Статтю присвячено дослідженню культурного капіталу сучасної студентської молоді. Представлені результати аналізу даних, отриманих в ході дослідження, проведеного під керівництвом і за участю авторів (n=394; метод анкетного опитування; об'єкт дослідження – студенти ЗВО м. Харкова). На підставі проведеного кореляційного аналізу отриманих даних підтверджено наступні дослідницькі гіпотези про наявність зв'язку між: 1) типом культурного капіталу і успішністю навчання (як важливою соціально-статусною характеристикою студентів); 2) видом професійно-трудою діяльністю батьків і успішністю студентів; 3) видом професійно-трудою діяльністю батьків і типом культурного капіталу студентів.

За результатами дослідження виділені два типи культурного капіталу студентської молоді: «знанієво-інформаційний» і «статусний». Простежено часову трансмісію статусного культурного капіталу. З'ясовано, що частота відвідуваності різних «культурних» закладів сучасними студентами корелює з частотою відвідування цих же закладів в дитячому віці.

Робиться заключний висновок про значущість культурного капіталу як потужного фактору процесів особистісного розвитку і соціально-статусної мобільності. Наголошується на необхідності постійного відслідковування результатів конвертації культурного капіталу студентів, що проявляються в їх подальших кар'єрних досягненнях і професійно-трудою самореалізації після закінчення навчання у ЗВО. Підкреслюється, що процес накопичення і розвитку культурного капіталу в системі вищої освіти передбачає вирішення наступних завдань: створення науково-освітніх комплексів, які наближали б носія культурного капіталу (студента) до практичної сторони майбутньої професійної діяльності; концентрація освітніх програм на процесах саморозвитку і самонавчання студентів (що передбачає активне читання).

Ключові слова: студентство, форми капіталу, культурний капітал, типи культурного капіталу, статусний культурний капітал, знанієво-інформаційний культурний капітал, структура культурного капіталу

Cultural capital of modern student youth structure, types and practices of accumulation (for example, students of Kharkiv)

Iryna Nechitailo, Pavel Nazarkin, Kharkiv University of Humanities «People's Ukrainian Academy»

The urgency of the article is due to the tasks of comprehensive development of the cultural capital of student youth. The problem of cultural capital originates from the ideas of M. Weber, E. Durkheim, T. Parsons and others. The ideas of these scientists are devoted by G. Becker, P. Bourdieu, J. Bichenko, N. Gorbunov, J. Coleman, F. Fukuyama, V. Radaev and others. Works by N. Bolshakov, O. Demkiv, V. Dresvyannikov, A. Dresvyannikova, M. Kolotilo, I. Samarina and other scientists are devoted to the problems of estimation of processes of accumulation of cultural and other types of capital of modern youth. The authors of the article emphasize that issues of analyzing the structure of cultural capital (which is rather complex) and processes of its accumulation and inheritance, as well as empirical operationalization of the notion of cultural capital, remain outstandingly studied. In this regard, the purpose of this article suggests highlighting the main results of their own empirical research on the cultural capital of modern student youth (for example, students of Kharkiv), and, on their basis, identify its types and structural components. The basis of the article is the results of a study conducted in 2016 under the guidance and with the participation of authors (n=394; method of questionnaire survey; object of the study – students of universities of Kharkiv)¹. The study tested research hypotheses confirm

¹ The sample is random, multi-stage, representative by gender for the general population of 171298 (students of Kharkiv in 2016); sampling error – 4.8%; sampling reliability – 95%.

List of universities whose students acted as respondents: 1. National Pharmaceutical University; 2. «People's Ukrainian Academy»; 3. V.N. Karazin National University; 4. Kharkiv National University of Radio Electronics; 5. Kharkiv National University of Agriculture; 6. Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics.

the link between: 1) the type of cultural capital and academic grades of students; 2) the professional status of parents and academic grades of students; 3) the professional status of parents and the type of cultural capital of students. The benefits of this study are that two types of cultural capital of student youth are identified: «knowledge-information cultural capital» and «status cultural capital». Moreover proved that that the frequency of attendance of various «cultural» institutions and activities by modern students correlates with the frequency of visits to the same places in childhood (there is a statistically significant connection and in the vast majority of cases the correlation coefficients are not lower than 0.2). The conclusions emphasize that cultural capital is a powerful factor in influencing the processes of personal development and social status mobility. In this connection, it is emphasized the expediency of continuous monitoring of the results of the conversion of cultural capital of students, manifested in their subsequent career advancements and professional self-realization after graduation.

Keywords: *students, forms of capital, cultural capital, types of cultural capital, status cultural capital, knowledge-information cultural capital, structure of cultural capital*

Культурный капитал современной студенческой молодежи структура, типы и практики накопления (на примере студенчества г. Харькова)

Ирина Нечитайло, Павел Назаркин, Харьковский гуманитарный университет «Народная украинская академия»

Статья посвящена исследованию культурного капитала современной студенческой молодежи. Представлены результаты анализа данных, полученных в ходе исследования, проведенного под руководством и с участием авторов (n=394; метод анкетного опроса; объект исследования – студенты вузов г. Харькова). На основании проведенного корреляционного анализа полученных данных подтверждены следующие исследовательские гипотезы о наличии связи между: 1) типом культурного капитала и успешностью обучения (как важной социально-статусной характеристикой студентов); 2) видом профессионально-трудовой деятельности родителей и успеваемостью студентов; 3) видом профессионально-трудовой деятельности родителей и типом культурного капитала студентов.

По результатам исследования выделены два типа культурного капитала студенческой молодежи «знаниево-информационный» и «статусный». Прослежено временную трансмиссию статусного культурного капитала. Установлено, что частота посещаемости различных «культурных» заведений современными студентами коррелирует с частотой посещения этих же заведений в детском возрасте. Делается заключительный вывод о значимости культурного капитала как мощного фактора процессов личностного развития и социально-статусной мобильности. Отмечается необходимость постоянного отслеживания результатов конвертации культурного капитала студентов, проявляются в их дальнейших карьерных достижениях и профессионально-трудовой самореализации после окончания учебы в вузе. Подчеркивается, что процесс накопления и развития культурного капитала в системе высшего образования предусматривает решение следующих задач: создание научно-образовательных комплексов, которые приближали бы носителя культурного капитала (студента) к практической стороне будущей профессиональной деятельности; концентрация образовательных программ на процессах саморазвития и самообучения студентов (что предполагает активное чтение).

Ключевые слова: *студенчество, формы капитала, культурный капитал, типы культурного капитала, статусный культурный капитал, знаниево-информационный культурный капитал, структура культурного капитала*

Постановка проблеми.

У відповідь на виклики часу в Україні актуалізується завдання оптимізації формування культурної складової потенціалу молодого покоління, зокрема студентської молоді як рушійної сили розвитку суспільства. У зв'язку з цим комплексний розвиток культурного капіталу студентської молоді є важливим фактором підвищення діяльнісного потенціалу даної соціальної групи.

Аналіз досліджень і публікацій.

Свою генеалогію проблематика культурного капіталу починає з ідей М. Вебера, Е. Дюркгейма, Т. Парсонса та ін. Слід зазначити, що в роботах цих вчених відсутні міркування про культурний капітал як такий, не пропонується визначень культурного капіталу тощо. І все ж таки ці роботи є значущими для подальшого розвитку уявлень про культурний капітал, оскільки в них здійснено всебічний аналіз соціально-культурних чин-

ників, що визначають сутність багатьох процесів у суспільстві. Розвиваючи ідеї позначених вище вчених, Г. Беккер, П. Бурдье, Ю. Биченко,

Н. Горбунова, Дж. Коулмен, Ф. Фукуяма, В. Радаєв, І. Самаріна та інші дослідники пропонують дефініції культурного капіталу, визначаючи його через диференціацію різних форм капіталу, а також досліджують процеси накопичення, передачі та успадкування капіталів.

У рамках соціологічних освітніх концепцій досліджується не тільки зміст культурного капіталу суспільства, тих чи інших соціальних груп, а й механізми його накопичення, в тому числі й у системі освіти.

Такі дослідники, як В. Андрущенко, П. Бергер, Т. Лукман, Д. Константиновський, Ф. Шерегі пов'язують культурну капіталізацію з трансформацією соціальних ролей і статусів індивідів. Певні висновки про специфіку капіталу сучасної студентської молоді можна зробити з посиленням на дослідження О. Голікова, К. Воденко, В. Зирянова, І. Самаріної та ін.

Соціальні характеристики студентської молоді, в тому числі й окремих культурних аспектів цієї соціальної групи, представлені у працях таких вітчизняних соціологів, як О. Грішнова, Л. Сокурянська, О. Фінагіна, В. Шапошникова та ін.

Проблемам оцінки процесів накопичення культурного та інших видів капіталу сучасної молоді присвячені роботи Н. Большакова, О. Демківа, В. Дресвяннікова, А. Дресвяннікової, М. Колотило, І. Самаріної та інших вчених [1; 4; 5; 6; 7].

Аналіз останніх наукових праць як вітчизняних, так і зарубіжних вчених показує, що недостатньо вивченими залишаються питання, пов'язані з аналізом структури культурного капіталу (яка є досить складною) і процесів його накопичення й успадкування, а також з емпіричною операціоналізацією поняття культурного капіталу.

Мета. У зв'язку із зазначеним вище мета цієї статті полягає у висвітленні основних результатів емпіричного дослідження культурного капіталу сучасної студентської молоді і на їх підставі визначенні його типів і структурних складових (на прикладі студентства м. Харкова).

Виклад основного матеріалу.

Аналіз робіт П. Бурдье і його послідовників дозволяє чітко позначити межі кожного виду капіталу і особливості їх взаємодії один з одним [2; 3]. Отже, економічний капітал включає всі економічні ресурси індивідів і груп, до яких

належать прибутки, майно тощо. Соціальний капітал являє собою сукупність соціальних контактів, пов'язаних з приналежністю до групи і залученням до стійкої мережі соціальних зв'язків. Символічний капітал представлений матеріальним речами і нематеріальними смислами, які мають символічне значення в межах тієї чи іншої соціальної групи або суспільства в цілому, символізують про соціальний статус їх власника. Культурний капітал відноситься до нематеріальних соціальних активів. Він визначається сукупністю наступних ресурсів: мова, культурні здібності, знання і вміння; володіння предметами культури, картинами, аудіо- та відеозаписами тощо; легітимність суджень і смаків, підтверджена науковими (експертними) знаннями.

Якщо економісти розтлумачують культурний капітал як «активи (матеріальні і нематеріальні), які роблять свій внесок у культурну вартість», то соціологи вважають, що культурний капітал виникає з культурного потенціалу в результаті його капіталізації. Іншими словами, різноманітні культурні надбання індивідів і груп перетворюються на «капітал» при зміні професійного статусу, отриманні економічних і соціальних переваг. Д. Тросбі визначає носія культурного капіталу як такого, що володіє певною цінністю, а сам капітал – як цю цінність. Тільки за певних умов діяльного використання культурні цінності, втілені в людині, змінюють її професійний статус, перетворюючи його на капітал [8, с. 6]. Така точка зору не є помилковою і має право на існування, але ми згодні з думкою Н. Большакова, який відзначає її неточність та помилковість, оскільки вона обмежується розглядом людини лише як «засобу» праці, виробничої сили, що приносить прибуток [1].

Розгляд основних соціальних рис культурного капіталу підводить до необхідності інтегрованого підходу до його вивчення. Ми цілком згодні з І. Самаріною в тому, що культурний капітал являє собою системну соціально-економічну категорію, яка відображає кількісні й якісні соціокультурні характеристики різних соціальних груп. Якісна характеристика культурного капіталу має подвійний прояв: з одного боку, потенційна форма культурного капіталу – це культурні, компетентнісні характеристики, знання, вміння, навички, цінності, норми, принципи, моральні пріоритети, мотиви праці акторів; з іншого боку, реально накопичена форма культурного капіталу – це культурний потен-

ціал людини, який використовується в процесі трудової діяльності, що легітимізує певний соціально-професійний статус, владу, динаміку кар'єрного росту тощо [6].

Підводячи підсумок щодо сутності культурного капіталу, визначимо його таким чином: культурний капітал являє собою реалізоване в практичній діяльності багатство у вигляді освіти, інтелектуальних, морально-ціннісних та соціально значущих характеристик. За рахунок втілення у професійній діяльності людини таке багатство здатне приносити своєму власникові додаткові прибутки і привілеї. За своїм змістом культурний капітал легітимізує професійні статуси, ролі і владу, підтримує встановлений соціальний порядок у суспільстві і його окремих підсистемах. Культурний капітал є суспільним артефактом, який, будучи створеним і накопиченим людиною, транслюється наступним поколінням і тим самим підтримує міжпоколінні зв'язки [4].

Якщо говорити про дослідження культурного капіталу в Україні, то слід зазначити, що вони носять переважно теоретичний характер й орієнтовані на аналіз самого поняття культурного капіталу, поглиблення і уточнення його інтерпретації. Тому, з огляду на перспективу проведення власного емпіричного дослідження, ми звернулися до досвіду зарубіжних дослідників, зокрема, П. Бурд'є, А. Салліван, П. Дімаджіо, Де Графа, Р. Крука та ін. [2; 3; 9; 10; 11; 12; 13; 14].

З опорою на висновки, зроблені цими вченими, нами були виділені наступні два типи культурного капіталу, умовно позначені як: «статусний» і «знанієво-інформаційний». Ці два типи розмежовуються нами у зв'язку з тим, що, по-перше, вони представлені різними наборами ресурсів, а по-друге, в подальшому вони конвертуються в різні форми капіталів. У зв'язку з цим мета нашого емпіричного дослідження полягала в тому, щоб виявити, який тип культурного капіталу є модальним (найбільш поширеним) для сучасного українського студентства, та в яких співвідношеннях представлені зазначені два типи у соціальній групі студентства.

У листопаді-грудні 2016 р. за допомогою методу анкетування нами було опитано 394 студен-

та м. Харкова², що навчалися на різних курсах і факультетах, переважно у державних ЗВО (виняток склали студенти Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія» як ЗВО приватної форми власності).

Оскільки ми планували дослідити зв'язок культурного капіталу і його конкретного типу з рівнем академічної успішності студентів, до інструментарію було включено відповідне запитання щодо рівня успішності як однієї з головних статусних характеристик студента. Отже, у нас вийшла наступна картина (за шкалою самооцінок): близько 30% студентів відзначили, що є «круглими» відмінниками або ж мають більшу частину оцінок «відмінно» у своїх залікових книжках; 50% опитаних студентів можна оцінити як «хорошистів», оскільки саме оцінка «добре» є модальною в їх залікових книжках; близько 20% опитаних зазначили, що мають у своїх залікових книжках більше задовільних оцінок; 1% опитаних має багато незадовільних оцінок.

Також, спираючись на дослідження П. Бурд'є, ми припустили, що на культурний капітал студентів і його якість (тобто тип) може впливати соціально-професійний статус батьків, тому наш інструментарій включив у себе і питання, що стосуються професійної діяльності матері і батька респондентів.

У нашому дослідженні ми умовно розрізнили статусний і знанієво-інформаційний типи культурного капіталу на підтипи, що відрізняються в залежності від характеру і якості культурної участі студентів, позначивши їх як: «статусний класичний» (відвідування театрів, концертів класичної музики тощо), «статусний сучасний» (відвідування кінотеатрів, концертів сучасних виконавців і сучасної музики тощо); «знанієво-розвиваючий» (наявність домашньої бібліотеки, частота читання книжок, відвідування музеїв, екскурсій тощо), «інформаційний» (частота читання інтернет-статей і новин тощо, читання «легкої» літератури). Слід відмітити, що дані типи є ідеальними моделями, і в чистому вигляді не існують на практиці. Цілком очевидним є те, що і відвідування кінотеатрів може давати нову інформацію і знання, в той час як читання деяких «класичних» книг

² Вибірка випадкова, багатоступінчаста, репрезентативна за статтю для генеральної сукупності 171298 (студентів у м. Харкові у 2016-2017 навч. р.); похибка – 4,8%; надійність – 95 %.

Перелік вузів, студенти яких виступили в якості респондентів: Національний фармацевтичний університет; Харківський гуманітарний університет «Народна українська академія»; Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна; Харківський національний університет радіоелектроніки; Харківський національний університет сільського господарства; Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця.

може виявитися марним. Тим не менш, ми саме так типологізували культурний капітал сучасного студентства, з опорою на класичні схеми дослідження культурного капіталу, апробовані і перевірені західними соціологами.

Відразу ж підкреслимо, що, використовуючи термінологію, запропоновану О. Якубою, в якості базисного (тобто прогресивного, такого, що позитивно впливає на розвиток) для сучасного студентства ми визначили «знанієво-розвиваючий» тип, оскільки, як було доведено А. Салліван [14], культурний капітал, який відповідає цьому типу, корелює з високою академічною і подальшою професійною успішністю його носіїв.

Приступаючи до опису даного типу, вважаємо за необхідне відзначити, що вік початку появи інтересу до книг і читання у чверті опитаних студентів (25,5%) є, на наш погляд, досить пізнім – 16-18 років, тобто інтерес з'явився тільки близько до закінчення школи або з початком навчання у вищому навчальному закладі. У віці 19 років і старше цей інтерес виник у 11,5% опитаних студентів, а 12,5% відзначили, що їм взагалі нецікаво читати. У 8,2% респондентів інтерес до читання книг виник досить рано – в 3-5 років, але у більшій частині респондентів його виникнення збіглося з періодом навчання у початковій і середній школі (42,1%).

Разом із тим 21,9% опитаних студентів зазначили, що практично не читають книги, а 12,5% витрачають на це менше 10% вільного часу (на день). Велика частина студентів витрачає на читання книг близько третини вільного часу, а 16,4% – приблизно половину вільного часу. Тільки 6% студентів зазначили, що більшу частину вільного часу витрачають саме на читання книг.

В цілому можна сказати, що, незважаючи на поширений стереотип про «нечитаючу молодь», наше дослідження показало, що сучасне студентство м. Харкова в більшості своїй читає, а близько 22% – активно читає книги. Аналогічний розподіл спостерігається щодо частоти читання журнальних статей, в той час, як частота читання новин та інтернет-статей, як і очікувалося, є значно вищою: більшу частину вільного часу на це витрачає трохи більше за 18% опитаних студентів, а близько третини – витрачає 50% вільного часу. 19,7% студентів вказали, що витрачають на читання такої інформації близько 30% вільного часу.

Підкреслимо, що велике значення для визначення якості культурного капіталу має характер

тієї літератури та інформації, яку «споживають» студенти. Нас здивував той факт, що більше половини всіх опитаних читають в основному художню і наукову літературу (54,6 і 32,7 %, відповідно), 39,1% – новини, а 22,3% – статті публіцистичного жанру. Близько 9% респондентів читають переважно статті та інші публікації на політичні теми.

Наявність домашньої бібліотеки, як власної, так і у батьків, підтвердили більше третини респондентів (34,9%), а 45% відзначили, що така бібліотека є тільки у батьків. У 10% студентів домашньої бібліотеки немає, як і у їхніх батьків.

В цілому можна сказати, що сучасний студент – це читаюча людина, незважаючи на поширеність у масовій свідомості протилежної точки зору. Досить вагома частина студентів читає книги і наукові статті, але все ж таки великою є частка тих, хто вкрай рідко читає книги і статті (17-21 %). Сучасні студенти більшою мірою є «інтернет-читачами», так би мовити, і «споживачами» новинної інформації. Тобто простежується більш масова представленість «інформаційного» типу культурного капіталу, хоча частка носіїв «знанієвого» культурного капіталу також є досить значною, тим більше з урахуванням наявності більш, ніж у третини студентів своєї домашньої бібліотеки.

Оцінюючи наявність статусного культурного капіталу у сучасних студентів, слід зазначити, що переважна їх більшість відвідує музеї, 46% опитаних зазначили, що роблять це не частіше, ніж 1 раз на рік. 29% відвідує музеї щороку від 1 до 6 разів, з них не більше двох разів на рік – 20%. Дані показують, що виставки студенти відвідують частіше, а саме: 30,5% – не більше 1 разу на рік і 23,1% – 1-2 рази на рік. Хоча, як бачимо, і в даному випадку частота відвідування не є високою.

У театри студенти ходять трохи частіше, ніж в музеї і на виставки, а саме: 27,4% робить це з оптимальною для середньостатистичного студента частотою – 1-2 рази на рік, оскільки тих, хто робить це 3-4 рази на рік і частіше, ми б швидше віднесли до «прихильників жанру». Хоча слід зазначити, що частка таких серед опитаних студентів не така вже й мала і становить 15%.

Відсоток студентів, які не відвідують взагалі всі зазначені вище «культурні» місця, залишається у всіх випадках досить стабільною і коливається від 23 до 27%.

Значно рідше студенти відвідують концерти класичної музики. Більше половини всіх опи-

таних (53,8%) відзначило, що не відвідують їх взагалі. Четверть опитаних відвідує рідше 1 разу на рік. 1-2 рази на рік це роблять 12% опитаних студентів, а у 5% частота відвідування концертів класичної музики є порівняно високою – в середньому від 3 до 6 разів на рік.

Набагато частіше, ніж концерти класичної музики, студенти відвідують концерти сучасних виконавців: 23,1% – 1-2 рази на рік, 15,7% – 3-4 рази на рік і близько 8% – 5-6 разів на рік (тобто в середньому – 1 раз в 2 місяці). Є припущення, що частота відвідування була б значно вищою, якби вартість квитків на такі заходи була більш низькою.

І нарешті, істотно перевищує всі попередні показники частота відвідування студентами кінотеатрів. Близько 60% опитаних роблять це з максимальною (відповідно до нашого інструментарію) частотою – 5-6 разів на рік. 21,3% відвідує кінотеатр 3-4 рази на рік; 6,9% – 1-2 рази на рік; 6,7% – рідше 1 разу на рік і 6,4% опитаних студентів не відвідує кінотеатри взагалі.

У цілому, оцінюючи якість статусного культурного капіталу, слід зазначити, що переважає все ж таки «сучасний» його підтип. Музеї, виставки та театри, хоча і рідко, але відвідуються. Значно гіршою є картина відвідування концертів класичної музики (незважаючи на наявність сприятливих об'єктивних умов в місті – оперного театру, органного залу та ін.). Помітно частіше, ніж концерти класичної музики, студенти відвідують концерти сучасних виконавців. Суттєво перевищує всі показники частота відвідування студентами кінотеатрів. Практично кожний другий студент робить це в середньому один раз на два місяці. Очевидно, що статусний культурний капітал, позначений нами як «сучасний», представлений у соціальній групі студентства більш виразно, ніж «класичний».

Також ми ставили перед собою завдання прослідкувати процес накопичення і часової трансмісії різних типів капіталу, починаючи з дитячого віку. У зв'язку з цим в анкеті студентам ставилися запитання, пов'язані з частотою відвідування різних «культурних» закладів у дитячому віці. Заслуговує на увагу той факт, що у дитинстві респонденти набагато частіше відвідували музеї, театри і особливо виставки. Досить рідко у дитинстві вони відвідували як концерти класичної музики, так і концерти сучасних виконавців, що може пояснюватися віковою специфікою інтересів, а також матеріальною залежністю від батьків. Можливо, з цих же причин показники

частоти відвідування кінотеатрів в дитячому віці є помітно нижчими, ніж у студентському, але все ж таки кінотеатр (як особливе «культурне» місце) і в дитинстві зберігає за собою лідируючу позицію за відвідуваністю.

Роблячи загальний висновок за результатами одномірного розподілу, вважаємо за необхідне зазначити, що в цілому в соціальній групі (харківського) студентства переважають інтелектуально-посередні типи культурного капіталу. Однак результати одномірного розподілу не могли задовольнити в повній мірі наші дослідницькі завдання. Для того, щоб більш глибоко проаналізувати типи культурного капіталу сучасних студентів, ми звернулися до кореляційного аналізу, результати якого, як ми вважали, підтвердять або спростують наступні гіпотези: 1) існує зв'язок між типом культурного капіталу і успішністю як одним із найважливіших показників соціального статусу студента; 2) існує зв'язок між показниками успішності студентів і видами професійно-трудої діяльності їх батьків; 3) існує зв'язок між типом культурного капіталу студентів і видом професійно-трудої діяльності їх батьків; 4) існує зв'язок між частотою відвідуваності різних «культурних» місць в дитинстві і частотою їх відвідування в студентські роки (тобто має місце часова трансмісія культурного капіталу).

Перш ніж представити результати аналізу, вважаємо за необхідне зазначити, що прийнято вважати сильним зв'язок, відповідний значенням коефіцієнта кореляції вищим за 0,6. Однак це тільки в теорії. На практиці доведено: чим більшим є об'єм вибірки, тим менші коефіцієнти кореляції слід очікувати. При великих обсягах вибірки навіть слабка кореляція може виявитися цікавою з аналітичної точки зору, якщо вона є статистично значущою.

Соціологічні дослідження, проведені на основі кількісної методології, припускають великі і дуже великі вибіркові сукупності. Крім того, досліджуючи соціальні залежності і зв'язки, потрібно розуміти, що лінійних залежностей тут бути не може. Тобто на одну подію, як правило, впливає багато чинників. Якщо всі ці чинники (або більшість із них) у вигляді ознак закладені в інструментарій дослідження, і якщо уявити собі ідеальну модель рівномірного впливу кожного з них, то в результаті отримаємо досить низькі коефіцієнти кореляції. Утім, ці коефіцієнти свідчатимуть про наявність зв'язку.

Приблизно аналогічну картину, на нашу думку, ми отримали в результаті кореляційного аналізу даних нашого дослідження. Значення всіх коефіцієнтів кореляції, отриманих нами, за рідким винятком, не перевищували 0,2. Однак, як ми вже писали, такі значення все ж таки є для нас важливими. Тим більше, що ми орієнтувалися на класифікацію коефіцієнтів кореляції (яка враховує обсяг вибірки), згідно з якою беруться до уваги ті коефіцієнти, рівень значущості яких не менший за 0,1% або 1%.

Отже, спочатку проаналізуємо зв'язки і залежності, що характеризують інформаційний культурний капітал. Нами був виявлений статистично значущий зв'язок між активністю (обсягом) читання книг, журнальних, Інтернет-статей і видом професійної діяльності матері й батька. Коефіцієнт зв'язку не є високим (у всіх випадках він дорівнює 0,2), проте відзначимо, що зв'язок цей є статистично значущим, а такий низький коефіцієнт може пояснюватися впливом на активність читання багатьох інших чинників. Хоча у даному випадку ми не можемо достеменно сказати, чиї діти активніше (більше) читають – працівників розумової або нерозумової (фізичної та подібн.) праці. Слід також зазначити, що спостерігається статистично значущий зв'язок між видом професійної діяльності матері і успішністю студентів (0,2); при цьому зв'язок з професійною діяльністю батька відсутній.

Має місце статистично значущий прямий зв'язок між активністю читання книг, а також Інтернет-статей та академічною успішністю студентів (0,2). Ті студенти, які більше читають, мають кращі успіхи у навчанні. При цьому під-

креслимо, що анкета передбачала питання про зміст (жанр) тієї літератури, яку читають студенти, у зв'язку з чим ми можемо констатувати відсутність зв'язку між змістом (жанром) та успішністю студентів.

Важливо підкреслити, що один з найвищих коефіцієнтів кореляції, які нам вдалося виявити в результаті процедури двомірного розподілу (0,3), свідчить про зв'язок віку, в якому респонденти активно почали читати і цікавитися книгами, з активністю їх читання на сьогоднішній день, що свідчить про трансмісію культурного капіталу, про процес його накопичення, а точніше – про значущість дитячого віку, як стартового етапу цього процесу. Також спостерігається статистично значущий зв'язок між віком виникнення інтересу до читання і видом професійної діяльності матері (0,18), а також віком активізації інтересу до читання і оцінкою студентами своїх батьків як начитаних людей (0,2): вищі ранги «начитаності» батьків корелюють з більш раннім виникненням інтересу до читання.

Слід зазначити, що такий ресурс культурного капіталу як наявність домашньої бібліотеки (як у респондентів, так і у їх батьків) пов'язаний з видом професійної діяльності батьків студентів (0,2). Але зв'язок цього ресурсу з успіхами у навчанні виявився дуже слабким і статистично незначущим.

Результати двомірного розподілу підштовхнули нас до більш детального аналізу. Ми побудували фільтри за шкалою успішності студентів для того, щоб побачити якісні відмінності в структурах культурних капіталів «відмінників», «хорошистів» і «трієчників». В результаті нами були виявлені істотні відмінності в часових витратах на читання книг (див. табл. 1).

Таблиця 1

Розподіл відповідей студентів на запитання: «Скільки приблизно часу в день ви витрачаєте на читання книг?» (% до всіх опитаних)

	«Відмінники» (n=22)	«Хорошисти» (n=96)	«Трієчники» (n=72)
Більшу частину	33,3	4,4	2,7
Близько 50%	22,2	14,1	16,2
Близько 30%	22,2	30,4	23,0
Близько 20%	0,0	19,6	18,9
Близько 10%	11,1	16,3	12,2
Читаю мало й рідко	11,1	15,2	27,0

Як бачимо, «відмінники» витрачають досить багато часу на читання книг, і ці часові витрати істотно перевищують аналогічні витрати «хорошистів» і особливо «трієчників». Приблизно така ж картина вимальовується і щодо читання журнальних статей. Часові витрати на читання інформації в Інтернеті також суттєво відрізняються у «відмінників», «хорошистів» в «трієчників». 50% «відмінників» відзначили, що витрачають на це більше половини вільного часу, в той час як серед «хорошистів» таких 15,6%, а серед «трієчників» – 28,4%. В цілому за результатами кореляційного та порівняльного аналізу можна зробити висновок, що знанієво-інформаційний тип культурного капіталу має властивість конвертуватися у академічні оцінки студентів.

За нашими припущеннями, заснованими на висновках, зроблених зарубіжними вченими, статусний культурний капітал має конвертуватися в соціальний капітал (тобто сприяти закріпленню в статусних групах, встановленню і зміцненню соціальних зв'язків тощо). У зв'язку з цим ми очікували побачити зв'язок між ресурсами, що відповідають даному типу капіталу (відвідування різних «культурних» закладів та заходів) і колом спілкування студентів, а також їх хобі. На жаль, ми не виявили статистично значущих зв'язків між відповідними ознаками, що скоріше за все пов'язане з недосконалістю інструментарію нашого дослідження.

Утім, нами були виявлені статистично значущі зв'язки між частотою відвідування різних «культурних» закладів (або заходів) і окремими якостями студентів, такими, як: здатність адаптуватися до змін (0,2); прагнення виділятися (причому, це прагнення вище у тих, хто частіше відвідує виставки і концерти класичної музики (0,16; 0,18, відповідно) і особливо у тих, хто відвідує концерти сучасних виконавців (0,23)); прагнення до отримання нових знань (0,2) (це прагнення вище у тих, хто частіше відвідує театри, але не музеї, кінотеатри, концерти); прагнення до самореалізації (0,2), ті студенти, які більше «прагнуть», частіше відвідують кінотеатри.

Оцінка студентами своїх комунікативних здібностей (швидкості і легкості встановлення контактів із незнайомими людьми) пов'язана з частотою відвідування концертів класичної музики (0,18) і частотою відвідування концертів сучасних виконавців (0,2). Оцінка студентами себе

як культурних людей корелює з частотою відвідування театрів і концертів класичної музики (0,2) і в меншій мірі – з відвідуванням виставок (0,17), що свідчить про статусне значення відповідних ресурсів культурного капіталу (можливо, відвідують для того, щоб підтримувати статус «культурної людини»).

Цікаво, що деякі ресурси культурного капіталу статусного типу також, як і знанієво-інформаційного, пов'язані з успішністю у навчанні. Наприклад, виявився статистично значущий зв'язок між частотою відвідування театрів і оцінками студентів у заліковій книжці. Однак в даному випадку коефіцієнти ламда Гудмана свідчать про те, що успішність впливає на частоту відвідування театрів, а не навпаки, тому навряд чи можна говорити про конвертацію. Утім, такий зв'язок підкреслює статусне значення відвідування різних «культурних» закладів, тобто така діяльність начебто «виходить» від статусу студента (як «відмінника», «хорошиста» тощо).

Також слід зазначити, що відвідування «культурних» закладів, зокрема театрів і концертів сучасних виконавців, корелює з профілем спеціальності, за якою навчаються студенти (0,18 і 0,25 – відповідні коефіцієнти кореляції). Цікаво, що профіль навчання, в свою чергу, пов'язаний з видом професійної діяльності матері (0,23) і в меншій мірі – батька (0,18).

Висновки.

Роблячи висновок, підкреслимо, що, дійсно, відвідуючи різні «культурні» заклади та заходи, студенти підтримують свій статус. Однак кореляційний аналіз дозволяє припустити, що даний тип капіталу більшою мірою пов'язаний не з соціальним, а з людським капіталом студентів (тобто не так з колом знайомств і зв'язків, скільки з людськими якостями і прагненнями: комунікативними, самовираження, отримання нових знань). Також вважаємо за необхідне зазначити, що нам вдалося простежити часову трансмісію статусного капіталу і зробити висновки про те, що частота відвідуваності різних «культурних» закладів та заходів сучасними студентами корелює з частотою відвідування цих же місць в дитячому віці (має місце статистично значущий зв'язок і в переважній більшості випадків коефіцієнти кореляції є не нижчими за 0,2).

У результаті вивчення наукової літератури, а також спираючись на результати емпіричних досліджень, ми дійшли висновку, що культурний

капітал є потужним фактором впливу на процеси особистісного розвитку і соціально-статусної мобільності. У зв'язку з цим вважаємо за необхідне постійне відслідковування результатів конвертації культурного капіталу студентів, які знаходять прояв у їх подальших кар'єрних досягненнях і професійно-трудої самореалізації після закінчення ЗВО.

На нашу думку, поряд з трансляцією професійних знань, формуванням умінь і компетенцій сучасний заклад вищої освіти має прагнути до нових стратегічних цілей, пов'язаних зі змі-

ненням, розвитком культурного капіталу студентів. Процес накопичення і розвитку культурного капіталу в системі вищої освіти передбачає вирішення наступних важливих завдань: створення на базі навчальних закладів науково-освітніх комплексів, які наблизили б носія культурного капіталу (студента) до практичної сторони майбутньої професійної діяльності; концентрація освітніх програм на процесах саморозвитку і самонавчання студентів (що обов'язково передбачає активну роботу з літературою, активне читання).

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Большаков Н. В. Измерение культурного капитала: от теории к практике / Н. В. Большаков // Мониторинг общественного мнения. – 2013. – № 6. – С. 3-13.
2. Бурдые П. Практический смысл / П. Бурдые. – СПб.: Алетея, 2001. – 562 с.
3. Бурдые П. Формы капитала / П. Бурдые. – М.: РОССПЭН, 2004. – С. 608-619.
4. Колотило М. О. Культурный капитал та особливості його відтворення у вищій освіті (соціально-філософський дискурс) / М. О. Колотило // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Філософія. Соціологія. Політологія. – 2013. – Т. 21. – № 23. – С. 184-191.
5. Радаев В. В. Понятие капитала, формы капиталов и их конвертация / В. В. Радаев // Экономическая социология. – 2002. – Т. 3. – № 4. – С. 20-89.
6. Самарина И. С. Культурный капитал студенческой молодежи в условиях перехода России на инновационный тип развития / И. С. Самарина. – Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/kulturnyi-kapital-studencheskoi-molodezhi-v-usloviyakh-perekhoda-rossii-na-innovatsionnyi-ti#ixzz41uvOCqRU>.
7. Социокультурная среда вуза – фундамент накопления студентами культурного капитала. – Режим доступа: <https://almavest.ru/ru/node/1176>.
8. Тросби Д. Культурный капитал. Прагматика культуры / Д. Тросби. – 2003. – Режим доступа: <http://artpragmatica.ru/analytics/?uid=18>.
9. DiMaggio P. Cultural Capital and School Success: The Impact of Status Culture Participation on Grades of U.S. High School Students / P. DiMaggio // American Sociological Review. – 1982. – № 47 (2). – P. 189-201.
10. Fuller S. Why Science Studies Has Never Been Critical of Science / S. Fuller // Philosophy of the Social Sciences. – 2000. – Vol. 30. – Issue 1. – P. 5-32.
11. Gunn S. Translating Bourdieu: cultural capital and the English middle class in historical perspective / S. Gunn // The British journal of sociology. – 2005. – № 1. – P. 12-34.
12. Lindh G. A Swedish Perspective on the Importance of Bourdieu's Theories for Career Counseling / G. Lindh, E. Dahlin // Journal of Employment Counseling. – 2000. – Vol. 37. – Issue 4. – P. 194-203.
13. Noble J. Cultural capital as an explanation of variation in participation in higher education / J. Noble, P. Davies // British Journal of Sociology of Education. – 2009. – № 5. – P. 162-198.
14. Sullivan A. Cultural Capital and Educational Attainment / A. Sullivan // Cultural Capital and Educational Attainment' Sociology. – 2001. – Vol. 35. – P. 893-912.

REFERENCES

1. Bolshakov, N.V. (2013). Izmerenie kulturnogo kapitala: ot teorii k praktike [Measuring cultural capital: from theory to practice]. *Public opinion monitoring*, 6, 3-13 [in Russian].
2. Burde, P. (2001). *Prakticheskiy smysl* [Practical sense]. St. Petersburg: Aleteya [in Russian].
3. Burde, P. (2004). *Formy kapitala* [Forms of the capital]. Moscow: ROSSPEN [in Russian].
4. Kolotilo, M.O. (2013). Kulturniy kapital ta osoblivosti yogo vidtvorenniya u vischiy osviti (sotsialno-filosofskiy diskurs) [Cultural capital and peculiarities of its reproduction in higher education (socio-philosophical discourse)] *Visnyk of Dnipropetrovsk University. Philosophy, Sociology, Politology*, 23(4), 184-191 [in Ukrainian].
5. Radaev, V.V. (2002) Ponyatie kapitala, formy kapitalov i ih konvertatsiya [The concept of capital, forms of capital and their conversion]. *Economic sociology*, 4, 20-89 [in Russian].
6. Samarina, I.S. (2010) *Kulturnyy kapital studencheskoy molodezhi v usloviyah perekhoda Rossii na innovatsionnyy tip razvitiya* [Cultural capital of student youth in the conditions of Russia's transition to an innovative type of

development]. Retrieved from: <http://www.dissercat.com/content/kulturnyi-kapital-studencheskoi-molodezhi-v-usloviyakh-perekhoda-rossii-na-innovatsionnyi-ti#ixzz41uvOCqRU> [in Russian].

7. Sotsiokulturnaya sreda vuza – fundament nakopleniya studentami kulturnogo kapitala [Sociocultural environment of the university – the foundation of the accumulation of cultural capital by students]. Retrieved from: <https://almavest.ru/ru/node/1176> [in Russian].

8. Trosby, D. (2003). Kul'turnij kapytal [Cultural capital]. *Pragmatics of culture*. Retrieved from: <http://artpragmatica.ru/analytics/?uid.=18> [in Russian].

9. DiMaggio, P. (ed.). (1982). Cultural Capital and School Success: The Impact of Status Culture Participation on Grades of U.S. High School Students. *American Sociological Review*, 47 (2), 189-201.

10. Fuller, S. (2000). Why Science Studies Has Never Been Critical of Science. *Philosophy of the Social Sciences*, 30 (1), 5-32.

11. Gunn, S. (2005). Translating Bourdieu : cultural capital and the English middle class in historical perspective. *The British journal of sociology*, 1, 12-34.

12. Lindh, G., & Dahlin, E. (2000). A Swedish Perspective on the Importance of Bourdieu's Theories for Career Counseling. *Journal of Employment Counseling*, 37 (4), 194-203.

13. Noble, J., & Davies, P. (2009). Cultural capital as an explanation of variation in participation in higher education. *British Journal of Sociology of Education*, 5, 162-198.

14. Sullivan, A. (2001). Cultural Capital and Educational Attainment. *Cultural Capital and Educational Attainment' Sociology*, 35, 893-912.

Ірина Сергіївна Нечітайло

Доктор соціологічних наук, доцент
Завідувач кафедри соціології
Харківський гуманітарний університет «Народна
українська академія»
61000, м. Харків, вул. Лермонтовська, 27

Email: nechit@ukr.net

Iryna Nechitailo

Doctor of sociological sciences, associate professor
Head of the Department of Sociology
Kharkov University of Humanities «People's Ukrainian
Academy»
27, Lermontovska Str., Kharkiv, 61000, Ukraine

Павло Олександрович Назаркін

Аспірант
Харківський гуманітарний університет «Народна
українська академія»
61000, м. Харків, вул. Лермонтовська, 27

Email: pavel.nazarkin@gmail.com

Pavel Nazarkin

Postgraduate Student
Kharkov University of Humanities «People's Ukrainian
Academy»
27, Lermontovska Str., Kharkiv, 61000, Ukraine

Цитування: Нечітайло І. С. Культурний капітал сучасної студентської молоді: структура, типи і практики накопичення (на прикладі студентства м. Харкова) / І. С. Нечітайло, П. О. Назаркін // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2019. – Т. 22. – № 4. – С. 5-14.

Citation: Nechitailo, I.S. (2019). Kulturnyi kapital suchasnoi studentskoi molodi: struktura, typy i praktyky nakopychennia (na prykladi studentstva m. Kharkova) [Cultural capital of modern student youth structure, types and practices of accumulation (for example, students of Kharkiv)]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 22 (4), 5-14.

Стаття надійшла / Article arrived: 01.03.2019

Схвалено до друку / Accepted: 05.04.2019

Трансформація міграційної політики ЄС на початку XXI ст.

Михайло Шелемба, Ужгородський національний університет

Систематизовано основні особливості трансформації міграційної політики ЄС на початку XXI ст. Для здійснення дослідження використовується авторський методичний підхід, оснований на застосуванні порівняльного аналізу, статистичного аналізу, методу контент-аналізу дискурсу положень правового механізму (основних засад правил та директив), дискурс-аналізу. Оцінка показала комплексність, ґрунтовність, наукову новизну запропонованого авторського методичного підходу стосовно аналізу ефективності трансформації міграційної політики ЄС на початку XXI ст. Встановлено, що за даними першого етапу аналізу визначено: інтенсифікацію міграційних потоків, пов'язану з факторами погіршенням політичної, соціально-економічної ситуації в деяких регіонах світу; зростання розколу в ЄС стосовно ґрунтовності, доцільності основних засад наддержавної міграційної політики. Дослідження на другому етапі аналізу, присвяченому вивченню ситуації після реформування правового механізму регулювання міграційної політики, дало можливість виявити: зменшення міграційних потоків (особливо нелегальних) після змін правового механізму регулювання міграційної політики в ЄС; покращення основних міграційних процедур в ЄС; покращення зовнішніх позицій Європейського Союзу як дієвої наднаціональної організації, що має потенціал та можливості управління міграцією. Оцінка показала, що зміни правового механізму регулювання міграційної кризи в ЄС обумовили визначення таких напрямків політики в цій сфері: реагування на поточні проблеми та пошук можливих шляхів і стратегій для вирішення міграційної кризи; формування більш ефективної системи міграційного законодавства на загальноєвропейському рівні в цілому. Доведено, що вказані реформи були задекларовані на рівні положень правового механізму та реалізовані на практичному рівні.

Ключові слова: міграційна політика, зовнішня політика, країни Європейського Союзу, міграційні потоки, мігранти, біженці, регулювання, правовий механізм, нелегальна міграція

Transformation of the EU migration policy at the beginning of the XXI century

Mykhailo Shelemba, Uzhhorod National University

The main features of the transformation of the EU migration policy in the beginning of the XXI century were systematized. The author's methodical approach, based on the use of comparative analysis, statistical analysis, the method of content analysis of the discourse of the provisions of the legal mechanism (the basic principles of rules and directives), discourse analysis, is used to carry out the research. The assessment showed the complexity, thoroughness, scientific novelty of the proposed author's methodical approach regarding the analysis of the effectiveness of the transformation of the EU migration policy in the early twenty-first century. It was established that according to the first stage of the analysis it was determined: intensification of migration flows, connected with factors of deterioration of political, socio-economic situation in some regions of the world; the growth of the split in terms of the soundness, expediency of the basic principles of the super-state migration policy. The research at the second stage of the analysis, devoted to the study of the situation after reforming the legal mechanism of the regulation of migration policy, made it possible to identify: the reduction of migration flows (especially illegal ones) after the changes of the legal mechanism of regulation of migration policy in the EU; improvement of the main migration procedures in the EU; improving the external position of the European Union as an effective supranational organization with the potential and capabilities for managing migration. The assessment showed that changes in the legal mechanism for regulating the migration crisis in the EU have determined the following policy areas in this area: responding to current problems and finding possible ways and strategies for solving the migration crisis (emergency measures for the rescue of migrants in the Mediterranean, the allocation of additional funds for rescue operations, the coordination of enhanced security measures, which required the mandatory removal of fingerprints from all migrants who arrived in the EU, as well as the accelerated process of deportation of illegal migrants or those who were refused asylum; involvement in the suspension of migration flows and the development of illegal migration into the EU of third countries in order to optimize and ensure effective results); the formation of a more effective system of migration legislation at the pan-European level as a whole (continuation of Turkey's involvement in the settlement of illegal migrants; Reforming the pan-European asylum system). It is proved that these reforms were declared at the level of the provisions of the legal mechanism and implemented at the practical level.

Keywords: migration policy, foreign policy, European Union countries, migration flows, migrants, refugees, regulation, legal mechanism, illegal migration

Трансформація міграційної політики ЄС в началі ХХІ століття

Михаїл Шелемба, Ужгородський національний університет

Систематизовані основні особливості трансформації міграційної політики ЄС в началі ХХІ століття. Для проведення дослідження використовується авторський методичний підхід, оснований на застосуванні порівняльного аналізу, статистичного аналізу, методу контент-аналізу дискурсу положень правового механізму (основних принципів правил і директив), дискурс-аналізу. Оцінка показала складність, фундаментальність, наукову новизну запропонованого авторського методичного підходу до аналізу ефективності трансформації міграційної політики ЄС в началі ХХІ століття. Встановлено, що за даними першого етапу аналізу визначено: інтенсифікація міграційних потоків, пов'язана з факторами погіршення політичної, соціально-економічної ситуації в деяких регіонах світу; зростання розриву в ЄС стосовно фундаментальності, цілеспрямованості основних принципів наддержавної міграційної політики. Дослідження на другому етапі аналізу, присвяченому вивченню ситуації після реформування правового механізму регулювання міграційної політики, дозволило виявити: зменшення міграційних потоків (особливо нелегальних) після змін правового механізму регулювання міграційної політики в ЄС; покращення основних міграційних процедур в ЄС; покращення зовнішніх позицій Європейського Союзу як дійсної наднаціональної організації, яка має потенціал і можливості управління міграцією. Оцінка показала, що зміни правового механізму регулювання міграційного кризису в ЄС обумовили визначення таких напрямків політики в цій сфері: реагування на поточні проблеми і пошук можливих шляхів і стратегій для вирішення міграційного кризису; формування більш ефективного механізму міграційного законодавства на загальноєвропейському рівні в цілому. Доведено, що зазначені реформи були задекларовані на рівні положень правового механізму і реалізовані на практичному рівні.

Ключові слова: міграційна політика, зовнішня політика, країни Європейського Союзу, міграційні потоки, мігранти, біженці, регулювання, правовий механізм, нелегальна міграція

Постановка проблеми.

Стан сучасних міжнародних імміграційних потоків характеризується постійним зростанням масштабів, географії та інтенсивності. Це стає все більшою загрозою для безпеки окремих національних європейських держав, всього Європейського Союзу. Регулювання вказаних процесів на рівні країн ЄС здійснюється у відповідності до певного організаційно-правового механізму міграційної політики, який змінювався в певні періоди у відповідності з зовнішніми викликами. Важлива роль Європейського Союзу у вирішенні міжнародних міграційних проблем забезпечує йому суттєві зовнішньополітичні позиції на світовій арені. Коригування тих або інших засад міграційної політики в рамках цього наддержавного утворення обумовлює зміну місця ЄС у системі міжнародних відносин.

Аналіз досліджень і публікацій.

Питання стану та змін, нормативно-правового регулювання міграційної політики країн ЄС вивчали зарубіжні та українські автори, серед яких: С. Булоз [10], В. Бондарчук [1], К. Вітман [2], В. Дубенський [3], В. Євдокимов, К. Шиманська [4], А. Попок, А. Дяченко [6], Д.-К. Нгуен [16], М. Оврамовець [5],

О. Пробоїв [7], Х. Фогел [8] тощо. Незважаючи на існування достатньо вагомого масиву наукових, методичних напрацювань, емпіричних матеріалів, дослідження зазначеної тематики залишається актуальним з огляду на постійні зміни інтенсивності міжнародних міграційних потоків, загрози, які виникають внаслідок недостатньо ефективного міграційного механізму.

Мета дослідження – систематизувати основні особливості трансформації міграційної політики ЄС на початку ХХІ ст.

Виклад основного матеріалу.

В умовах зростання соціально-економічної нестабільності, загострення військових, політичних загроз в країнах Африки, Близького Сходу тривалий період відбувалось інтенсивне зростання міграційних потоків в ЄС, яке на певному етапі розвитку (в 2015 р.) призвело до кризи в цій сфері, визначення на наднаціональному, національному рівні некерованості механізму міграційної політики, потреби оптимізації її нормативно-правових та організаційних засад. З огляду на зазначене, слід проаналізувати зміни вказаної політики на системному рівні, провести їх оцінку з точки зору ефективності вирішення проблеми міграційної кризи та зовнішніх позицій Європейського Союзу.

Для здійснення оцінки за вказаним напрямком можна запропонувати методичний підхід, який оснований на використанні порівняльного аналізу, статистичного аналізу, методу контент-аналізу дискурсу положень правового механізму (основних засад правил та директив), дискурс-аналізу. На рис. 1 наведено авторський методичний

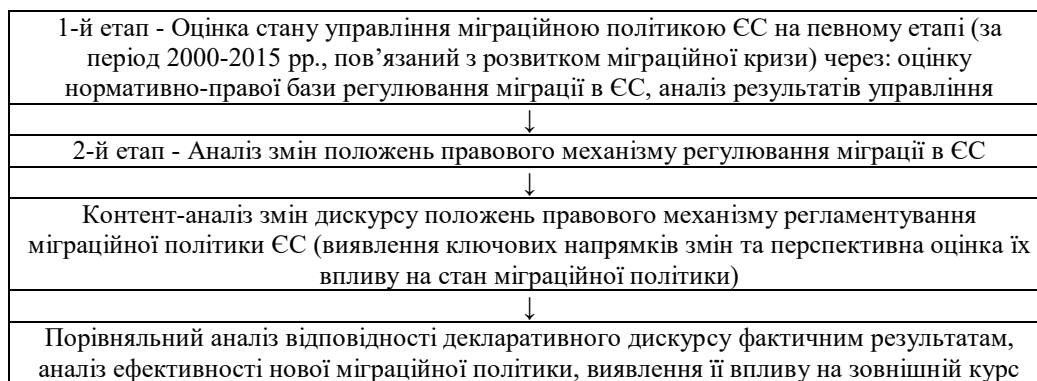

Рис. 1. Методичний підхід до оцінки ефективності трансформації міграційної політики ЄС на початку XXI ст. (розроблено автором)

підхід до оцінки ефективності трансформації міграційної політики ЄС на початку XXI ст.

Наукова новизна представленого підходу полягає в тому, що вперше запропоновано синтез методів контент-аналізу (виявлення риторики розвитку політики), дискурс-аналізу (категоризація напрямків вирішення проблеми через критичне вивчення матеріалу), порівняльного та статистичного аналізу для оцінки ефективності трансформації міграційної політики. При цьому можна констатувати, що цей підхід може бути використаний як для оцінки політики в певній сфері на державному, наднаціональному рівнях, так і для дослідження управління керівників країни, урядів тощо.

Керуючись схемою представленого методичного підходу проведемо вивчення стану управління міграційною політикою ЄС за період 2000–2015 рр.

Спочатку здійснимо узагальнюючий контент-аналіз дискурсу положень правового механізму регламентування міграційної політики ЄС (виявлення ключових напрямків міграційної політики) впродовж вказаного періоду.

Як показують результати вивчення нормативно-правових актів, наукових праць [10; 1; 2; 3; 4; 16; 5; 6; 7; 8], до початку міграційної кризи, яка мала найбільший розвиток в 2014–2015 рр., політика в зазначеній сфері в ЄС регламентувалась концептуально-нормативними документами. Контент-аналіз положень цих нормативно-правових документів дозволив виділити наступні напрямки регулювання мі-

граційної політики ЄС, що складаються з:

1) базових аспектів щодо регламентування інституційних основ управління інтеграційними процесами, свобод та прав громадян в ЄС. Серед документів, що регулюють ці питання виділено:

- Зведену редакцію Договору про функціонування Європейського Союзу, остання версія якої представлена в Лісабонській угоді, що набула чинності в 2009 р. Даний документ закріплює передавання питань юстиції та внутрішніх справ (візової політики, надання притулку, імміграції);

- Хартію основних прав Європейського Союзу (регулювання певних соціальних, політичних та економічних прав громадян ЄС);

- Постанову Європейського Парламенту та Ради від 19.05.2010 р. № 439/2010 про створення Європейського бюро підтримки шукачів притулку;

2) питань регулювання правового статусу біженців і шукачів притулку, їх гарантій та прав, зокрема, аспекти правових статусів громадян з третіх країн (довгострокових резидентів), осіб без громадянства, питання вимог до мінімальних норм щодо кваліфікації та прийому різних категорій мігрантів, мінімальних стандартів захисту громадян у випадку масових міграційних напливів, орієнтованих на збалансування розподілу таких громадян в рамках територій країн-учасниць ЄС тощо. Склад документів, в яких визначаються ці аспекти, представлений: Директивою Ради 2003/9/ЄС від 27.01.2003 р. «Про встановлення мінімальних

стандартів прийому шукачів притулку в державах-членах»; Директивою Ради 2003/109/ЄС від 25.11.2003 р. «Щодо статусу громадян третіх країн, які є довгостроковими резидентами»; Директивою Ради 2001/55/ЄС від 20.07.2001 р. «Про мінімальні стандарти надання тимчасового захисту у разі масового напливу переміщених осіб та про заходи, спрямовані на сприяння збалансованості зусиль держав-членів щодо отримання таких осіб та їх наслідків»; Директивою Ради 2004/83/ЄС від 29.04.2004 р. «Про мінімальні стандарти кваліфікації та статусу громадян третіх країн або осіб без громадянства як біженців або осіб, які взагалі потребують міжнародної захисту та змісту наданого захисту»; Директивою Європарламенту і Ради ЄС 2011/95 «Стосовно стандартів для кваліфікації громадян третіх країн чи осіб без громадянства як бенефіціарів міжнародного захисту і стосовно єдиного статусу для біженців або для осіб, що мають право на додатковий захист, і стосовно змісту захисту, що надається» (оновлена редакція від 13.12.2011 р.); Директивою Європейського Парламенту та Ради 2013/33/ЄС від 26.06.2013 р. «Про встановлення стандартів приймання заявників на міжнародний захист»;

3) засад регулювання інституційних механізмів надання статусу біженців або шукачів притулку, реалізації їх гарантій та прав. Серед основних напрямків регулювання за цією категорією можна виділити питання, пов'язані з: встановленням мінімальних стандартних процедур відносно позбавлення, надання правового статусу біженців; процедурами скасування і надання міжнародної охорони; інституційними засадами повернення нелегальних мігрантів; критеріями, правовим механізмом забезпечення інституційного управління міграційною політикою. В розрізі ключових нормативно-правових актів регулювання вказаних проблем представлено: Директивою 2013/32/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 26.06.2013 р. «Про загальні процедури надання та скасування міжнародної охорони»; Регламентом Ради (ЄС) № 343/2003 від 18.02.2003 р. «Про встановлення критеріїв та механізми визначення держави-члена, відповідальної за розгляд заяви про надання притулку, яка подана в одній із держав-членів громадянством третьої країни»; Регламентом (ЄС) № 604/2013 Європейського Парламенту та Ради від 26.06.2013 р. «Про встановлення кри-

теріїв та механізмів визначення країни-члена, відповідальної за розгляд заяви про міжнародну захист, поданої однією з держав-членів на третю країну або особою без громадянства» (оновлена редакція); Регламентом (ЄС) № 1077/2011 «Щодо створення Європейської агенції оперативного управління великомасштабними ІТ-системами у сфері свободи, безпеки та правосуддя»; Регламентом (ЄС) № 603/2013 Європейського Парламенту та Ради від 26.06.2013 р. «Про встановлення «Eurodac» для порівняння відбитків пальців»;

4) аспектів прямого обмеження нелегальної міграції. Вказаний напрямок регламентувався наступним переліком нормативно-правових документів: Директивою 2008/115/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 16.12.2008 р. «Про загальні стандарти та процедури в державах-членах щодо повернення громадян третіх країн, які перебувають нелегально»; Директивою Ради 2005/85/ЄС від 01.12.2005 р. «Про мінімальні стандарти процедур у державах-членах щодо надання та позбавлення статусу біженця»; Директивою 2009/52/ЄС Європейського парламенту та Ради від 18.06.2009 г. «Про встановлення мінімальних стандартів по відношенню санкцій та заходів до роботодавців громадян третіх країн, які перебувають нелегально».

Як свідчать дослідники [2; 5; 9], міграційна політика ЄС періоду 2000–2015 рр. характеризувалась як інтеграційна, асиміляційна, вона передбачала суспільну, соціально-економічну інтеграцію основних категорій мігрантів. За справедливим твердженням В. Євдокимова, К. Шиманської [4, с. 59], зазначений правовий механізм правового регулювання передбачав встановлення інституційних засад міграційних процесів, визначав легітимізацію перебування мігрантів в рамках країн призначення (країн-учасниць ЄС), але не було концептуально та комплексно відпрацьовано напрямки правового статусу різних категорій мігрантів, не створено організаційно-правового механізму контролювання переміщення мігрантів в рамках ЄС. Ці проблеми визначення правового механізму управління міграційною політикою ЄС стали особливо актуальними починаючи з 2014 р. в умовах загострення військово-політичних впливів, погіршенням соціально-політичної ситуації, погіршенням правових норм в деяких країнах світу, з яких прибувають біженці, шукачі

притулку, і їх міграції в Європейський Союз стають все більш інтенсивними, складно піддаються повноцінному контролю. Акцент на вказаних проблемах невідповідності діючого правового механізму регулювання міграційною політикою та фактичних результатів управління міграційними процесами слід проаналізувати на прикладі оцінки статистичних матеріалів за 2000–2015 рр. В табл. 1 подано динаміку змін основних показників міграційних процесів в ЄС за період 2000–2015 рр. За даними

статистичних результатів можна констатувати значне зростання основних показників міграційних процесів в ЄС у 2015 р. порівняно з 2000 р., зокрема:

- кількість заяв щодо надання притулку в ЄС зросла на 774000 один. (148,8%) і склала 1294000 один.;

- кількість підтверджень країнами ЄС статусу біженців збільшилась на 158715 один. (132,2%) і дорівнював 278715 один.;

- чисельність осіб третіх країн, що прибу-

Таблиця 1

Динаміка змін основних показників міграційних процесів в ЄС за період 2000–2015 рр.
(складено автором за даними [13; 16])

№ п/п	Показник	Значення			Абсолютне відхилення, + / -, один. у 2015 р. порівняно з 2000 р.	Відносне відхилення, + / -, % у 2015 р. порівняно з 2000 р.
		2000 р.	2014 р.	2015 р.		
1	Кількість заяв щодо надання притулку в ЄС, од.	520000	626715	1294000	774000,00	148,85
2	Підтвердження країнами ЄС статусу біженців (дозвіл щодо надання статусу), од.	120000	184665	278715	158715,00	132,26
3	Кількість осіб третіх країн, що прибули до ЄС нелегально, осіб	25000	219000	1046285	1021285,00	4085,14
4	Загальна кількість біженців, осіб	516000	782782	1325000	809000,00	156,78

ли до ЄС нелегально зросла на 1021285 осіб (4085%) і склала 1046285 осіб;

- загальна кількість мігрантів збільшилась на 805000 осіб (154,8%) і дорівнювала 1325000 осіб.

Вивчення та співставлення динаміки змін основних показників міграційних процесів в ЄС за період 2000–2015 рр. свідчить про інтенсифікацію міграційних потоків, загрозливе явище зростання нелегальної міграції в країні ЄС, обумовлені погіршенням соціально-економічної, політичної ситуації в деяких регіонах світу (зокрема, в країнах Сходу, на Африканському континенті тощо).

На фоні вказаного серед країн-учасниць ЄС наростає розкол щодо доцільності, ґрунтовності основних засад наддержавної міграційної політики. Як відмічають аналітики, пропозиція Франції, Німеччини щодо розподілу біженців за квотним принципом, яка була викладена в 2016

р. не приймається країнами Вишеградської четвірки [3].

Перейдемо до другого етапу нашого дослідження, пов'язаного з аналізом змін положень правового механізму регулювання міграції в ЄС.

Зокрема, проведемо контент-аналіз змін дискурсу положень правового механізму регламентування міграційної політики ЄС (виявлення ключових напрямків змін та перспективна оцінка їх впливу на стан міграційної політики). Контент-аналіз нових положень правового механізму регулювання міграційної кризи в ЄС в період з 2015 р дав змогу визначити такі напрямки, а саме:

1) реагування на поточні проблеми та пошук можливих шляхів і стратегій для вирішення міграційного кризи:

- прийняття екстрених заходів з порятунку мігрантів в Середземному морі і виділення до-

даткових коштів на проведення рятувальних операцій, а також узгодження підвищених заходів в сфері безпеки, що передбачало обов'язкове зняття відбитків пальців у всіх мігрантів, які прибули на територію ЄС, а також прискорений процес депортації нелегальних мігрантів або тих, кому було відмовлено в притулку. Вказані процедури обумовлювались в програмі «10 пунктів» [12], яка передбачала означені негайні дії, що слід вжити у відповідь на кризу міграційної ситуації в Середземномор'ї. Вивчення змісту вказаних пунктів показує, що на наддержавному рівні країн ЄС було задекларовано та окреслено організаційний механізм протидії цій кризі, чітко визначались аспекти взаємодії щодо протидії контрабанді людьми, встановлювався порядок інституційного управління, визначались фінансові аспекти зазначених заходів;

- залучення до призупинення міграційного потоку та розвитку нелегальної міграції в ЄС третіх країн в цілях оптимізації та забезпечення ефективних результатів. Вказана риторика відслідковується в:

Спільному плані дій з третіми країнами (від 11.2015 р.). Його підписали лідери ЄС, країн Африки (угода про спільні дії в сфері міграції) [10];

Плані дій ЄС-Туреччина, який передбачав призупинення міграційного потоку в ЄС та боротьбу з нелегальною міграцією (2015 р.) [10];

2) формування більш ефективної системи міграційного законодавства на загальноєвропейському рівні в цілому:

- продовження залучення Туреччини до врегулювання заходів щодо нелегальних мігрантів. Основні положення співпраці передбачені в Підсумковій угоді ЄС з Туреччиною з питання стосовно заходів щодо нелегальних мігрантів (18 березня 2016 г.) [11; 17]. Вивчення положень вказаної угоди свідчить, що дві сторони визначили напрямки співпраці щодо протидії контрабанді нелегальних міграції, зокрема: Туреччина стала головним транзитним маршрутом біженців в ЄС через кордони Туреччини та Греції; турецька сторона взяла на себе низку зобов'язань із здійснення міграційних процедур, запобігання появі нових морських або наземних маршрутів, що використовуються для нелегальної міграції з Туреччини до ЄС, і буде здійснювати співпрацю з сусідніми

державами і ЄС для досягнення цієї цілі; обидві сторони домовились щодо співпраці в питаннях покращення гуманітарних умов в Сирії тощо; ЄС зобов'язався фінансувати витрати Туреччини на боротьбу з міграційною кризою (на 2016 р. на ці цілі було спрямовано 3 млрд. євро);

- реформування Дублінських угод, пов'язане зі встановленням офіційних рамок для співпраці з третіми країнами, в першу чергу, з Туреччиною, через яку проходить головний міграційний маршрут в Європу, а також запропоновані реформи, що включають в себе прискорену процедуру розгляду заявок здобувачів, закріплення мігрантів за однією країною і запобігання спробам їх переміщення всередині ЄС, а також основні заходи щодо інтеграції біженців, в тому числі і на ринок праці. Вказані напрямки було визначено виходячи з результатів контент-аналізу риторики Положення про реформування загальноєвропейської системи надання притулку (Common European Asylum System) [18];

- обмеження міграційного потоку з країн, в яких безпосередньо не ведуться бойові дії. Вказане передбачало як обмеження потоку мігрантів із списку так званих «безпечних країн» (Македонія, Албанія, Чорногорія, Туреччина, Сербія, Косово, Боснія та Герцеговина), так і те, що заяви на отримання притулку з цих країн буде здійснюватись відповідно до прискореного порядку;

- боротьба з нелегальним ввезенням мігрантів і торгівлею людьми, надання допомоги в період повернення мігрантів на батьківщину, а також співпраця з Лівією в сфері контролю за міграційними маршрутами і підтримка співробітників лівійської берегової охорони. Така риторика визначена в положеннях Мальтійської декларації з міграції від 03.02.2017 р. [14].

Здійснимо порівняльний аналіз відповідності декларативного дискурсу фактичним результатам, аналіз ефективності нової міграційної політики, виявлення її впливу на зовнішній курс. Вказане можемо оцінити із застосуванням порівняльного аналізу, який передбачає вивчення попередніх та фактичних результатів змін основних показників міграційних процесів в ЄС за 2015–2017 рр. (табл. 2).

Відповідно до результатів аналізу статистичних даних можна відзначити скорочення

Динаміка змін основних показників міграційних процесів в ЄС за період 2015–2017 рр. (складено автором за даними [13])

№ п/п	Показник	Значення		Абсолютне відхилення, + / -, один. у 2017 р. порівняно з 2015 р.	Відносне відхилення, + / -, % у 2017 р. порівняно з 2015 р.
		2015 р.	2017 р.		
1	Кількість заяв щодо надання притулку в ЄС, од.	1294000	706913	-587087,00	-45,37
2	Підтвердження країнами ЄС статусу біженців (дозвіл щодо надання статусу), од.	278715	74946	-203769,00	-73,11
3	Кількість осіб третіх країн, що прибули до ЄС нелегально, осіб	1046285	96689	-949596,00	-90,76
4	Загальна кількість біженців, осіб	1325000	502000	-823000,00	-62,11

міграційних потоків в ЄС в 2017 р. порівняно з 2015 р., а саме:

- кількість заяв щодо надання притулку в ЄС демонструє зменшення на 587087 один. (45,37%) і складала 706913 один.;

- кількість підтверджень країнами ЄС статусу біженців скоротилась на 203769 один. (73,11%) і дорівнювала 74946 один.;

- чисельність осіб третіх країн, що прибули до ЄС нелегально зменшилась на 949596 осіб (90,76%);

- показник загальної кількості мігрантів скоротився на 823000 осіб (62,11%) і дорівнював 502000 осіб.

Дослідження та оцінка динаміки змін основних показників міграційних процесів в ЄС за період 2015-2017 рр. дозволяє констатувати скорочення міграційних потоків, пов'язане з покращенням управління міграційною політикою в країнах ЄС. Ці оптимізаційні аспекти викликані:

- по-перше, визначенням та реалізацією заходів реагування на основні проблеми та розробкою перспективних шляхів, стратегій для вирішення міграційної кризи;

- по-друге, удосконаленням та гармонізацією правового механізму регулювання міграційної політики, що включає створення більш ефективної системи міграційного зако-

нодавства на наднаціональному рівні ЄС.

Можна стверджувати, що риторика розглянутих змін правового режиму регулювання міграційної політики в ЄС відповідає задекларованим параметрам, орієнтованим на вирішення кризи в цій сфері. Зокрема, як було встановлено вище: скоротився потік мігрантів до Європейського Союзу; було прискорено та оптимізовано процедуру розгляду заяв на отримання притулку, що сприяло швидкому обробленню великої кількості заяв, прискоренню депортації на батьківщину у разі відмови у притулку. Вказаними результатами сприяли домовленості з третіми країнами, які на паритетних умовах взяли на себе відповідальність щодо надання допомоги біженцям. Зазначені факти, безумовно, свідчать про позитивний вплив здійснених реформ у сфері міграційної політики ЄС. Вказані зміни позитивно вплинули на зміцнення зовнішніх позицій Європейського Союзу як потужного наднаціонального об'єднання, яке успішно вирішує проблеми в сфері управління міграцією.

Висновки.

Здійснено систематизацію основних особливостей трансформації міграційної політики ЄС на початку ХХІ ст. Для цілей аналізу вико-

ристано авторський методичний підхід, який оснований на поєднанні порівняльного аналізу, статистичного аналізу, методу контент-аналізу дискурсу положень правового механізму (основних засад правил та директив), дискурс-аналізу. Відповідно до схеми методичного підходу було передбачено: в рамках першого етапу проаналізувати стан управління міграційною політикою ЄС (за період 2000–2015 рр., пов'язаний з розвитком міграційної кризи) через: оцінку нормативно-правової бази регулювання міграції в ЄС, вивчення результатів управління; на другому етапі дослідження оцінити характер змін положень правового механізму регулювання міграції в ЄС (контент-аналіз змін дискурсу положень правового механізму регламентування міграційної політики ЄС (виявлення ключових напрямків змін та перспективна оцінка їх впливу на стан міграційної політики); порівняльний аналіз відповідності декларативного дискурсу фактичним результатам, аналіз ефективності нової міграційної політики, виявлення її впливу на зовнішній курс). Перший етап аналізу дозволив констатувати: інтенсифікацію міграційних потоків, пов'язану з факторами погіршення політичної, соціально-економічної

ситуації в деяких регіонах світу; зростання розколу стосовно ґрунтовності, доцільності основних засад наддержавної міграційної політики. Другий етап оцінки продемонстрував: скорочення міграційних потоків (особливо нелегальних) після змін правового механізму регулювання міграційної політики в ЄС; покращення основних міграційних процедур в ЄС; покращення зовнішніх позицій Європейського Союзу як дієвого наднаціональної організації, що має потенціал та можливості управління міграцією. Встановлено, що реформування правового механізму регулювання міграційної кризи в ЄС відбувалось за такими напрямками, а саме: реагування на поточні проблеми та пошук можливих шляхів і стратегій для вирішення міграційної кризи; формування більш ефективної системи міграційного законодавства на загальноєвропейському рівні в цілому. Визначено, що зазначені реформи були задекларовані на рівні положень правового механізму та реалізовані на практичному рівні. Можна констатувати ґрунтовність, наукову новизну запропонованого авторського методичного підходу щодо оцінки ефективності трансформації міграційної політики ЄС на початку XXI ст.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ:

1. Бондарчук В. В. Європейська міграційна криза та стабільність ЄС / В. В. Бондарчук // Східна Європа: економіка, бізнес та управління. – 2016. – Вип. 2 (02). – С. 28-31
2. Вітман К. М. Міграційна криза як виклик етнополітичній безпеці Євросоюзу / К. М. Вітман // Міграційна політика ЄС: стан, виклики та перспективи. – 2015. – С.18-25.
3. Дубенський В. Німеччина та Австрія погодилися прийняти біженців, що прямують з Угорщини / В. Дубенський. – Режим доступу: <https://www.dw.com/uk/a-18695173>
4. Євдокимов В. В. Стан та нормативно-правове регулювання міграції біженців та шукачів притулку у ЄС як інституційний базис управління міжнародними міграціями / В. В. Євдокимов, К. В. Шиманська // Проблеми теорії та методології бухгалтерського обліку, контролю і аналізу. – 2017. – Вип. 3. – С. 55-60. DOI: [http://dx.doi.org/10.26642/rbo-2017-3\(38\)-55-60](http://dx.doi.org/10.26642/rbo-2017-3(38)-55-60)
5. Овравовець М. А. Діяльність керівних органів ЄС у сфері контролю міграцій / М. А. Овравовець // Проблеми міжнародних відносин. – 2013. – Вип. 7. – С. 122-142
6. Попок А. А. Визначення статусу біженців та внутрішньопереміщених осіб: зарубіжний досвід / А. А. Попок, А. В. Дяченко // Аспекти публічного управління. – 2017. – Т. 5. – № 3-4. – С. 5-13. DOI: <https://doi.org/10.15421/15201710>
7. Пробоїв О. А. Напрями подолання міграційної кризи в ЄС і врегулювання потоків нелегальної міграції / О. А. Пробоїв // Економіка і суспільство. – 2017. – Вип. 8. – С. 89-95
8. Фогел Х. Особливості міграційних потоків та підходи до їх регулювання в ЄС Вісник / Х. Фогел // Львівського університету. – 2015. – Вип. 37. – С. 170-183
9. Якубовський С. О. Міграційна політика ЄС: еволюція та соціально-економічні наслідки / С. О. Якубовський // Міграційна політика ЄС: стан, виклики та перспективи. – 2015. – С.12-17.
10. Bauloz C. The EU Migration Partnership Framework: an External Solution to the Crisis? / C. Bauloz. – Retrieved from: <http://eumigrationlawblog.eu/the-eu-migration-partnership-framework-an-external-solution-to-the-crisis/>
11. EU-Turkey Statement: Questions and Answers (MEMO/16/963, Brussels, 18 March 2016). – Retrieved from: http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-16-963_en.htm

12. Joint Foreign and Home Affairs Council: Ten point action plan on migration (Luxembourg, 20 April 2015). – Retrieved from: https://ec.europa.eu/home-affairs/what-we-do/policies/legal-migration_en
13. Legal migration and Integration. – Retrieved from: https://ec.europa.eu/home-affairs/what-we-do/policies/legal-migration_en
14. Malta Declaration by the members of the European Council on the external aspects of migration: addressing the Central Mediterranean route (03.02.2017). – Retrieved from: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2017/02/03/malta-declaration/>
15. New list of safe countries. – Retrieved from: <https://www.cgra.be/en/news/new-list-safe-countries>
16. Nguyen D.-Q. Six graphiques pour comprendre la crise migratoire / D.-Q. Nguyen, S. Summermatter. – Retrieved from: https://www.swissinfo.ch/fre/la-loterie-de-l-asile_cinq-graphiques-pour-comprendre-le-ph%C3%A9nom%C3%A8ne-migratoire/41560188
17. Oświadczenie UE–Turcja (18 marca 2016). – Retrieved from: <https://www.consilium.europa.eu/pl/press/press-releases/2016/03/18/eu-turkey-statement/>
18. Reforming the common European asylum system : the New European refugee law. – Retrieved from: <http://cadmus.eui.eu/handle/1814/45398?show=full>

REFERENCES

1. Bondarchuk, V.V. (2016). Yeropeiska mihratsiina kryza ta stabilnist YeS [European migration crisis and EU stability]. *Skhidna Yevropa: ekonomika, biznes ta upravlinnia*, 2 (02), 28-31 [in Ukrainian].
2. Vitman, K.M. (2015). Mihratsiina kryza yak vyklyk etnopolitychnii bezpetsi Yevrosoiuzu [Migration crisis as a challenge to the European Unions ethno-political security]. *Mihratsiina polityka YeS: stan, vyklyky ta perspektyvy*, 18-25 [in Ukrainian].
3. Dubenskyi, V. *Nimechchyna ta Avstriia pohodylys pryiniaty bizhentsiv, shcho priamiut z Uhorshchyny* [Germany and Austria have agreed to receive refugees from Hungary]. Retrieved from: <https://www.dw.com/uk/a-18695173> [in Ukrainian]
4. Ievdokymov, V.V., & Shymanska, K.V. (2017). Stan ta normatyvno-pravove rehuliuвання mihratsii bizhentsiv ta shukachiv pryutluku u YeS yak instytutysiinyi bazys upravlinnia mizhnarodnymy mihratsiiamy [Status and legal regulation of migration of refugees and asylum seekers in the EU as an institutional basis for management of international migration]. *Problemy teorii ta metodolohii bukhhalterskoho obliku, kontroliu i analizu*, 3, 55-60. DOI: [http://dx.doi.org/10.26642/pbo-2017-3\(38\)-55-60](http://dx.doi.org/10.26642/pbo-2017-3(38)-55-60) [in Ukrainian]
5. Ovrarovets, M.A. (2013). *Diialnist kerivnykh orhaniv YeS u sferi kontroliu mihratsii* [Activities of the EU governing bodies in the field of migration control]. *Problemy mizhnarodnykh vidnosyn*, 7, 122-142 [in Ukrainian]
6. Popok, A.A., & Diachenko, A.V. (2017). Vyznachennya statusu bizhentsiv ta vnutrishn'operemishchenykh osib: zarubizhnyy dosvid [Foreign experience in determining the status of refugees and internally displaced persons]. *Public administration aspects* 5 (3-4), 5-13. DOI: <https://doi.org/10.15421/15201710> [in Ukrainian].
7. Proboiv, O.A. (2017). Napriamy podolannia mihratsiinoi kryzy v YeS i vrehuliuвання potokiv nelegalnoi mihratsii [Directions for overcoming the migration crisis in the EU and regulation of flows of illegal migration]. *Ekonomika i suspilstvo*, 8, 89-95 [in Ukrainian]
8. Fohel, Kh. (2015). Osoblyvosti mihratsiinykh potokiv ta pidkhody do yikh rehuliuвання v YeS [Features of migration flows and approaches to their regulation in the EU]. *Visnyk Lvivskoho universytetu*, 37, 170-183 [in Ukrainian].
9. Iakubovskiy, S.O. (2015). Mihratsiina polityka YeS: evoliutsiia ta sotsialno-ekonomichni naslidky [EU Migration Policy: Evolution and Socio-Economic Impacts]. *Mihratsiina polityka YeS: stan, vyklyky ta perspektyvy*, 12-17 [in Ukrainian].
10. Bauloz, C. *The EU Migration Partnership Framework: an External Solution to the Crisis?* Retrieved from: <http://eumigrationlawblog.eu/the-eu-migration-partnership-framework-an-external-solution-to-the-crisis/>.
11. *EU-Turkey Statement: Questions and Answers* (MEMO/16/963, Brussels, 18 March 2016). Retrieved from: http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-16-963_en.htm.
12. Joint Foreign and Home Affairs Council: *Ten point action plan on migration* (Luxembourg, 20 April 2015). Retrieved from: https://ec.europa.eu/home-affairs/what-we-do/policies/legal-migration_en
13. *Legal migration and Integration*. Retrieved from: https://ec.europa.eu/home-affairs/what-we-do/policies/legal-migration_en
14. *Malta Declaration by the members of the European Council on the external aspects of migration: addressing the Central Mediterranean route* (03.02.2017). Retrieved from: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2017/02/03/malta-declaration/>
15. *New list of safe countries*. Retrieved from: <https://www.cgra.be/en/news/new-list-safe-countries> [in Belgium].
16. Nguyen D.-Q., & Summermatter S. *Six graphiques pour comprendre la crise migratoire*. Retrieved from: https://www.swissinfo.ch/fre/la-loterie-de-l-asile_cinq-graphiques-pour-comprendre-le-ph%C3%A9nom%C3%A8ne-migratoire/41560188

17. *Oświadczenie UE–Turcja* (18 marca 2016). Retrieved from: <https://www.consilium.europa.eu/pl/press/press-releases/2016/03/18/eu-turkey-statement/>

18. *Reforming the common European asylum system: the New European refugee law*. Retrieved from: <http://cadmus.eui.eu/handle/1814/45398?show=full>

Михайло Михайлович Шелемба

Кандидат політичних наук, доцент
Ужгородський національний університет
88000, м.Ужгород, пл. Народна, 3

Mykhailo Shelemba

Candidate of Political Science, Associate professor
Uzhhorod National University
3, Narodna Square, Uzhhorod, 88000, Ukraine

Email: mychajlo.shelemba@uzhnu.edu.ua

Цитування: Шелемба М. М. Трансформація міграційної політики ЄС на початку XXI ст. / М. М. Шелемба // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2019. – Т. 22. – № 4. – С. 15-24.

Citation: Shelemba, M.M. (2019). *Transformatsiia mihratsiinoi polityky YeS na pochatku XXI st.* [Transformation of the EU migration policy at the beginning of the XXI century.]. *Scientific and theoretical almanac «Grani», 22 (4), 15-24.*

Стаття надійшла / Article arrived: 03.03.2019

Схвалено до друку / Accepted: 06.04.2019

Близький Схід як резерв для міграції у західні країни та міграційний центр в Азії

Дальзар Нашван Салем, Варшавський Університет

Міграція є найбільш поширеним соціальним явищем у сучасному світі, завдяки якому люди, передусім, прагнуть поліпшити своє фінансове становище і стандарти життя. Хоча трапляється і так, що рішення про міграцію приймається у зв'язку з нестабільністю безпеки у даній країні. У статті охарактеризовано процес міграції з і на Близький Схід, зокрема процес еміграції до Західної Європи (в основному нелегальна еміграція біженців, еміграція еліти і релігійних меншин). Взято також до уваги процес міграції до країн Близького Сходу, особливо в контексті економічної міграції до Перської Затоки. Проаналізовано особливості, форми, джерела та наслідки цього явища. Головною гіпотезою представленої концепції є припущення, що міграція безпосередньо відображається на міжнародних відносинах і часто пов'язана з ризиком. З'ясовано, що окрім економічних причин, значущим явищем є дестабілізація безпеки громадян. Виявлено, що проблематика міграції у багатьох західних країнах стала важливим і актуальним питанням пов'язаним з безпекою і тероризмом. Тому Європейський Союз став сприймати потік нелегальних мігрантів як джерело ризику, який може становити загрозу європейській безпеці. Варто усвідомлювати, що аналізований феномен впливає практично на всі аспекти функціонування суспільства. При чому слід підкреслити також неоціненний економічний потенціал, який приносять іммігранти, особливо у зв'язку з процесом старіння суспільства у Західній Європі. Тому необхідно налагоджувати домовленості та угоди між країнами ЄС та країнами-експортерами іммігрантів не тільки на двосторонній основі, але і на багатосторонньому рівні. Країни емігрантів не мають достатньо випрацьованої міграційної політики, окрім того немає жодних ознак поліпшення політичної, економічної та соціальної ситуації на Близькому Сході – навпаки, ситуація погіршується, що, безумовно, сприятиме збільшенню хвилі емігрантів, які бажатимуть покинути регіон.

Ключові слова: *переміщення населення, мігрант, Близький Схід, міграційна політика*

The Middle East as a reserve for migration to Western countries and the migration center in Asia

Dalzar Nashwan Salem, University of Warsaw

Migration is the most common social phenomenon in the modern world. First of all it helps people to improve their financial situation and living conditions. Besides, the decision on migration can be taken due to the unstable safety in the country. The paper presents the migration process from and to the Middle East, in particularly the process of emigration to Western Europe (mainly illegal emigration of refugees, emigration of elite and religious minorities). Moreover, it shows the migration process to the countries of the Middle East, especially in the context of economic migration in the Persian Gulf, taking into consideration features, forms, sources and consequences of this phenomenon. The main hypothesis of the presented concept is the assumption that migration directly affects international relations and is often associated with risk. The issue of migration in many Western countries has become an important and urgent issue related to security and terrorism. Therefore, the European Union began to perceive the flow of illegal migrants as a source of risk that could be a threat to European safety. One should realize that analyzed phenomenon affects almost all aspects of the functioning of society. Moreover, we should emphasize the inestimable economic potential brought by immigrants, especially because of the society aging in Western Europe. Consequently, it is necessary to establish agreements between EU countries and countries-exporters of immigrants, not only on a bilateral basis, but also at a multilateral level. In the countries of emigrants there is no elaborated migration policy, besides there are no signs of improvement in the political, economic and social situation in the Middle East – on the contrary the situation is worsening, that will certainly contribute to an increase of emigrants who want to leave the region.

Keywords: *population displacement, migrant, migration policy, Middle East*

Ближний Восток как резерв для миграции в западные страны и миграционный центр в Азии

Дальзар Нашван Салем, Варшавский Университет

Миграция является наиболее распространенным социальным явлением в современном мире, благодаря которому люди, прежде всего, стремятся улучшить свое финансовое положение и стандарты жизни. Случается и так, что решение о миграции принимается в связи с нестабильной безопасностью в данной стране. В статье охарактеризован процесс миграции с и на Ближний Восток, в частности процесс эмиграции в Западную Европу (в основном нелегальная эмиграция беженцев, эмиграция элиты и религиозных меньшинств). Принято во внимание также процесс миграции в страны Ближнего Востока, особенно в контексте экономической миграции в Персидском Заливе. Проанализированы особенности, формы, источники и последствия этого явления. Главной гипотезой представленной концепции является предположение, что миграция непосредственно отражается на международных отношениях и часто связана с риском. Установлено, что кроме экономических причин, значительным явлением является дестабилизация безопасности граждан. Проблематика миграции во многих западных странах стала важным и актуальным вопросом, связанным с безопасностью и терроризмом. Поэтому Европейский Союз стал воспринимать поток нелегальных мигрантов как источник риска, который может быть угрозой для европейской безопасности. Стоит понимать, что рассматриваемый феномен влияет практически на все аспекты функционирования общества. Причем следует подчеркнуть также неопределимый экономический потенциал, который приносят иммигранты, особенно в связи с процессом старения общества в Западной Европе. Поэтому необходимо налаживать договоренности и соглашения между странами ЕС и странами-экспортерами иммигрантов не только на двусторонней основе, но и на многостороннем уровне. В странах эмигрантов нет выработанной программы миграционной политики, кроме того нет никаких признаков улучшения политической, экономической и социальной ситуации на Ближнем Востоке – наоборот, ситуация ухудшается, что безусловно будет способствовать увеличению эмигрантов, желающих покинуть регион.

Ключевые слова: *перемещение населения, мигрант, миграционная политика, Ближний Восток*

Wstęp

Główną hipotezą, poddaną weryfikacji przedłożonej koncepcji jest założenie, że migracja przekłada się bezpośrednio na stosunki międzynarodowe. Co odnosi się głównie do wzajemnych relacji, zwłaszcza tych prowadzonych przy obu stronach Morza Śródziemnego. Jednak skala powodowała, że ma charakter globalny. Być może z tej racji, dostrzegalne staje się wskazać na jej nowe formy. Poza kwestiami ekonomicznymi, istotne jest także zjawisko destabilizacji bezpieczeństwa obywateli. Migracja to niezwykle złożony proces, który wiąże się nie tylko z trudnymi decyzjami, ale przede wszystkim z ryzykiem. Odnośnie wspomnianego ryzyka chodzi głównie o to, że wyjeżdżając do obcego kraju, bez odpowiedniego zaplecza socjalnego, nie zawsze wyprawa może zakończyć się powodzeniem. Często trudno znaleźć pracę oraz swoje miejsce w nowej społeczności. Oczywiście państwa przyjmujące stosują w takiej sytuacji odpowiednie regulacje, jednak nie zawsze wychodzą one naprzeciw procesom społecznym i ekonomicznym. W związku z tym, decyzja o emigracji musi być związana z indywidualną sytuacją jednostki. Specjaliści

określają migracje międzynarodowe jako część globalizacji, która nie przestaje być lokalna, regionalna czy wewnątrzcywilizacyjna [16, s. 162]. Najlepszym tego przykładem są migracje z regionu Bliskiego Wschodu, które mają charakter globalny i międzynarodowy. W dalszej części artykułu szerzej przedstawię szczegóły tego zjawiska. Artykuł ma na celu podjęcie próby scharakteryzowania procesu emigracji z i do Bliskiego Wschodu. W oparciu o co określone zostaną przede wszystkim formy, źródła oraz skutki analizowanego zjawiska. Zgodnie z tym należy wyróżnić emigrację polityczną (uchodźcy), ekonomiczną (w celu poprawienia bytu), kulturową (wyjazd mniejszości etnicznych), gdy chodzi o kryterium powodu wyjazdu. Przyjmując kryterium legalności emigracji wyróżnić należy emigrację legalną (zgodną z prawem) oraz emigrację nielegalną, w ramach której granice państw przekraczane są z pogwałceniem prawa.

Bliski Wschód i Afryka Północna doznały w ostatnim okresie wstrząsów. Cztery kraje, takie jak Syria, Irak, Libia i Jemen pogrążone są w otchłani wojny domowej, która spowodowała znaczne straty w ludziach i infrastrukturze. Ze swoich domów wyjechało ok. 15 milionów osób, w tym

do innych krajów niestabilnych lub borykających się z problemami ekonomicznymi, takich jak Jordania, Dżibuti i Tunezja. Stan ten doprowadził do największego kryzysu uchodźców na świecie od II Wojny Światowej. Według książki *Migration and Remittances Factbook 2016*, liczba migrantów z regionu Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej wynosi ok. 23.9 milionów. 38% z nich mieszka w krajach rozwiniętych, ok. 31% mieszka w tym samym regionie. Największe kraje eksportujące migrantów to Autonomia Palestyna, Syria, Egipt, Maroko i Irak. 11,7 mln migrantów przyjechało do samego regionu, głównie z Jordanii, Libanie, Iranu, Syrii i Libii [13, s. 31-32].

W krajach Bliskiego Wschodu zwanymi również Radą Współpracy Zatoki (Bahrajn, Kuwejt, Oman, Katar, Arabia Saudyjska i Zjednoczone Emiraty Arabskie) o wysokich dochodach wystąpił znaczny wzrost zatrudnienia pracowników w ciągu ostatnich kilku lat¹. W 2014 roku liczba uchodźców wyniosła ok. 14.4 mln osób (nie wliczając uchodźców z Palestyny, których suma osiągnęła 5.1 mln osób, 86% migrantów przybywa do krajów rozwijających się, przede wszystkim do Turcji, Pakistanu, Libanu, Iranu, Etiopii i Jordanii. Liczba uchodźców w krajach rozwiniętych wynosi ok. 1.6 mln. Zgodnie z oczekiwaniami raportu Banku Światowego, liczba migrantów na całym świecie przekroczyła 250 milionów w 2015 roku, czyli najwyższy poziom w historii świata. Przyczyną jest poszukiwanie lepszych warunków ekonomicznych² [13, s. 7-9].

Kwestia migracji w wielu krajach zachodnich stała się ważnym zagadnieniem bezpieczeństwa, ze względu na ewentualne relacje między migracją a terroryzmem³. Dlatego Unia Europejska zaczęła postrzegać przepływ nielegalnych migrantów jako źródło ryzyka, które może stanowić zagrożenie dla bezpieczeństwa europejskiego. To prowadzi do proliferacji i nasilenia innych zjawisk, takich jak: przestępczość zorganizowana, handel narkotykami, ekstremizm etniczny i religijny, niestabilności.

Pojęcia Bliskiego Wschodu i migracji

Termin Bliski Wschód został wprowadzony

przez brytyjskiego oficera, dyplomatę i podróżnika Sir Thomasa Edwarda Gordona, a spopularyzowany przez amerykańskiego dowódcę marynarki wojennej Alfreda Thayera Mahana, w artykule „Zatoka Perska i stosunki międzynarodowe”. W opublikowanym na łamach amerykańskiego dwutygodnika „National Review” (wrzesień, 1902 r.) Mahan pojęciem Bliski Wschód określił region geograficzny położony między Półwyspem Arabskim a Indiami, wyodrębniając i różnicując tym samym ten względnie jednorodny obszar od Dalekiego Wschodu [3, s. 95-96].

Określenie Bliski Wschód budzi kontrowersje i jest przyczyną dyskusji w literaturze przedmiotu. Nie istnieje bowiem jedna, satysfakcjonująca definicja tego terminu. Wystarczy zauważyć, że to pojęcie bywa z innymi terminami stosowane w różnych opracowaniach naukowych, ale oznaczają jednak zazwyczaj coś innego jak Wschód, Środkowy Wschód, Wielki Bliski Wschód, Szeroki Bliski Wschód, Islamski Bliski Wschód [17, s. 5]. Organizacje międzynarodowe, między innymi Organizacja Narodów Zjednoczonych oraz Bank Światowy stosują termin MEAPA, czyli Bliski Wschód i Afryka Północna, który geograficznie obejmuje 20 krajów.

W tym artykule termin Bliski Wschód odnosi się do obszaru obejmującego kraje arabskie, tj.: kraje Lewantu, Syryjską Republikę Arabską, Jordanijskie Królestwo Haszymidzkie, Republikę Libańską, Państwo Izrael, Autonomię Palestyńską, kraje leżące na Półwyspie Arabskim i nad Zatoką Perską, czyli Królewską Arabię Saudyjską, Królestwo Bahrajnu, Katar, Kuwejt, Sułtanat Omanu, Zjednoczone Emiraty Arabskie, Republikę Iraku i Islamską Republikę Iranu. Afryka Północna pojawi się w artykule, ponieważ niektóre źródła odnoszą się do Bliskiego Wschodu razem z Afryką Północną.

Odnosząc się do problemu migracji, już na wstępie trzeba stwierdzić, że za ich sprawą dochodzi do znacznego rozwoju gospodarczego. Dodatkowo migracje nie rzadko przyczyniają się również do rozwoju państw, a nawet całych społeczeństw. Ponadto wzbogacają inne kultury. Dlatego uznaje się, że migracje mają istotne znaczenie dla krajów,

¹ Większość z nich pochodził z Azji Południowej i Wschodniej, a wartość zagranicznych przekazów pieniężnych z tych krajów wyniósł 98,2 miliarda dolarów w 2014 roku.

² Według raportu Banku Światowego z 2016 r., Stany Zjednoczone były największym źródłem przekazów pieniężnych szacowanych na około 56 miliardów dolarów w 2014 roku, w Arabii Saudyjskiej (37 mld USD), Rosji (33 mld dolarów). Indie były największym odbiorcą przekazów pieniężnych rzędu miliardów dolarów.

³ Szczególnie w momencie, gdy pojawiła się możliwość zawarcia radykalnej grupy wśród imigrantów, szczególnie wokół muzułmanów z Bliskiego Wschodu.

który przyjmują imigrantów, ale również dla krajów, które emigranci opuszczają [14, s. 57].

Jak zauważa M. Okólski pomimo szeregu teorii w literaturze, które odnoszą się do definiowania migracji głównie poprzez czynnik ekonomiczny, należy zauważyć, iż w praktyce to nie tylko i wyłącznie czynniki ekonomiczne decydują o podjęciu migracji lub rezygnacji z niej. Badacz ten wskazuje na czynniki psychologiczne, kulturowe, generacyjne czy płciowe – częściej migrują osoby młodsze a także kobiety [16, s. 234].

J. Holzer definiuje emigrację jako zbiorowość osób, która wyjeżdża na stałe, natomiast imigrację jako zbiorowość przyjeżdżającą na pewien czas. Zauważa, iż badając powyższe procesy należy uwzględnić następujące kryteria: obszar migracyjny, czas migracji oraz cel migracji zbiorowości [8, s. 287].

Jak wskazuje „Encyklopedia Polityczna” terminem emigracja uznaje się określone ruchy ludności (te mogą być pojedyncze, ale również i grupowe). Zwykle chodzi o opuszczenie jednej przestrzeni geograficznej i przeniesienie się do drugiej, by czerpać z tego określone korzyści [12, s. 37-39]. Z kolei M. Tribalat poza powyższym dodaje jeszcze, że migracja może wskazywać również na przemieszczanie się z jednego państwa do drugiego, ewentualnie może to być wyjazd na inne terytorium, by tam spędzać część czasu wolnego lub zamieszkać tam na stałe [1, s. 38-40].

W innym ujęciu definiuje się migrację, odwołując się do jej motywów. Emigracja oznacza wówczas przemieszczanie się ludności w określonym celu. Najczęściej jest to poszukiwanie bezpieczeństwa lub poszukiwanie pracy. Migrant to osoba, która chce zamieszkać w innym kraju niż rodzimy. Dążąc jednocześnie do uzyskania nowego obywatelstwa i asymilacji z jego społeczeństwem [12, s. 42].

W takim też ujęciu migracja ma bezpośredni związek ze zmianą miejsca zamieszkania z kraju rodzimego na inny kraj. Chodzi głównie o to, by zamieszkać w innym państwie na stałe bądź na czas określony. Dlatego też migracja ma charakter naturalny, który występuje od zarania dziejów. Wcześniej jednak swoje źródło miała w konieczności poszukiwania żywności, jak również schronienia, ewentualnie poszczególne grupy uciekały przed zagrożeniami, związanymi z katastrofami naturalnymi. Aktualnie jednak motywy migracji należy upatrywać w wojnach, głodzie, czy destabilizacji politycznej. I właśnie te powody są na tyle poważne, że emigracje stają się coraz powszechniejsze. Co jednak wymusza na państwach przyjmujących wprowadzanie określonych aktów prawnych, które będą te kwestie

rozwiązywać. Mimo to wielu imigrantów – głównie z państw Bliskiego Wschodu – nie rzadko ryzykuje swoim życiem, by dotrzeć do Europy Zachodniej, by walczyć o swój lepszy byt.

Przyczyny oraz konsekwencje migracji

Oczywiście emigracja to zjawisko złożone. Zależy od kilku czynników. Przede wszystkim przekłada się sytuację społeczną i psychiczną osób przemieszczających się. Czasem emigracja jest także powiązana z handlem ludźmi. W takim przypadku, pozbawia się człowieka wolności, otacza go także silną kontrolą, odbiera się możliwości decydowania o własnym status quo. Dodatkowo stosuje się przemoc fizyczną, jak i psychiczną

Zdecydowana większość emigracji ma związek z migracjami zarobkowymi. Wówczas osoby przemieszczają się pomiędzy krajami:

- pochodzenia, a więc państwa, z których pochodzą emigranci,
- tranzytowymi, gdzie znajdują się szlaki przewozu emigranci,
- docelowymi, czyli państwami, dokąd trafiają emigranci [21, s. 14].

Silna polaryzacja regionów w zakresie różnic w poziomie rozwoju gospodarczego skutkuje tym, iż osoby pochodzące ze społeczeństw ubogich poszukają możliwości poprawienia swojego bytu, tam gdzie to możliwe, a więc w innych państwach. Decydujące znaczenie mają tu tzw. czynniki wypychające, jak i przyciągające (z ang. push and pull factors).

Czynniki wypychające to takie, które skłaniają, by podejmować decyzje o emigracji z kraju pochodzenia. Wówczas emigracja ma szczególne znaczenie, gdyż wiąże się to z warunkami bytowymi, jak: bieda czy bezrobocie [21, s. 17].

Druga grupa czynników, a więc czynniki przyciągające, leży po stronie państwa przyjmującego migranta. Decyzja o wyborze kraju, dokąd jednostka się przenosi, zależy między innymi od niskiej stopy bezrobocia w danym kraju, a także i różnych uwarunkowań społeczno-prawnych (czego przykładem jest wysoki poziom zabezpieczenia socjalnego, dobrze płatna praca). Te elementy są również istotne ze względu na wyjaśnienie natężenia ruchów migracyjnych, ale także wzmożenia działalności poszczególnych grup przestępczych, które zajmują się handlem ludźmi [11, s. 91].

Istotna jest również restrykcyjna polityka migracyjna państw docelowych, a więc takich, gdzie trafiają ofiary handlu ludźmi. To przekłada się na duże rozmiary zjawiska.

Brak możliwości legalnego przekroczenia granicy, zmusza migrantów do poszukiwania

nielegalnych ścieżek, które pozwolą na przedostanie się na terytorium Stanów Zjednoczonych czy państw Unii Europejskiej. Wówczas z „pomocą” przychodzą zorganizowane grupy przestępcze, które podają, że mają możliwość nielegalnego przekroczenia granicy, za co niejednokrotnie oczekują od migrantów spłacenia fikcyjnego długu, który został rzekomo zaciągnięty, korzystając z ich „usług” [11, s. 114-115]. To jednak powoduje, że osoby decydujące się na zorganizowany transport, często za cenę życia, ponieważ zwykle przewozi się je w warunkach uwłaczających godności ludzkiej - w przeładowanych boksach lub skrzyniach, bez dostępu do wody czy świeżego pożywienia. Rzeczywiste jednak rozmiary zjawiska nie są do końca znane, gdyż opierają się raczej na szacunkach, niż na rzetelnych danych [21, s. 17-18].

Wśród przyczyn emigracji, wskazuje się na ich następujące przejawy:

- 1) przyczyny ekonomiczne:
  - wysoki wskaźnik bezrobocia,
  - wysoki poziom ubóstwa,
  - brak perspektyw na zdobycie legalnej pracy za granicą [9, s. 12-13].
- 2) przyczyny socjalne:
  - alkoholizm w rodzinie lub uzależnienie od narkotyków,
  - słabo rozwinięty system opieki społecznej [11, s. 472-475].
- 3) przyczyny polityczno-społeczne:
  - zmiana systemu politycznego w danym kraju,
  - przemiany polityczne w krajach sąsiadujących,
  - wojna oraz konflikty zbrojne [18, s. 182].
- 4) przyczyny prawne:
  - niespójny system prawny,
  - nieprzestrzeganie praw, które przysługują każdemu człowiekowi,
  - brak odpowiednich mechanizmów prawnych, które będą chronić osoby w danym kraju [11, s. 493].

Widać zatem, iż można wskazać na wiele czynników, warunkujących emigrację. Nie są to jednak wszystkie, a jedynie głównie. Wiąże się to z tym, że praktycznie każdy emigrant jest w stanie wskazać na indywidualne powody analizowanych ruchów społecznych.

Emigracja na Bliskim Wschodzie jest związana z wewnętrznymi czynnikami ekonomicznymi, społecznymi i politycznymi w krajach rodzimych oraz zewnętrznymi, czyli warunkami panującymi w kraju przyjmującym – Europa Zachodnia okazuje się atrakcyjna dla emigrantów z Bliskiego Wschodu ze względu na poziom rozwoju ekonomicznego, politycznego i społecznego. Wielu ryzykuje

życiem, przemierzając morza, wysokie góry i setki kilometrów i płaci duże sumy, aby dostać się do Europy w nielegalny sposób. Rewolucja w rozwoju środków masowego przekazu i łączności przyczyniła się do powstania nowych zachęt do emigracji. Imigrant z Bliskiego Wschodu dostrzega wielką różnicę pomiędzy rzeczywistością, w której żyje, a dobrobytem Pierwszego Świata, przez co marzenie o emigracji przemienia się w cel życiowy i pomysł na przyszłość, warty wysiłku i ryzyka.

Nie jest możliwe poznanie światowego ruchu migracyjnego bez uwzględnienia relacji ze światowym kapitalistycznym systemem ekonomicznym, który determinuje kształt gospodarki światowej i zachodzące w niej przemiany [7, s. 6]. Nie można także badać migracji międzynarodowej bez analizy rozwoju podziału pracy na świecie, związanego z powstaniem i rozwojem systemu kapitalistycznego, nie tylko w rozwiniętych państwach kapitalistycznych, lecz także w krajach, w których kapitalizm został zaszczerpiony w wypaczonej formie, przez co stały się krajami zacofanymi [7, s. 6-7].

Celem migracji jest otrzymanie różnicy między pensją uzyskiwaną w państwach ojczystych a dochodem otrzymywanym w państwach przyjmujących. To reakcja na zacofanie gospodarcze państw, z których wyjeżdżają emigranci oraz na duże różnice w poziomie dochodów. Świadczy o tym niski poziom PKB na mieszkańca w państwach Bliskiego Wschodu. Co więcej, gospodarki tych państw opierają się na rolnictwie i sektorze naftowym, co nie gwarantuje stabilności rozwojowej. Większość ludzi młodych emigruje dla zapewnienia sobie lepszej przyszłości. Źródła problemu leżą zatem w ich krajach rodzimych. Emigracja jest często dla nich jedynym sposobem ucieczki od ciężkich warunków, w których przyszło im żyć.

Na Bliskim Wschodzie odnotowuje się wysoki poziom przyrostu naturalnego w porównaniu z resztą świata. Według statystyk Banku Światowego z 2013 roku liczba mieszkańców świata arabskiego wynosi około 345 mln, z kolei łączny produkt krajowy brutto państw arabskich wynosi 1 bilion 490 miliardów dolarów, co oznacza, że PKB na mieszkańca nie przekracza 3500 dolarów rocznie. W świecie arabskim co najmniej 11 milionów ludzi żyje za mniej niż jednego dolara dziennie, co ONZ uznaje za głęboką nędzę.

Przyrostowi naturalnemu nie towarzyszy wzrost PKB ani rozrost rynków krajowych, które nie są w stanie przyjąć tak wielu nowych pracowników i zapewnić

Podstawowe czynniki demograficzne na Bliskim Wschodzie i w Afryce Północnej

Rok	2000	2005	2013
Liczba mieszkańców (mln)	277	301	340
PKB na mieszkańca (w dolarach)	1483	1992	4210
Roczny przyrost PKB na mieszkańca	1,2	1,2	-2,0
Liczba osób żyjących za mniej niż 1,25\$ dziennie (mln)	14	10	8
Wskaźnik alfabetyzmu wśród młodzieży żeńskiej 15–25 lat, %	80	-	88
Wskaźnik alfabetyzmu wśród młodzieży męskiej 15–25 lat, %	90	-	94

wszystkim miejsca pracy. Bezrobocie, które na Bliskim Wschodzie osiąga jeden z najwyższych wskaźników na świecie, jest głównym powodem emigracji. Według raportu Międzynarodowej Organizacji Pracy na temat światowych trendów w zatrudnieniu w 2014 roku wzrost bezrobocia na świecie, zwłaszcza wśród młodzieży, spowodowany jest wyraźnym wzrostem bezrobocia w regionie Bliskiego Wschodu i Północnej Afryki. Według raportu Międzynarodowej Organizacji Pracy, poziom bezrobocia na Bliskim Wschodzie ogółem wynosił 11,5% w 2013 r. [6, s. 64].

Należy podkreślić, że bezrobocie dotyka osoby o każdym stopniu wykształcenia i o różnych kwalifikacjach zawodowych, także te posiadające dyplomy uczelni wyższych. Niemożność zapewnienia im pracy przez rynek krajowy skłania ich do poszukiwania jej za granicą, nawet gdyby miała być wykonywana w ciężkich warunkach. Osoby z wyższym wykształceniu wolą emigrować i pracować na stanowiskach nieodpowiadających im wysokim kompetencjom, lecz zapewniających im odpowiednie wynagrodzenie. Badanie przeprowadzone przez Arabską Radę do Spraw Dziedzictwa i Rozwoju wskazało na wzrost liczby ludzi biednych w państwach arabskich do 83% ogółu mieszkańców oraz na powiększanie się przepaści pomiędzy liczną grupą biednych a bogatymi. 236 milionów ludzi w 13 państwach arabskich uzyskuje bardzo niski dochód, nieprzekraczający 1500 dolarów rocznie na osobę⁴.

Większość państw bliskowschodnich jest rządzona przez niedemokratyczne reżimy, a w instytucjach państwowych szerzy się biurokracja

i korupcja. Tłumione są swobody obywatelskie, wybuchają wojny i konflikty o podłożu etnicznym i religijnym, dochodzi do łamania praw człowieka i mniejszości, co zmusza ludzi do ucieczki do innych państw w poszukiwaniu bezpieczeństwa i stabilności. Region Bliskiego Wschodu (Irak, Syria) jest największym źródłem uchodźców na świecie.

Nie można także lekceważyć negatywnych skutków wojen arabsko-izraelskich, które doprowadziły do emigracji Palestyńczyków i Libańczyków, z których część wyjechała do państw Zatoki Perskiej, a inna część do Maghrebu lub Europy. Jeśli spojrzeć na państwa, z których pochodzi największa liczba emigrantów, okaże się, że są to kraje dotknięte konfliktami politycznymi i etnicznymi, czyli: Irak, Palestyna, Liban lub Syria. Należy wspomnieć także o emigracji opozycji politycznej z Tunezji, Algierii i Maroka do krajów europejskich, w których dysydenci znaleźli bezpieczne schronienie. Po wydarzeniach „Arabskiej Wiosny”, w latach 2010–2014, zwiększyły się fale emigracji do UE z państw, w których doszło do przemian politycznych.

Wymienione okoliczności stanowią podstawowy motyw emigracji z Bliskiego Wschodu, która z tymczasowej przekształciła się w proces permanentny, co oznacza, że niewielu emigrantów myśli o powrocie do krajów rodzimych.

Emigracja z Bliskiego Wschodu do Europy zachodniej

W niniejszym opracowaniu odniesiono się do migrantów z Bliskiego Wschodu. Ma to związek z faktem, iż z tego kraju wywodzi się największa grupa

⁴ Zob. Badania: Gazetaal-Szark al-Ausat, wyd. 22 lipca 2002, nr 8607.

osób, które zmieniają swoje miejsce zamieszkania nawet w sposób nielegalny. Trzeba stwierdzić, że Bliski Wschód oraz Afryka Północna zaliczają się do istotnych regionów na mapie migracji i to w ujęciu światowym. Jak dowodzą dane statystyczne, stosunek liczby emigrantów do liczby mieszkańców znajduje się na poziomie 5,3%. A wskaźnik ten jest jednym z najwyższych na świecie (w oparciu o statystyki Banku Światowego z 2010) [20, s. 11-12].

Odnosząc się jednak do form migracji, jak wskazuje Departament ds. Migracji w Lidze Państw Arabskich, to można w tym obszarze wskazać na dwa modele emigracji. Ma ona związek z kierunkiem ruchu. Dlatego też pierwszym rodzajem jest migracja z południa na północ. Wówczas dochodzi do przemieszczania się ludności z państw rozwijających się do państw rozwiniętych. Zjawisko to jest szczególnie dostrzegalne w regionie północnej Afryki, której mieszkańcy podejmują próbę przedostania się do Europy. W oparciu o dostępne dane, na świecie żyje około 20 mln imigrantów z Bliskiego Wschodu, co daje w konsekwencji poziom blisko 5% mieszkańców świata arabskiego, którzy opuścili ten region. Najwięcej ludzi emigruje z Egiptu i Maroka, następnie z terytoriów palestyńskich, Iraku, Algierii, Jemenu, Syrii, Jordanii i Libanu [20, s. 14-15].

Wspomniany rodzaj emigracji określa się również mianem niezgodnej z przepisami. Definiuje się ją jako „przyjazd na terytorium państwa obywateli innego państwa w okolicznościach niespełniających warunków prawnych regulujących przebywanie cudzoziemców na jego terytorium”, z kolei nielegalny emigrant to „cudzoziemiec wjeżdżający na teren kraju innego niż jego ojczysty bez pozwolenia rządu tego kraju lub pozostający na jego terytorium po upływie terminu ważności jego wizy” [5, s. 12-16]. W takim przypadku można wskazać na dwie podkategorie imigracji:

- imigrantów wjeżdżających na terytorium państwa obcego, dokonując tego w sposób nielegalny, a do tego nie dążąc, by uregulować swój status prawny,
- imigrantów, którzy wjeżdżają na terytorium państwa obcego, ale dokonując tego w sposób zgodny z prawem.

W tym przypadku to Unia Europejska przyjmuje największą liczbę emigrantów. W 2005 r. wjechało na unijne terytorium 70,6 miliona osób. Dalej zaś wskazuje się na Amerykę Północną z przyjęciem 45,1 mln emigrantów, a na trzecim Azję z liczbą ok.

25,3 mln emigrantów. Spośród milionów emigrantów ci nielegalni stanowią część szacowaną na 10-15% łącznej liczby emigrantów na świecie według ocen Międzynarodowej Organizacji Pracy⁵.

Trzeba mieć jednak świadomość, że tego rodzaju przemieszczenia ludności zyskują na sile, ponieważ coraz więcej terenów objętych jest wojną. Mówi się nawet o fali emigracji, która pośrednio zaczęła nieść za sobą określone zagrożenia, co budziło sprzeciw społeczny oraz przejawy zachowań rasistowskich. Jednak każda osoba przyjęta, niesie za sobą potencjał, który odpowiednio zagospodarowany, będzie przynosił wymierne korzyści.

Nielegalni migranci przyjeżdżają obciążeni problemami społecznymi i gospodarczymi i przywożą je do krajów docelowych, co z pewnością wywiera wpływ na życie społeczne w tych krajach. Integracja i asymilacja jest uzależniony od samych emigrantów, zwłaszcza w ostatnim czasie, gdy wzrosła liczba uchodźców o podobnej sytuacji społecznej i kwalifikacjach. Jednak większość uchodźców pochodzi z biedniejszych i mniej wykształconych grup społecznych. Trudno jest włączyć ich do programu edukacji, a zwłaszcza nauczyć języka, który jest podstawową asymilacji i integracji.

Migracje chrześcijan z Bliskiego Wschodu

Najliczniejszą mniejszością religijną na Bliskim Wschodzie są chrześcijanie, którzy zamieszkują głównie Egipt, Irak, Syrię i Liban. Chrześcijanie od dwóch tysięcy lat zamieszkują region, do którego zsyłani byli prorocy i gdzie powstawały religie, w tym judaizm, chrześcijaństwo i islam. Chrześcijanie mieli bardzo dobre stosunki z innymi ludami i wyznaniem, z którymi łączą ich więzy narodowe, historyczne i kulturowe. Część chrześcijan bliskowschodnich to spadkobiercy cywilizacji asyryjskiej, chaldejskiej i aramejskiej. Jednakże, te więzy zaczęły słabnąć z powodu przemian w strukturze cywilizacyjnej, społecznej, kulturowej i politycznej, do których doszło w ostatnich latach i które rozbijają tożsamość społeczną i kulturową mieszkańców Bliskiego Wschodu. Oni zaczęli emigrować z powodu konfliktów wyznaniowych, etnicznych i politycznych, które zaczęły zagrażać ich istnieniu. Chrześcijanie emigrują przeważnie z Iraku, Palestyny i Syrii do Europy. Przyczyny emigracji są różne w zależności od państwa.

Pierwsza fala emigracji chrześcijan miała miejsce pod koniec lat sześćdziesiątych i w latach

⁵ audatal-ladzin fi al-alamhua al-akterchilal 19 sana, www.news.gov.kw. W ostatnich latach na granicy hiszpańsko-marokańskiej oraz turecko-greckiej utonęły tysiące emigrantów podczas próby dotarcia do Europy z północnej Afryki i Bliskiego Wschodu.

siedemdziesiątych XX wieku, gdy władzę w Syrii przejęła partia Al-Bas w 1967 roku. Ostatnia fala uchodźców jest spowodowana ciągłym konfliktem w Syrii i przejściem kontroli nad dużą częścią jej terytorium, w tym regionów zamieszkałych przez chrześcijan, przez Państwo Islamskie. Kilkaset tysięcy chrześcijan uciekło do Libanu, Jordanii i Europy. W Iraku na przykład, po obaleniu reżimu Saddama Husajna w 2003 roku mniejszości religijne stały się celem ataków ze strony ekstremistycznych terrorystycznych organizacji wyznaniowych. Kilkadziesiąt razy wysadzano kościoły i meczety, w wyniku czego zginęły tysiące niewinnych cywilów⁶. Ataki terrorystyczne w dużej mierze przyczyniły się do emigracji kilkuset tysięcy chrześcijan z Iraku. Dzisiaj po zajęciu dużych terytoriów Iraku i Syrii przez Państwo Islamskie mniejszości wyznaniowe zaczęły masowo emigrować z tych ziem, zwłaszcza z równiny Niniwa. Około dwustu tysięcy irackich chrześcijan wypędzono z Mosulu, gdzie chrześcijaństwo pojawiło się na długo przed pojawieniem się islamu i jego dotarciem do Iraku⁷. W chwili obecnej około pół miliona chrześcijan żyje poza swoimi domami. Niektóre kraje europejskie, zwłaszcza Francja, postanowiły przyjąć irackich chrześcijan i nadać im prawa uchodźców. Z kolei w Palestynie polityka Izraela wobec narodu palestyńskiego, w tym chrześcijan, przyczynia się do ich emigracji do Europy, na dodatek do permanentnego konfliktu izraelsko-arabskiego. Emigracja chrześcijan z Egiptu to zjawisko, które stało się widoczne w okresie władzy Bractwa Muzułmańskiego w 2011 roku. Duży wpływ na emigrację egipskich Koptów w ostatnim czasie miało wykorzystanie religii islamskiej przez ugrupowania ekstremistyczne w Egipcie, zwłaszcza po przejściu władzy przez ugrupowania islamskie po wydarzeniach Arabskiej Wiosny⁸. Ci, którzy zdecydowali się na pozostanie, z pewnością żyją w trudnych warunkach społecznych, zwłaszcza jeśli należą do mniejszości.

Migracje osób o wysokich kwalifikacjach

Ważnym zagadnieniem jest emigracja ludzi wykwalifikowanych i naukowców z krajów arabskich do krajów zachodnich. Jej początki sięgają jeszcze XIX wieku, przybierając wówczas niewielkie rozmiary. W wieku XX zaczęła się zwiększać, zwłaszcza po zakończeniu drugiej wojny światowej i rozpoczęciu rewolucji przemysłowej

na Zachodzie. Kryzys pogłębił się w 1967 roku, po wojnie sześciodniowej, której skutki wywołały wielki wstrząs psychologiczny w świecie arabskim.

Termin drenaż mózgow pojawił się w piśmiennictwie akademickim w latach pięćdziesiątych ubiegłego wieku jako dosłowne tłumaczenie angielskiego terminu brain drain, ukutego na potrzeby określenia emigracji wielu inżynierów i uczonych brytyjskich do Stanów Zjednoczonych. Bliskożnaczne określenia tego terminu to między innymi: emigracja mózgow, emigracja kwalifikacji, ucieczka potencjału, emigracja uczonych, rabowanie wiedzy lub polowanie na wiedzę. Wydaje się jednak, że terminy takie jak emigracja elit, kwalifikacji, talentów, wiedzy, intelektualistów bądź pracowników naukowych najlepiej obrazują sedno problemu. Świat arabski pozostaje regionem, z którego do rozwiniętych państw Zachodu i państw Zatoki Perskiej emigruje najwięcej ludzi wykwalifikowanych. Wśród dwudziestu państw świata, które przyjmują najwięcej emigrantów są trzy państwa arabskie – Arabia Saudyjska, Zjednoczone Emiraty Arabskie i Jordania [19, s. 54].

W drugiej połowie XX wieku ze świata arabskiego do Europy i Stanów Zjednoczonych wyemigrowało od 25% do 50% ludzi z wyższym wykształceniem, wliczając w to 750 tys. naukowców, którzy wyemigrowali w latach 1977–2006. Każdego roku z dziewięciu krajów arabskich: Libanu, Syrii, Iraku, Jordanii, Palestyny, Egiptu, Tunezji, Maroka i Algierii emigruje około 100 tys. inżynierów, lekarzy i specjalistów z różnych dziedzin, co kosztuje państwa arabskie miliardy dolarów rocznie. 70% spośród naukowców, którzy wyjeżdżają za granicę w celu odbycia studiów specjalistycznych oraz 54% studentów arabskich rozpoczynających studia w krajach europejskich lub Ameryce nie wraca do krajów ojczystych.

Wykwalifikowani imigranci odgrywają niezwykle aktywną i ważną rolę w funkcjonowaniu państw przyjmujących. Zajmują wysokie stanowiska menedżerskie i naukowe. Na przykład w Narodowym Instytucie Badawczym we Francji SNRS pracuje ponad 1100 badaczy arabskich, uważanych za jednych z najlepiej wykwalifikowanych we Francji. Niektórzy z nich na mocy dekretu ministerialnego zostali mianowani na dyrektorów placówek. Arabscy badacze tworzą własne organizacje, takie jak ta w Dolinie Krzemowej, Organizacja Tunezyjskich Absolwentów Francuskich Uczelni Wyższych,

⁶ Atak na kościół Marii Wybawicielki w Bagdadzie 31 października 2010, w wyniku którego zginęło kilkadziesiąt uczestników mszy niedzielnej, przeraził chrześcijan.

⁷ Liczba chrześcijan w Iraku spadła z dwóch milionów w 2002 roku do 500 tysięcy w chwili obecnej.

⁸ Chrześcijanie w Egipcie stanowią ponad 12%. Według danych z 2014 jest ich 8 milionów 500 tys.

Organizacja Arabskich Techników i Naukowców i inne [2, s. 211-212].

W pracy zatytułowanej *Hidżrat al-kafa'at: Ru'ja hadarijja wa-mukaraba idžtima'ijja* (Emigracja kwalifikacji: Spojrzenie cywilizacyjne i przybliżenie zagadnienia z punktu widzenia społeczeństwa) dr Abd ar Rahman Budra z Maroka pisze, że emigracja to zjawisko istniejące od zarania dziejów ludzkości, tworzące różnorodność etniczną i kulturową w społecznościach, które przyjmują imigrantów. Wspominał, że badanie tego zjawiska jest ważną częścią studiów socjologicznych i służy temu, by jednostka była świadoma swojej wartości i pozycji wśród innych oraz poznaniu konsekwencji wynikających z jej wyboru. Badacz odróżnił różne kategorie emigracji, w tym emigrację handlową, polityczną i naukową. Uważa, że większość emigrantów z krajów arabskich to uchodźcy polityczni, zmuszeni do opuszczenia kraju przez rządy autorytarne, poszukujący bezpieczniejszego i stabilniejszego środowiska oraz pragnący by ich kwalifikacje naukowe i intelektualne były docenione.

Migracja do krajów nad Zatoką Perską

Drugim rodzajem w przypadku tej klasyfikacji to emigracja z południa na południe, co z kolei ma miejsce w odniesieniu do państw rozwijających się. Najlepszym przykładem tutaj jest emigracja do krajów Bliskiego Wschodu położonych nad Zatoką Perską [2, s. 16-17].

Dla lepszego zobrazowania skali zjawiska, jak dowodzi raport o emigracji Ligi Państw Arabskich, zestawiając ze sobą liczbę osób imigrujących do świata arabskiego z liczbą osób emigrujących z niego w latach 2000–2013, dostrzegalny jest duży wzrost emigracji. W tym przypadku mowa o emigracji zewnętrznej do świata arabskiego, zestawiając ją z emigracją opuszczającą. W takim przypadku różnica między obiema ww. grupami w 2013 roku, była na poziomie 22,4 mln na korzyść emigrujących do świata arabskiego. Natomiast 13 lat wcześniej, wskaźnik ten wynosił 10,5 mln [2, s. 18-20]. Stąd w niedługim okresie liczba ta się podwoiła i ciągle zachowuje tendencję wzrostową.

Inną kwestią jest emigracja zarobkowa, kierowana często do państw Bliskiego Wschodu. Pierwotnie źródło tej emigracji miało związek z latami 70-tymi XX w. Wówczas doszło do odkrycia złóż ropy naftowej w Zatoce Perskiej. Co spowodowało, że na te tereny zaczęła przyjeżdżać również zagraniczna siła

robocza z Azji. Chodziło przede wszystkim o ludność, zamieszkującą najbiedniejsze państwa świata.

Pierwotnie zatrudniano tam głównie w przemyśle przetwórczym i naftowym. Z czasem jednak rozpoczęto zatrudniać także w sektorze przemysłowym, handlowym, turystycznym i usługowym. W konsekwencji Bliski Wschód to skupisko ogromnej ilości emigrantów zarobkowych, którzy w niektórych krajach wyraźnie przewyższają liczbowo lokalną siłę roboczą. Przykładem niech będzie tutaj Katar, gdzie napływowi pracownicy to aż 94% siły roboczej, z kolei w Arabii Saudyjskiej ponad 50% [19].

Z kolei w 2000 r. na ogół imigrantów w krajach arabskich 62% z nich przypada na kraje Zatoki Perskiej. Według zaś danych statystycznych ich liczbę szacowano na poziomie 10,06 mln imigrantów. Dla porównania wielkość ta w 2013 r. wzrosła do 24,4 mln, co stanowi 74% spośród wszystkich imigrantów w świecie arabskim, zamieszkujących również kraje Zatoki Perskiej. Liczba imigrantów w krajach Zatoki Perskiej⁹ przedstawia się następująco:

- Arabia Saudyjska – 9,06 mln imigrantów,
- Zjednoczone Emiraty Arabskie – 7,83 mln imigrantów,
- Kuwejt – 2,03 mln imigrantów,
- Katar – 1,6 mln imigrantów,
- Oman – 1,11 mln imigrantów,
- Bahrajn – 730 tys. imigrantów [20, s. 16-17].

Największą grupą spośród imigrantów w państwach Zatoki są Hindusi, których według szacunków z 2013 jest 6,8 mln. W regionie zamieszkuje około 120 różnych narodowości, z czego większość to pracownicy z Azji. Według danych liczba imigrantów z innych państw arabskich w państwach Zatoki wzrosła z 1,7 mln w 2000 do 4,7 mln w 2013, z czego najwięcej jest Egipcjan, Jemeńczyków i Sudańczyków.

Międzynarodowa Organizacja Pracy ocenia, że na świecie są 53 miliony pracowników domowych, z czego 83% to kobiety. Ta liczba nie uwzględnia dzieci pracujących w domach, których jest coraz więcej zarówno w państwach rozwiniętych, jak i rozwijających się. Większość pracowników domowych na Bliskim Wschodzie i w północnej Afryce pochodzi z państw azjatyckich i afrykańskich: Sri Lanki, Filipin, Bangladeszu, Nepalu, Indonezji i Etiopii¹⁰. Odgrywają oni dużą rolę w społeczeństwie

⁹ Liczba mieszkańców państw Zatoki Perskiej wynosi ok. 53 mln.

¹⁰ W regionie Zatoki Perskiej pracownicy przyjezdni stanowią ogółem ok. 20% populacji (w Arabii Saudyjskiej to 28% mieszkańców, w Kuwejcie 65%, w Bahrajnie 37%, w Omanie 37%, w Katarze 77%, a w Zjednoczonych Emiratach Arabskich 73% ludności). Widać zatem, że Zatoka Perska zalicza się do jednych z kluczowych regionów emigracji światowej. To tam zamieszkuje blisko 10% całej emigracji światowej. Chociaż część osób emigruje również do państw Europy.

i gospodarce, a wysyłane do ich ojczyzn przekazywane pieniężne stanowią przeważającą część dochodu ich rodzin i 10% budżetów państw [20, s. 20]. Jednak w większości państw arabskich nie obejmuje ich prawo pracy, przez co stają się oni zależni od swoich pracodawców poprzez system poręczenia, w którym opiekun określa warunki ich pracy i życia.

Kafala, czyli system sponsoringu lub poręczenia (z arab. kafeel – sponsor, poręczyciel) pojawił się po raz pierwszy w państwach Zatoki Perskiej kilkadziesiąt lat po odkryciu zasobów ropy naftowej. Polega on na niemal całkowitym uzależnieniu pracownika od pracodawcy, ignorując przy tym podstawowe prawa człowieka. Poręczyciel (kafeel) bierze odpowiedzialność za pracownika objętego umową poręczenia, w rzeczywistości przejmując całkowitą kontrolę nad jego życiem. System ten daje poręczycielowi możliwość ograniczenia swobód pracownika, na przykład w zakresie zmiany pracy, a nawet opuszczenia państwa, w którym pracuje. Jednocześnie, poręczyciel ponosi odpowiedzialność prawną za pracownika przed organami władzy w razie popełnienia przez niego przestępstwa lub poczynienia szkód. Pracownik nie może wjechać do państwa zatokowego, nie mając w nim poręczyciela. Jeśli pracownik objęty umową opuści państwo, może wrócić dopiero po określonym czasie.

Zanim cudzoziemiec wjedzie na teren jednego z państw Zatoki Perskiej, musi otrzymać wizę wjazdową i pozwolenie na pracę. Po wjeździe, w ciągu tygodnia musi zawrzeć umowę o poręczeniu, dzięki czemu otrzymuje pozwolenie na pobyt z Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, po czym zawiera z pracodawcą umowę o pracę, która określa obowiązki i prawa obu stron. Niekiedy zdarza się, że pracownik przyjeżdża do jednego z państw Zatoki Perskiej i odkrywa, że sytuacja jest zupełnie inna niż oczekiwał, po czym szybko zawiera umowę poręczenia. Nie otrzymuje prawa do odbycia trzymiesięcznego okresu próbnego, lecz od razu zostaje związany ze swoim pracodawcą, po czym w jego paszporcie umieszczany jest dokument uprawniający do pobytu” – mówi Jusuf Az-Zaman, adwokat i były sędzia. System poręczenia w żaden sposób nie chroni pracownika w przypadku konfliktu pomiędzy nim a poręczycielem. Zdarza się bowiem, że niektórzy poręczyciele w razie sporu z pracownikiem nie zrywają umowy, co uniemożliwia pracownikowi podpisanie jej z kim innym, jako że system wymaga zgody poręczyciela

na przeniesienie poręczenia – i właśnie ta kwestia jest źródłem większości skarg i zażaleń związanych z funkcjonowaniem systemu¹¹ [19].

Ze względu na ilość naruszeń i niewolniczy charakter pracy najemników system poręczenia powinien zostać zdelegalizowany. Państwo, poprzez wprowadzenie odpowiedniego prawodawstwa powinno być jedynym poręczycielem, a pozyskiwanie pracowników zagranicznych winno odbywać się według określonych warunków i na podstawie umowy. Pozwoliłoby to państwu na uzupełnienie siły roboczej w zależności od potrzeb rynku pracy i zlikwidowałoby niedoskonałości systemu, a co za tym idzie, zapobiegłoby wykorzystywaniu go w zły sposób przez poręczycieli, ograniczyłoby złe traktowanie pracowników oraz liczbę przypadków ucieczki i przestępstw popełnianych przez najemników, za które odpowiedzialność ponosi poręczyciel.

Podsumowanie

Trzeba mieć jednak świadomość, że analizowane zjawisko wpływa praktycznie na wszystkie aspekty funkcjonowania społeczeństwa. Chociaż dla wielu emigrujących to miejsce, w którym będą przebywać jedynie do momentu zlikwidowania źródeł problemów w ich kraju. Ale także wniesiony przez nich potencjał gospodarczy, może być nieoceniony, zwłaszcza w odniesieniu do wciąż starzejącego się społeczeństwa w Europie Zachodniej. Dla samych jednak emigrantów proces ten jest zawsze związany z wieloma czynnikami, ale także wiąże się bezpośrednio z ryzykiem. Stąd konieczność przeprowadzenia bilansu opłacalności w sytuacji migracji. Zwykle jest to związane trudnymi decyzjami oraz wysoką ceną.

Konieczne jest nawiązywanie umów między państwami UE a państwami eksportującymi imigrantów nie tylko dwustronnie, ale także na szczeblu wielostronnym na temat nielegalnej migracji i ich sytuacji. Rozwiązanie problemu powinno zacząć się od rodzimych krajów imigrantów. Ojczyzny emigrantów nie mają dojrzałej polityki migracyjnej i nic nie wskazuje na poprawę sytuacji politycznej, ekonomicznej i społecznej na Bliskim Wschodzie – wręcz przeciwnie, sytuacja wciąż się pogarsza, co z pewnością zwiększy falę emigrantów opuszczających region. Należy zauważyć, iż migracje na Bliskim Wschodzie obejmują wyjazdy do państw lepiej rozwiniętych w regionie

¹¹ Na Bliskim Wschodzie około 600 tys. ludzi padło ofiarą pracy przymusowej, a 0,34% mieszkańców regionu jest zmuszonych do pracy na stanowiskach, których nie wybrali.

(państwa Zatoki) oraz państw zachodnich inne grupy i klasy społeczne oraz ludzi z różnych (Europa, USA). Emigracje te są różne, obejmują państw.

REFERENCES

1. Castles, S., & Miller, M. J. (2011). *Migracje we współczesnym świecie*, Warszawa.
2. Chalid al-Wahiszi. (1998). Al-Hidżrawa-al-usra: *Halat al-buldan al-arabijja al-mursila li-al-amala*.
3. Clayton, R. Koppes. (1976). Captain Mahan, General Gordon, and the Origins of the Term Middle East, "Middle Eastern Studies", 12 (1). Retrieved from: <https://www.jstor.org/stable/pdf/4282584.pdf>.
4. Duszczyk, M., & Matuszczyk, K. (2004). *Migration in the 21st century from the perspective of CEE countries – an opportunity or a challenge?* CEED Institute. Retrieved from: <http://ceedinstitute.org/report/1798>.
5. Fajza Barkan. (2012). *Aljfat al-tasadi li-al-hidżra al-chier-szarija*. Batna.
6. Global Employment Trends: Risk of a jobless recovery? *International Labour Office*. Geneva: ILO, 2014.
7. Hashim N. Fayyad. (2011). Hidżrat al-amala min al-makrib ila aoropa: *Dirasa tahlilia mukarana*. Doha.
8. Holzer, J. (1970). *Demografia*. Warszawa.
9. Karsznicki, K. (2005). Nadzór prokuratora nad postępowaniem karnym w sprawach dotyczących handlu ludźmi, „*Prokuratura i Prawo*”, 3.
10. Lalak, D. (2007). *Migracja, uchodźstwo, wielokulturowość : zderzenie kultur we współczesnym świecie*. Warszawa.
11. Lasocik, Z. (red.). (2006). *Handel ludźmi – zapobieganie i ściganie*. Warszawa.
12. Łukowski, W. (2007). Współczesne migracje – potencjał konsensusu politycznego? *Migracja międzynarodowe a modernizacja systemu politycznego i społecznego*. Warszawa.
13. Migration and Remittances Factbook, third edition, World Bank Group. (2016). *Product of the Global Knowledge Partnership on Migration and Development (KNOMAD)*.
14. Mohammed, K. (2011). Al-Rubaiej, adad al-talaki la-da al-muhadžrin al-arab li-al-kanawat al-fadaeja al-arabia. Al-muhadžirun al-arab fi al-suejtanmuzadżan- dirasamajdania. *Praca doktorska*. Szwecja.
15. Naif Al Hamri. (2014). *Gazeta Riyadh*, 1.03/2014, 16.
16. Okólski, M. (2005). *Demografia, podstawe pojęcia, procesy i teorie w encyklopedycznym zarysie*. Warszawa.
17. Osman Nuri Özalp. (2011). Where is the Middle East? The Definition and Classification Problem of the Middle East as a Regional Subsystem in International Relations. "Turkish Journal of Politics", 2 (2), Winter.
18. Pearson, E. (2002). *Handel ludźmi a prawa człowieka*. Warszawa.
19. Raport. *Alikuna fi al-fachch: Al-Idżhaf bihakk al-ummal al-muhadžirin fi asz-Szark al-Ausat*, MOP. Retrieved from: www.ilo.org.
20. Raport. (2014). *Al-takrir al-aklimi li-al-hidżra al-arabia: Al-hidżra al-dualia la-al-tanmia*. Kair.
21. Sakowicz, A. (2006). Przestępstwo handlu ludźmi z perspektywy regulacji międzynarodowych. „*Państwo i Prawo*”, 3.

Дальзар Нашван Салем

Докторант

Варшавський Університет

00-927, Варшава, вул. Краковське Пшедмєсце, 26/28

Email: sdalzar@gmail.com

Dalzar Nashwan Salem

Dr student

University of Warsaw

Krakowskie Przedmieście Str. 26/28, 00-927 Warsaw

Цитування: Салем Д. Н. Близький Схід як резерв для міграції у західні країни та міграційний центр в Азії / Д. Н. Салем // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2019. – Т. 22. – № 4. – С. 25-35.

Citation: Salem, D.N. (2019). Blyzkyi Skhid yak rezerv dlia mihratsii u zakhidni krainy ta mihratsiinyi tsentr v Azii [The Middle East as a reserve for migration to Western countries and the migration center in Asia]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 22 (4), 25-35.

Стаття надійшла / Article arrived: 05.03.2019

Схвалено до друку / Accepted: 08.04.2019

Маловідома філософська спадщина Християна Фюрхтеготта Геллерта: спроба концептуалізації

Юлія Добролюбська, Олексій Присяжнюк

Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського

У відділі рідкісних книг бібліотеки Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського в Одесі перебувають два томи зібрання творів Християна Фюрхтеготта Геллерта видання 1790 року. Сучасний рівень використання стародруків як джерел з історії науки значною мірою залежить від обліку та наукового рівня описування пам'яток друку. Це питання є особливо важливим для стародруків і рідкісних видань, вивчення яких сприяє відновленню історичної пам'яті та ліквідації білих плям в історії всіх галузей науки.

Актуальність дослідження обумовлюється тим фактом, що в сучасному соціальному дискурсі відзначається інтерес до особистості та творчості авторів, які залишили значний слід у формуванні національної ментальності, але при цьому були на певний термін забуті або відкинуті читацькою аудиторією в силу закономірної зміни етичних та естетичних уявлень і смаків. Вивчення творчості Геллерта в зазначених аспектах дозволить істотно збагатити уявлення про процес становлення німецької просвітницької філософії, її внутрішню полеміку з системою світогляду класицизму, про ту роль, яку Х. Ф. Геллерт зіграв у філософії та культурі свого часу. Майже забута нащадками творчість Х. Ф. Геллерта являє собою цілісну філософську, історичну та педагогічну систему, специфіка якої зумовлена особистістю письменника: його духовністю, світобаченням, життєвим та творчим досвідом. Всі твори Геллерта мають під собою чітке та логічне теоретичне обґрунтування, відбивають історичні та соціальні реалії свого часу. Разом із тим для автора важливо втілити свої ідеї та погляди в життя і наочному художньому матеріалі продемонструвати можливості вирішення просвітницьких завдань засобами філософії та практичної педагогіки.

Ключові слова: *бюргерство, дидактика, Просвітництво, стародрук, епістолярний стиль, просвітницька педагогіка, мораль*

Obscure philosophical heritage of Christian Fürchtegott Gellert: An Experience of Conceptualization

Yuliya Dobrolyubska, Oleksii Prysiazhniuk

South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushinsky

In the department of Rare Books at the Library of the South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushinsky two distinctive works by Christian Fürchtegott Gellert published in 1790 were found. The current level of the use of early publications as sources for historical research is largely dependent on the accounting and scientific level of describing the sights of print within the institution. This fact is specifically important for the early printed books and rare editions as the study of those allow restoration of historical memory and the eliminate white spots in the history. Almost forgotten by descendants, the work of C. F. Gellert represents a holistic philosophical, historical and pedagogical system whose specificity is determined by the personality of the writer: his spirituality, worldview, life, and experience. Gellert's theoretical treatises represent not only a collection of his didactic ideas and concepts, but they are also the philosophical and aesthetic foundation of the literary work of the author. All works created by Gellert, whether fables and parables, moving comedies and romance, spiritual wings and songs, have a theoretical justification. At the same time, it is important for the author to translate their ideas and views into life. Also, to visualize the artistic material to show the reader the possibility of solving educational problems with a help of artistic creativity.

Keywords: *burghers, didactics, Enlightenment, an early print, epistolary style, educational pedagogy, morality*

Малоизвестное философское наследие Христиана Фюрхтеготта Геллerta: опыт концептуализации

Юлия Добролюбская, Алексей Присяжнюк

Южноукраинский национальный педагогический университет имени К. Д. Ушинского

В отделе редких книг библиотеки Южноукраинского национального педагогического университета имени К. Д. Ушинского в Одессе были найдены два тома собрания сочинений Христиана Фюрхтеготта Геллerta издания 1790 г. Современный уровень использования старинных книг как источников по истории науки в значительной степени зависит от учета и научного уровня описания старопечатных памятников. Этот вопрос особенно важен для старопечатных и редких изданий, изучение которых способствует восстановлению исторической памяти и ликвидации белых пятен в истории всех отраслей науки.

Актуальность исследования определяется тем фактом, что в современном социальном дискурсе отмечается интерес к личности и творчеству авторов, оставивших значительный след в формировании национальной ментальности, которые, однако, были на определенный срок забыты или отвергнуты читательской аудиторией в силу закономерного изменения этических и эстетических представлений и вкусов. Изучение творчества Геллerta в указанных аспектах позволит существенно обогатить представления о немецкой просветительской философии, ее внутренней полемике с системой мировоззрения классицизма, о той роли, которую Х. Ф. Геллерт сыграл в философии и культуре своего времени. Почти забытое потомками творчество Х. Ф. Геллerta представляет собой целостную философскую, историческую и педагогическую систему, специфика которой обусловлена личностью писателя: его духовностью, мировоззрением, жизненным и творческим опытом. Все произведения Геллerta имеют под собой четкое и логическое теоретическое обоснование, отражают исторические и социальные реалии своего времени. Вместе с тем для автора важно воплотить свои идеи и взгляды в жизнь, на наглядном художественном материале продемонстрировать возможности решения просветительских задач средствами философии и практической педагогики.

Ключевые слова: бюргерство, дидактика, Просвещение, старопечатная книга, эпистолярный стиль, просветительская педагогика, мораль

Problem Statement.

In the department of Rare Books at the Library of the South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushinsky two distinctive works by Christian Fürchtegott Gellert published in 1790 were found [10, 11]. The current level of the use of early publications as sources for historical research is largely dependent on the accounting and scientific level of describing the sights of print within the institution. This fact is specifically important for the early printed books and rare editions as the study of those allow restoration of historical memory and the eliminate white spots in the history.

Analysis of recent research and publications.

Christian Fürchtegott Gellert (1715-1769) is a famous German writer, philosopher, teacher and public figure of the early Enlightenment in Germany. His figure is well known and respected. However, Gellert is also interesting for his compatriots because of his major role in creation of literature for the middle class and the formation of many literary phenomena. In particular, a number of different genres were present in his publications, such as

spiritual songs, fables, parables, «tearful» comedies, and epistolary novels.

Some aspects of the work of C. F. Gellert were reflected in the few works of foreign researchers. The most significant works were «Another novel. The Life of the Swedish Countess von H **

C. F. Gellert: From Enlightenment Propaganda to Sentimental Autobiographical Poetics» by E. Mayer-Krentler [13]. Additionally, the fundamental study of V. Martens «The Message of Virtue. The Age of Enlightenment in the Mirror of Moral Weeks» can be seen as an important piece of work, in which the scientist highlights the role of C. F. Gellert as his work was closely linked with the journal culture of the XVIII century [12].

In 1988, because of the efforts of literary critic B. Witte, the publication of the collection of works by C. F. Gellert and his major work – monograph «The Teacher of the Whole Nation» were presented to the wide public [14]. The researcher showed how significant the role of C. F. Gellert was, not only in the history of German literature but also in the formation of the moral philosophy of German people.

Despite the fact that works of C. F. Gellert found their reader in Russian Empire, domestic philological science didn't hold any special works devoted to this German author. However, in the literary encyclopedia of the '20s and '30s years of the twentieth century, edited by V. Frice and A. Lunacharsky, material about C. F. Gellert was published. Writer's assessment was carried out in the spirit of the proletarian morale of that time. The German author was described as a mediocre philisturer, that based his works far from anti-feudal sentiment [4]. Times have changed significantly, but so far in the general works that are linked to German literature, only isolated references to the author can be found. In some articles, only fragmentary aspects of the work of C. F. Gellert are touched upon. Indeed, there are two distinctive articles created by professor M. Nikola [5, 6], where she reflects on the influence of C. F. Gellert on a number of Russian writers and also highlights the significance of the Russian topic in the work of C. F. Gellert. A separate chapter of the textbook «The History of German Literature» should also be noted in this case. This whitepaper professor V. Pronin dedicates to the «Bremen Group» [8] – an authoritative association of the era of the early Enlightenment. Upon the discussion, the emphasis of the whitepaper lays on the persona of C. F. Gellert as on one of the important members of early Enlightenment in Germany.

V. Pashigorev in his doctoral dissertation «The Roman education in the German literature of the XVIII-XX centuries. Genesis and Evolution» [7], was also recalling C. F. Gellert. His work pointed on the importance of one novel written by this German author, namely the novel «The Life of the Swedish Countess von H **». This novel played an important role in the process of formation of educational novel genre in Germany. In the monograph «Literature of the Biedermeier in Germany of the XIX century» [2] O. Ivanova notes the importance of «touching» comedies by the author of «Pilgrim», «Tender sisters», «Sick wife» in the process of mastering the German scene of burghers' life. Additionally, monograph highlights C. F. Gellert as a forerunner of the future literary direction, which in further development stage will be marked as Biedermeier. In her Ph.D. thesis «Semantic modifications of the metamorphic essence of the language of the fable» [3] researcher N. Arepieva notes the substantial role of C. F. Gellert in the development of fables in Germany. She describes the author as a supporter of the moral and pedagogical significance of fables. Meanwhile, works of C. F. Gellert awoke the interest

of researchers who were engaged in the translation of proceedings by this German author.

It is astonishing that the name of C. F. Gellert is not mentioned in any work of our philosophical tradition.

Therefore, it is obvious that more detailed and multifaceted research of the philosophical and pedagogical heritage of C. F. Gellert should be taken into consideration.

The aim of the article is an attempt to conceptualize key aspects of the philosophical, historical and pedagogical heritage of C. F. Gellert in the German and European traditions of the XVIII century.

The relevance of the study is conditioned by the fact that in contemporary social discourse there is an interest in the personality and writings of the authors who left a significant mark in the formation of national mentality. Even though they were forgotten or rejected for a certain period by the audience due to the natural change of ethical and aesthetic representations and tastes. The study of Gellert's works in these aspects will greatly enrich the process of understanding the formation of the German educational philosophy, its internal controversy with the unique system of the worldview of classicism.

C. F. Gellert was one of the most popular authors during the age of the early Enlightenment, nevertheless, the writing process for him was of minor importance. Mainly because C. F. Gellert primarily saw himself in the role of teacher. Throughout the period of his study at Leipzig University, the future writer was dreaming about the possibility to become a teacher. After he defended his doctoral dissertation on the topic «The Art of Creating a Teaching Fable» (*De poesi apologorum eorumque scriptoribus*) on April 26, 1751, he began to provide lectures on poetry and oratory, morality and pedagogy. Back then he used to be a private associate professor at his native university.

C. F. Gellert received the position of freelance professor of philosophy. He was an incredibly gifted teacher. His lectures on poetry and eloquence at the University of Leipzig gathered students from all over Europe. Up to five hundred people were present in the audience, which can be claimed as an immense figure at that point of time. Johann Kramer described Gellert's statement to the students:

«His speech was clear and tangible, and the sound of his voice contained something so sensitive and important, something that penetrated deep into the hearts of audience. The sound of his voice gave

strength to everything that he read and told. Some people who listened to him will undoubtedly recall that when reading the most famous of his poems, and especially spiritual poems and songs ... Gellert could often see tears of his listeners»[3, s. 26].

Several students, future prominent literary and public figures, including O. Kutuzov, O. Radishchev and F. Ushakov, were fortunate enough to attend lectures of C. F. Gellert at the University of Leipzig. It should be noted that Catherine II sent noble children to this university in order to improve the level of their education. The possibility to get acquainted with the German author left a deep impression in the students' memory. This fact proved that many members of the Radishchevsky Circle have made a lot of effort in order to promote the personality and works of Gellert in Russia. Radishchev wrote in his essay «The Life of Theodore Ushakov»: «It can be claimed as happiness to attain a possibility to have a conversation with an incredible person who gained recognition ...the happiness must be honored if you are involved in the conversation of the virtue with the famous person. We used to have such happiness for a short time in Leipzig while enjoying the teaching of well-known professor Gellert» [9, s. 60].

Gellert's works, due to the unique ideas of the author, awaked interest in Kutuzov, as well as other members of the Novikov circle. Religious and moral ideas of this German author, as well as his interest in the feelings and experiences of people, received a positive response among the young Masons. In magazines issued by Novikov, such as «Morning Light» and «Moscow Monthly Edition», translations of works of C. F. Gellert were published. For example, Kutuzov translated several articles by this German moralist, namely «The instruction of his father to his son, whom he sends to the Academy» and «Why it is not good to know destiny in advance.»

In order to choose suitable literary genres, C. F. Gellert primarily relied on their didactic potential. From his point of view, literature should not only entertain but should mainly educate and teach it's readers. Taste and morality were central concepts in the teaching line of C. F. Gellert. Those, in turn, were closely connected with the educational doctrine of his time. All the literary genres in which C. F. Gellert worked, were strongly grounded on the theory.

The first theoretical treatise of C. F. Gellert is his dissertation thesis, «The Art of Creating a Teaching Fable». It was translated to German in 1772 and received the name «About Tales and Their Authors».

According to C. F. Gellert, the fable is a genre that can be simply perceived by the readers. Therefore, it can be easily absorbed, while delivering pleasure. The author believed in following the tradition of the ancient Greek fool Aesop. Namely, the method when Aesop adheres to the idea that the truth in the pictures is more accessible to the lower stratum of society. Similar to the end of the fable «Bee and Chicken», the author defines the purpose of the fables of the genre: «Show the truth in pictures to those who have a mediocre mind» [10, s. 98-100].

C. F. Gellert believed that people reluctantly perceive direct teaching, therefore, it is necessary to look for different teaching ways, namely to create fables. The poet must abandon the conductor's function and allow the reader to correct their mistakes on their own. No exhortation makes people change. In contrast fables with their light, an unobtrusive form can affect hearts of readers. C. F. Gellert often inserted parable and fables in the context of his lectures at the University of Leipzig's. He believed that this genre can successfully affect the feelings and thoughts of the younger generation. It is also worth to note that many of the author's fables were addressed to women. Not because they are more likely to develop vice directions in their thoughts, but because they usually denied the opportunity to receive education, unlike men. The process of cognition and the practical conclusions followed as a result of the educational peculiarity that was laid in the tale.

C. F. Gellert was not the only one who shared such views. I. H. Gottshed (1700-1766), K. H. Gertner (1712-1791), J. A. Kramer (1723-1788), H. F. Weiss (1726-1804) also emphasized the pedagogical advantages of fables. G. E. Lessing (1729-1781) insisted on a systematic study of fables in schools. However, optimism in the views on education, which was distributed among the poets of the early Enlightenment, was gradually diminishing. At the end of the XVIII century, with the rise of children's magazines, the anthologies of works and school textbooks, the direct and didactic fables began to refer as the genre of trivial literature.

It should be noted that C. F. Gellert was aware and forethought the possibility of fables to decline in value due to the daily and private use. In his play «Tender sisters» he presents an old-fashioned pedant, who is trying to teach his niece with the help of his own fake story so that she would agree with marriage. Nevertheless, this method didn't help, but only provoked the girl's indignation. C. F. Gellert himself, in his best and instructive tales,

tried to hold opposite position. His primary task was not direct teaching - the author only described different situations of life, gave the reader a very understanding room in order to apply the morality of fables in relation to his own life. According to C. F. Gellert, the morality in a tale should not be narrow and pedantic. It should contain irony and humor, be smooth and taught with a hint. With regard to the content of fables and parables, the author wished to highlight the problems of everyday life. He inspired the desire for good and diverse virtues. Fables were written upon issues of marriage, relations between genders, raising children and exposing human vices. At the same time, the texts always contained a clear educational emphasis.

In 1742, in the magazine «Wonder of Wisdom and Wit», C. F. Gellert published an article «Reflections on a Good German Letter to Mr. F. F. H. F. V.» (Gedanken von Einem Gutten Deutschen Briefe, an den Herrn F. H. V. W.). In his article, C. F. Gellert insisted that when writing a letter, one should not associate himself with many outdated rules: «a good letter must be natural, understandable, written in a living language, with a subject-to-subject convincing layout. Undoubtedly, the author of the letter must be guided by a good taste» [11, s. 185].

After nine years, G. V. V. Rabner proposed C. F. Gellert to publish a writing manual, which would combine his own letters and recommendations for their compilation.

In January 1751, C. F. Gellert sent a collection of his letters for the review to J. A. Schlegel. In April 1751, Wendler published a book entitled «Letters with the addition of detailed reasoning on good taste». The relevance of the epistolary genre in this period of time is confirmed by the fact that there were two more works by other authors dedicated to this topic: «The Basic Provisions of Good Writing» by the German educator and the Lutheran theologian JK Stockhausen and «The Guide to the Proper Creation of the German Letters» of the German educator J. W. Schaubert. Stockhausen's work was published shortly before the publication of Gellert's book. C. F. Gellert pointed out this author in a note to his book. Overall, all three authors insisted on abandoning outdated rules and were advocating for a natural, clear writing style and good taste.

Gellert's book «Letters with the addition of detailed reasoning on good taste» received great recognition of readers not only because he was a well-known author, but to a greater extent because of his theory was clearly and aptly described and

understood by the low-educated public. By the end of the XVIII century, Gellert's work endured seven editions: Leipzig 1756, 1758, 1763, 1779, Vienna 1773, 1787, Uppsala 1792. In addition, it was published 16 times as part of the collection of Gellert's works, it was translated into French (1761), Danish (1762), Dutch (1762), Italian (1769), Polish (1774) languages.

According to the researcher B. Witte, the distinctive feature of Gellert's work «Letters with the addition of detailed reasoning on good taste» is that his work cannot be regarded as an ordinary manual, in which samples of different letters are collected. It is not a book where only letters about love, gratitude, sympathy were compiled. This work is an integral monolithic theoretical work, in which the author announces his didactic ideas and questions poetics of style and taste. In this paper, C. F. Gellert did not consider the letters confined to some significant events: greetings for the wedding, the birth of children, holidays, etc. These are letters in which there is a description of the everyday life of a person, experiences, feelings, and emotions, exchange of experience, also letters that can convey sorrow, compassion, friendship, and love.

«Someone can be really sensitive, or may be upset, and rejoice, so you do not have to think about the rules», says C. F. Gellert [10, s. 137]. He called for the abandonment of outdated norms of the German language and ordinary stationery style. In these letters, there is no place for artificial forms. The author of the letter must adhere only to the free flow of thoughts so that the text will receive a natural form. A letter is an «imitation of a good conversation» [10, s. 83]. The letter should be natural, but not too natural because otherwise, it will become colourless and unattractive.

In his work, C. F. Gellert also addresses the topic of women's writing, which, in his opinion, is more often an example of a natural style. The author wrote: «There is an answer to the question of why women write letters in a more natural language than men. Feelings felt by women are thinner and brighter than ours. They can hear thousands of little things that for us will not cause any emotions. Nine years after the publication of the article «Reflections on a Good German Letter to Mr. F. H. F. V.» C. F. Gellert received a letter from a 21-year-old admirer of his work Carolina Christians Lucius. Her letter fully corresponded to his ideas about the perfect natural style. On October 22, 1760, he sent a woman an answer in which he admires her manner of writing: «I can't remember that I've ever

received such a cheerful and natural letter from any other lady, I do not speak about the man at all because our jokes are not suitable for letters. Your letter, dear Mademoiselle, is the best of all that I have ever received» [11, s. 62]. From this moment, a correspondence between C. F. Gellert and a young lady was established. It lasted until 1769, until the end of his life.

C. F. Gellert demonstrated in his work not only successful examples but also unsuccessful letters, which he criticized from the didactic point of view. He opposed the formal clerical style and profaned gallant dreams. It should be noted that the author didn't perceive the idea of the identical layout of letters at that point in time - the predetermined blanks of letters for all occasions. «Writers all together will not teach us to think» [11, s. 63].

As a replacement for those letters, C. F. Gellert considered the publication of beautiful letters of great people of antiquity. All the ideas about the natural style of a private letter were clearly demonstrated by the author in his family-psychological novel «The Life of the Swedish Countess von H **».

The last significant theoretical work of the writer is the collection of «Moral lectures» (Moralische Vorlesungen). They were published after the death of the German author in 1772 and were incorporated into the basic ethical ideas and didactic concepts preached by C. F. Gellert throughout his life. The lectures were practical and were originally created by C. F. Gellert as teaching material for his academic and teaching activities. Throughout his life, the author constantly reworked and supplemented the texts of lectures. The idea to publish a complete collection of lecture material came to the author's mind at the end of his life. C. F. Gellert edited most of the texts and sent them for a review to his friend J. A. Schlegel.

Three lectures were made upon the topic of the properties and benefits of morals, as well as how a person should preserve his dignity. Those were presented by the author on April 29, 1765, and October 12, 1767, specifically for the lector Friedrich Augustus Saxon in the library of Leipzig University. A complete collection of «Moral lectures» was published after the death of the writer in 1770 and sold out with a circulation of 50 thousand copies. Moreover, 35 thousand copies were printed during 80 years of the XVIII century. Lectures were translated into French (1772-1789), Danish (1773), Dutch (1775), Polish (1775/76), Hungarian (1776), Swedish (1799), English (1805), later Hebrew and partly Russian.

In the '80s of the XVIII century because of the new trends in educational aesthetics and literature, all the works of C. F. Gellert were subjected to harsh criticism. Including the moralization of the author that was taken into a negative connotation. Gellert's lectures cannot be claimed as pedagogical doctrine. They, rather, should be regarded as the views of the author on the process of education, his own reflections on morality and ethics, partly laid from birth, partly based on their own experience. The author's submissions were not a strict integral system, they were formulated in the form of guides and unobtrusive advice and were discrete.

In «Moral lectures» C. F. Gellert writes about the natural feeling of goodwill and evil (lecture 2), the differences between philosophical and religious morality (lecture 3), the benefits of the morality of antiquity to the morality of our time (lecture 4), the prior duties of man: the health (Lecture 11), mistakes that are possible when caring for the health of the body (lecture 12), decency (lecture 13), the external good of public life (lecture 14) about property, power (lecture 15), the power of reason (lecture 16), the application of reason (lecture 17), the victory over desires and passions (lecture 18), victory over desires through peace and patience (lecture 19), humility (lecture 20), humanity and faith in God (lecture 20), education, especially in the early years of the child (lecture 22), about education at the time of raising a child (lecture 23), the debt of kinship and friendship (lecture 24), marriage and marital obligations (lecture 25), commitment to God (lecture 26).

One of the central ideas that the author developed in his lectures, as well as in artistic works, is the cultivation of virtue. He believed that virtue is a power that comes from God. A man who lives in virtue lives according to the laws of God. Integrity will be rewarded with a sense of joy and happiness: «Integrity is a coincidence of all our intentions, inclinations and deeds with divine order. Integrity requires reflection, vigilance, self-restraint, and moderation in desires ... However, my lords, there is no other way to happiness, as a way of virtue» [11, s. 167]. C. F. Gellert gives concrete tips on how to behave in a virtuous way in everyday life. He calls the two main virtues of person, which are modesty and moderation. According to C. F. Gellert, moderation is not asceticism, but a golden mean. Man must enjoy life, but at the same time, be able to restrict his desires to the benefit of others (lecture 23).

For C. F. Gellert, as well as for most educators, the involvement of a person in social

life and the social significance of each individual was important. According to the views of the German author, the concepts of humanity and justice, honor and good name, relationships between friends, relatives, spouses, parents, and children are of the greatest value in society. It is important for the author not only to tell how a decent person looks like but also to teach how to become one.

Like all educators, C. F. Gellert relied on the power of reason. Everyone has a mind and a heart, which, as it was thought in the era of the early Enlightenment, are responsible for the important forms of human perception. Reason – is a rational knowledge of the surrounding reality, the process when the heart opens to the world of human feelings and emotions. Both mind and heart allow a person to perceive the surrounding world, evaluate and influence it. But the rule of mind over the heart, according to Gellert, in the world of people is indisputable. The mind helps a person to manage his feelings and actions, it provides an opportunity to spot mistakes and avoid them.

«Light of mind reveals to us what is happening in the depths of our soul and we are aware of our intentions, decisions and secret inclinations» [11, s. 178]. C. F. Gellert also advises the reader to limit their natural feelings with reason and conscience. The author admits that any person is imperfect – his mind does not save him from mistakes. In his heart lives not only virtue, and C. F. Gellert does not ignore this fact. Therefore, a person for him is a mixture of weaknesses and dignity. «Who is this person by nature? His mind is sometimes blurred by ignorance and limitation, his heart has an evil tendency and excessive self-esteem, his body is a fragile, weak and sickly repository for the soul ... Often, man is a mixture of weakness and dignity, wisdom and stupidity, virtues and vices, rest and concern. Sometimes people notice the disadvantages of the soul or body and hide them, sometimes they do not want to see them and try to look better than they are» [11, s. 198].

22nd and 23rd lectures are devoted to the issues of raising a younger generation. The process of education, in terms of C. F. Gellert, refers to the most difficult duties of man, and at the same time, this process is the most natural and holy. C. F. Gellert gives a precise and brilliant definition of raising. «To raise up children means to form their mind, heart, body and natural abilities, so that they live to themselves and others for joy and could achieve the purpose of their existence» [11, s. 221].

C. F. Gellert pays great attention to the issue of the authority of the parents and the proper model of education in the 23rd lecture. Parents should become an example of virtuous behavior for the child in order to shape his mind and heart. A virtuous father can positively influence the child, even if he lacks education. And at the same time, even a very competent teacher can achieve nothing in the process of raising up children. The author urges parents to take a serious attitude to the duties of upbringing, assistance in this process of life. To prove his words, he gives an example of an ancient public figure – Cato, of which Plutarch wrote: «after his wife gave birth to his son, he even postponed state affairs to give a bath to a baby» [11, s. 230].

Speaking of his diligence in teaching, C. F. Gellert touches upon such human quality as an ambition, which he considered one of the most widespread flaws. The spirit of rivalry, according to C. F. Gellert, inhibits the development of personality. It involves pride, jealousy, revenge, mischief, and leads to the renunciation of God. To avoid inclining a child to ambition, you need to be very careful with encouragement. C. F. Gellert rejects clothing and toys as an incentive, as well as dismissal from work, otherwise, work will be considered as thralldom. Encouragement should be expressed in books, musical instruments and other things that children can use in learning and games. As for praise, then it must be restrained and serve as encouragement for the further implementation of benevolent acts. The theme of harm to the spirit of rivalry C. F. Gellert highlights not only in the «Moral lectures», but also in the poem «Glory», in the parables «Pan and the groom», «Expected glory», «Immortal author». Fools are the poets and writers, warlords, courtiers, civil servants, scientists who, in the spirit of rivalry, want to rise above other people. The desire to defeat an opponent breaks peace in the soul. The most illustrious for this theme is the fairy tale, in which C. F. Gellert proves how absurd is the desire to humiliate and destroy the rival (lark sits in the cage and sings, he hears his echo from the next room and tries to oversing it, but the louder he sings, the louder the echo, as a result, the lark dies).

Conclusions.

In order so summarize abovementioned facts, it should be emphasized that the desire for clarity, prove of all concepts to cover issues of scientific knowledge, public life, persistent pursuit of the idea of «usefulness» of philosophy, its duty to serve for the happiness of mankind, educational form of presentation of all questions – all these aspects

of Gellert's philosophy were consonant with the spiritual situation of the early Enlightenment and found a sympathetic response from contemporaries. The paradigm of the Age of Enlightenment also responded to the explanation of reality as a rationally and expediently organized world, made at its core, although not without contradictions as well as the possibility of evil in human society and behavior.

The core requirements in his philosophy such as to overcome the limitations of human knowledge, to expand its scientific side, to spread education and process of upbringing

had an undoubtedly progressive and practical meaning. It made certain positive adjustments to the target orientation of people's activities e.g. contributed to ousting religious dogmas and prejudices from the public consciousness as well as life problems.

One of the main goals of the research was to «rehabilitate» Gellert's teaching as a very important conceptual stage in the development of the philosophical thought of the New Age, in the history of German philosophy of the Enlightenment century.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Арєпєва Н. Г. Семантические модификации метаязыковой сущности языка басни : автореф. дис. к. филол. н. : спец. 10.02.20 – Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание / Н. Г. Арєпєва. – Краснодар, 2000. – 22 с.
2. Иванова Е. Р. Литература бидермейера в Германии XIX века / Е. Р. Иванова. – М.: Прометей МПГУ, 2007. 248 с.
3. Крамер И. А. Образ добродетели и благонравия или Жизнь и свойства Геллерта, славного немецкого писателя, описанный Иоганом Андреем Крамером, с присовокуплением Наставления от отца сыну, отъезжающему в Университет, сочиненного Геллертом ; переведено с французского языка сенатским секретарем Александром Андреевым. Въ Санктпетербурге: Печатано съ указаго дозволенія у Брейткопфа. 1789. [6], X, 320 с. : 2 л. ил.
4. Литературная энциклопедия в 11 т. Т. 2 / Ред. коллегия: И. М. Беспалов, П. И. Лебедев-Полянский, А. В. Луначарский, И. Л. Маца, И. М. Нусинов, В. Ф. Переверзев, И. А. Скрыпник. – 1929. – 768 с.
5. Никола М. И. Роль Х. Ф. Геллерта в истории русско-немецких литературных связей / М. И. Никола // Проблема «другого голоса» в языке, литературе и культуре. Материалы международной конференции. – СПб., 2003. – С. 134-137.
6. Никола М. И. Русская тема в романе Х. Ф. Геллерта «Редкий случай или жизнь шведской графини фон Г» / М. И. Никола // Россия в культурном сознании Запада. Сборник статей и материалов по итогам XX Пуришевских чтений. – М.: МПГУ, 2008. – С. 96-98.
7. Пашигорев В. Н. Роман воспитания в немецкой литературе XVIII–XX веков. Генезис и эволюция : автореф. дис. д. филол. н. : спец. 10.01.03 – Литература народов стран зарубежья / В. Н. Пашигорев. – Ростов на Дону, 2005. – 36 с.
8. Пронин В. А. История немецкой литературы / В. А. Пронин. – М.: Логос, 2007. – 386 с.
9. Радищев А. Н. Избранное / А. Н. Радищев. – М.: Правда, 1988. – 448 с.
10. C. F. Gellerts Sämmtliche Schriften. Fünfter Teil Neue verbesserte Auflage. – Wien: gedruckt bey Johann Thomas Edlen von Trattnern kais. königl. Hifbuchdrucker und Buchhändler 1790. – 282 s.
11. C. F. Gellerts Sämmtliche Schriften. Zehnter Teil. Neue verbesserte Auflage. – Wien: gedruckt bey Johann Thomas Edlen von Trattnern, kais. königl. Hifbuchdrucker und Buchhändler, 1790. – 242 s.
12. Martens W. Die Botschaft der Tugend. Die Aufklärung im Spiegel der Moralischen Wochenschriften / W. Martens. – Stuttgart: Metzler, 1968. – 592 s.
13. Meyer-Krentler E. Der andere Roman. Gellerts Schwedische Gräfin: Von der aufklärerischen Propaganda zur empfindsamen Erlebnisichtung / E. Meyer-Krentler. – Göppingen, 1974. – 190 s.
14. Witte B. Ein Lehrer der ganzen Nation. Leben und Werk Christian Furchtegott Gellerts / B. Witte. – München, 1990. – 220 s.

REFERENCES

1. Arepieva, N.G. (2000). Semanticheskiye modyfikacyy metayazykovoy sushhnosty yaztka basny [Semantic modifications of the metamorphic essence of the language of the fable]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Krasnodar [in Russian].
2. Ivanova, E.R. (2007). *Lyteratura bydermejera v Germanyy XIX veka* [Literature of the Biedermeier in Germany of the XIX century]. Moscow: Prometej MPGU [in Russian].
3. Kramer, Y.A. (1789). *Obraz dobrodetely y blagonravyya yly Zhyzn y svojstva Gellerta, slavnogo nemeczkogo pysatelya* [The image of virtue and charity or the life and properties of Gellert, the glorious German writer]. V Sanktpeterburge: Pechatano s ukaznago dozvoleniya u Breytkopfa [in Russian].
4. Беспалов, I.M., Лебедев-Полжanskij, P.I., Lunacharskij, A.V., Maca, I.L., Nusinov, I.M., Pereverzev, V.F., & Skrypnik, I.A. (Eds.). (1929). *Lyteraturnaya encyklopedyya* [Literary Encyclopedia]. (Vol. 2). Moscow: Yzd-vo Kom. Akad. [in Russian].

5. Nikola, M.Y. (2003). Rol X. F. Gellerta v ystorry russko-nemeczkykh lyteraturnykh svyazey [The role of C. F. Gellert in the history of Russian-German literary connections]. *Problema «drugogo golosa» v yazyke, lyterature y kulture. Materyaly mezhdunarodnoj konferencyy*. Saint Petersburg [in Russian].
6. Nikola, M.Y. (2008). Russkaya tema v romane X. F. Gellerta «Redkyj sluchaj yly zhyzn shvedskoj grafyny fon G» [Russian theme in the novel by C. F. Gellert «The Life of the Swedish Countess von H»]. *Rossyya v kulturnom soznanyy Zapada. Sbornyk statej y materyalov po ytogam XX Puryshhevskych chtenyj*. Moscow: MPGU [in Russian].
7. Pashigorev, V.N. (2005). Roman vospytanyya v nemeczkoj lyterature XVIII-XX vekov. Genezys y evolyucyya [The Roman education in the German literature of the XVIII-XX centuries. Genesis and Evolution]. *Extended abstract of doctor's thesis*. Rostov on Don [in Russian].
8. Pronin, V.A. (2007). *Ystoriya nemeczkoj lyteratury [The History of German Literature]*. Moscщц: Logos [in Russian].
9. Radishhev, A.N. (1988). *Yzbrannoe [Selected]*. Moscow: Pravda [in Russian].
10. C. F. Gellerts *Sämmtliche Schriften. Fünfter Teil (1790). Neue verbesserte Auflage*. Wien: gedruckt bey Johann Thomas Edlen von Trattnern kais. königl. Hifbuchdrucker und Buchhändler.
11. C. F. Gellerts *Sämmtliche Schriften. Zehnter Teil. (1790). Neue verbesserte Auflage*. Wien: gedruckt bey Johann Thomas Edlen von Trattnern, kais. königl. Hifbuchdrucker und Buchhändler.
12. Martens, W. (1968). *Die Botschaft der Tugend. Die Aufklärung im Spiegel der Moralischen Wochenschriften*. Stuttgart: Metzler.
13. Meyer-Krentler, E. (1974). *Der andere Roman. Gellerts Schwedische Gräfin: Von der aufklärischen Propaganda zur empfindsamen Erlebnisdichtung*. Göppingen.
14. Witte, B. (1990). *Ein Lehrer der ganzen Nation. Leben und Werk Christian Furchtegott Gellerts*. München.

Юлія Андріївна Добролюбська

доктор філософських наук, професор
Завідувач кафедри всесвітньої історії та методології науки
Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського
65020, м. Одеса, вул. Старопортофранківська, 26

Email: jdobrol@ukr.net

Yuliya Dobrolyubska

Doctor of sciences in philosophy, Professor
Head of the Department of World History and Methodology of Science
South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushinsky
26, Staroportofrankivska St., Odesa, 65020, Ukraine

Олексій Миколайович Присяжнюк

Кандидат історичних наук, доцент
Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського
65020, м. Одеса, вул. Старопортофранківська, 26

Email: a_pank@ukr.net

Oleksii Prysiazhniuk

PhD (History), Associate Professor
South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushinsky
26, Staroportofrankivska St., Odesa, 65020, Ukraine

Цитування: Добролюбська Ю. А. Маловідома філософська спадщина Християна Фюрхтеготта Геллєрта: спроба концептуалізації / Ю. А. Добролюбська, О. М. Присяжнюк // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2019. – Т. 22. – № 4. – С. 36-44.

Citation: Dobrolyubska, Y.A., & Prysiazhniuk, O.M. (2019). Маловідома філософська спадщина Християна Фюрхтеготта Геллєрта: спроба концептуалізації [Obscure philosophical heritage of Christian Fürchtegott Gellert: An Experience of Conceptualization]. *Scientific and theoretical almanac «Grani», 22 (4)*, 36-44.

Стаття надійшла / Article arrived: 06.03.2019

Схвалено до друку / Accepted: 10.04.2019

Чинники поширення чайної субкультури в різних суспільствах

Іван Гром, Класичний приватний університет

Статтю присвячено проблемі еко-географічних, соціально-економічних та соціально-політичних чинників поширення чайної субкультури в різних суспільствах. В результаті проведеного дослідження автором зроблено висновок про те, що споживання чаю є супутнім такій соціальній структурі, яка відповідає ліберальним типам економічних систем або більш архаїчним авторитарним режимам, або їх поєднанню (як у випадку з Китаєм). Це дає підставу припустити, що зазначені суспільства заохочують і поширюють чайну субкультуру або в результаті впливу метрополій (Кенія та Нігерія), або патримоніальних авторитарних режимів, або ж перебувають на аграрному або індустріального фазисі розвитку.

В цілому просуванню консервативному типу розвитку суспільства з традиційними технологіями та запізною модернізацією відповідають високі показники споживання чаю. Перехідні (транзитні) суспільства із множинною соціальною ідентичністю (яка має місце або за рахунок мультиетнічності, мультиконфесійності, полікультурності, консціальності тощо) також мають тенденцію до збільшеного споживання чаю. Водночас при поширенні чайної субкультури дослідник має приймати до уваги також низку клімато-географічних та екологічних чинників, зокрема: розв'язаність / нерозв'язаність продовольчої проблеми; доступність / недоступність джерел питної води фізіологічно-мінімальної корисності; засушливість / вологість клімату.

До соціально-економічних чинників поширення чайної субкультури належать незавершена та форсована модернізація при збереженні архаїчних політичних інституцій; високі показники соціальної поляризованості / нерівності, з яких випливає стресованість нижчих верств мораллю нетолерантності; значні розбіжності в рівні життя територіальних спільнот, які сформувалися на колоніальній периферії; незначне місце середнього класу в соціальній структурі, що впливає з нерівності матеріально-фінансового та освітнього капіталу.

Ключові слова: чай, чайна субкультура, соціальна нерівність, наздоганяюча модернізація, лібералізм, патримоніалізм, мультиетнічність, мультиконфесійність, полікультурність, консціальність

Factors of extension of tea subculture in different societies

Ivan Hrom, Classical private university

The article is devoted to the problem of eco-geographical, socio-economic and socio-political factors of distribution of the tea subculture in various societies. As a result of the study, the author concluded that consumption of tea is a concomitant of a social structure that corresponds to liberal types of economic systems or to more archaic authoritarian regimes, or a combination of them (as in the case of China). This suggests that these societies encourage and distribute the tea subculture either as a result of the influence of the metropolises (Kenya and Nigeria), or patrimonial authoritarian regimes, or are on the agrarian or industrial developmental stage.

In general, the promotion of a conservative type of development of society with traditional technologies and belated modernization corresponds to high rates of tea consumption. Transitional (transitory) societies with multiple social identities (which takes place either through multi-ethnicity, multi-confessionality, multiculturalism, consociativity, etc.) also tend to increase the consumption of tea. At the same time, in the dissemination of the tea subculture, the researcher must also take into account a number of climatic, geographic and environmental factors, in particular: the permissibility / unresolved food problem; availability / unavailability of sources of drinking water of physiologically minimal utility; aridity / humidity of the climate.

Socio-economic factors in the distribution of the tea subculture include harvesting and forced modernization, while maintaining archaic political institutions; high rates of social polarity / inequalities, from which the lower classes stratified the morality of intolerance towards dependents; significant discrepancies in the standard of living of territorial communities that were formed on the colonial periphery; an insignificant place of the middle class in the social structure, accompanying the inequality of material and financial and educational capital.

Keywords: tea, tea subculture, social inequality, catching up modernization, liberalism, patrimonialism, multiethnicity, multi-confessionality, multiculturalism, consociativity

Факторы распространения чайной субкультуры в разных обществах

Иван Гром, Классический частный университет

Статья посвящена проблеме эко-географических, социально-экономических и социально-политических факторов распространения чайной субкультуры в различных обществах. В результате проведенного исследования автором сделан вывод о том, что потребление чая является сопутствующим такой социальной структуре, которая соответствует либеральным типам экономических систем или более архаичным авторитарным режимам, или их сочетанию (как в случае с Китаем). Это дает основание предположить, что указанные общества поощряют и распространяют чайную субкультуру или в результате воздействия метрополий (Кения и Нигерия), или патримониальных авторитарных режимов, или же находятся на аграрном или индустриальном фазисе развития.

В целом продвижению консервативного типа развития общества с традиционными технологиями и запоздалой модернизацией соответствуют высокие показатели потребления чая. Переходные (транзитные) общества с множественной социальной идентичностью (которая имеет место либо за счет мультиэтничности, мультиконфессиональности, поликультурности, консоциальности т.п.) также имеют тенденцию к увеличенному потреблению чая. В то же время, при распространении чайной субкультуры исследователь должен принимать во внимание также ряд климато-географических и экологических факторов, в частности: разрешенность / неразрешенность продовольственной проблемы; доступность / недоступность источников питьевой воды физиологически минимальной полезности; засушливость / влажность климата.

К социально-экономическим факторам распространения чайной субкультуры принадлежат заготовка и форсированная модернизация при сохранении архаичных политических институтов; высокие показатели социальной полярности / неравенства, из которых проистекает стрессированность представителей низших слоев моралью нетолерантности к иждивенцам; значительные расхождения в уровне жизни территориальных сообществ, которые сформировались на колониальной периферии; незначительное место среднего класса в социальной структуре, сопутствующее неравенству материально-финансового и образовательного капитала.

Ключевые слова: чай, чайная субкультура, социальное неравенство, догоняющая модернизация, либерализм, патримониализм, мультиэтничность, мультиконфессиональность, поликультурность, консоциальность

Актуальність дослідження.

Чай як напій є важливим елементом культурних традицій, а його споживання залежить від соціальних процесів, які залежать від цих традицій. Починаючи із стародавніх часів, суспільства поділялися на «чайні» і не «чайні», себто, такі, в яких існують чайні церемонії, сценарії, чайне дозвілля, і такі, де подібних складників культури повсякдення не існує або ж вони не є для неї популярними. Загалом соціо-культурні чинники виробництва і споживання чаю для соціології можна вважати малодослідженим предметом. Чому в одних соціальних умовах чай є напоєм повсякдення, а в інших – напоєм для свят? Чому в одних суспільствах акцент робиться на чайних церемоніях та ритуалах, а в інших існують прискіпливі соціальні очікування щодо гатунку чайного листа? Чому для азійських суспільств з їх економічною та політичною системою чайна церемонія потребує значної кількості часу і спеціально організованого простору, для інших суспільств чаювання являє собою елемент розваг і обідніх перерв у

виробничому процесі? Відповіді на ці запитання потребують системного дослідження соціокультурних умов, в яких виробництво і споживання чаю набувають певних відмінностей.

Мета і завдання статті.

Метою статті є побудова описової характеристики соціокультурних чинників поширення чаю в різних суспільствах. Завданнями статті є: а) визначення суспільств-чайних лідерів; б) встановлення типологічних особливостей суспільств-чайних лідерів.

Невизначена наукова проблема, якій присвячено статтю.

Статтю присвячено проблемі побудови описової характеристики соціокультурних чинників поширення чаю в різних суспільствах.

Аналіз наукових досліджень.

Чай в культурі харчування країн конфуціансько-даоської культури є частиною мобілізаційних сценаріїв повсякденного життя різноманітних соціальних груп, які перебувають в стресово-мобілізаційному соціальному стані, себто, частіше за все, перебувають під пресин-

гом різних культурно-цензурних сценаріїв соціальної поведінки.

До першої групи джерел, з яких науковці отримують інформацію про соціокультурний контекст поширення і споживання чаю, соціо-культурну зумовленість виробництва і споживання чаю, надають різноманітні міфи та легенди. Вони, хоча і не можуть бути безпосереднім доказом для наукового дослідження, слугують джерелом значної кількості символів, які пояснюють походження чаю.

Одна з таких легенд, аналіз якої буде здійснено далі, вказує на цінність для людини психічного стану підвищеного дисциплінарного тону, який цілком відповідає повсякденній інформаційній перевантаженості особи в умовах традиціоналістського суспільства.

Представник китайського (як і будь-якого іншого далекосхідно-азійського соціуму) має стійку потребу постійно перебувати в стані підвищеної активності в силу обставин, пов'язаних із соціальним примусом.

Ці обставини стосуються, з одного боку, підвищених вимог щодо соціальної поведінки, з іншого боку – доволі жорсткого соціального контролю у вигляді соціальних санкцій.

Цензурний примус згодом через його підкріплення технологіями карального соціального впливу стає самопримусом. При цьому «запит» на подібний самопримус міститься у переживаннях героя зазначеної легенди, який констатує стан припливу бадьорості, рівної налаштованості розуму, а також необхідного для китайця заміни інших харчових продуктів (переважно білкового змісту).

Згідно зі змістом зазначеної легенди, китайський імператор одного разу пережив драматичну ситуацію тяжкого захворювання у своєї матері. На допомогу імператорові прийшов чайний куц, заварене листя якого змогло не лише відновити здоров'я родички, що співпало зі своєрідним зціленням. В цьому магичному впливі імператор побачив вищий сенс і здійснив акт релігійного вшанування чайного куца, накривши його своїм червоним халатом. Сам куц було названо Та Хун Пао, що в буквальному перекладі і означало «червоний халат». Для китайської культури сам ритуал дарування вищою сановною особою предмету її особистого вжитку вважався способом прояву честі можновладців щодо представників нижчих соціальних груп, своєрідною почесною.

Якщо імператор здійснював подібний ритуал, то це означало по суті освячення / сакраліза-

цію особи, її переведення до соціальної категорії богів-героїв. Отже, внаслідок здійснення такого ритуалу пантеон китайської релігії було поповнено ще одним божеством під назвою «чай». Саме тому культове ставлення до чаю за всіма ознаками співпадає з повсякденними релігійними ритуалами, одним із яких є пиття чаю.

До другої групи джерел можна зарахувати також філософсько-культурологічні, соціально-філософські та соціально-психологічні концепції, представлені, зокрема, в працях С. Радхакрішнана, Ш.-Л. Монтеке та К.-Г. Юнга, С. Шемякіна [6, 9,14, 16].

Культурна детермінованість споживання чаю досліджується в джерелах з історії філософії та філософії культури. Особливості технологій обробки чаю, а також переважання в раціоні різних суспільств тих чи інших його сортів також є культурно детермінованими. Так, наприклад, в Індії перевага віддається сорту «Assam», який має дещо іншу, у порівнянні з китайськими різновидами чаю, структуру листя. Однак, відмінності стосуються не стільки «анатомії чаю», скільки запитів культурної системи щодо бажаного стану представників еліти або інших соціальних груп.

В цьому сенсі для культурної системи, яка перебуває під впливом релігій індуїзму, цінності спокою і сну є пріоритетнішими в порівнянні з цінностями бадьорості і мобілізації. Саме на це вказує в одній зі своїх фундаментальних праць з індійської філософії С. Радхакрішнан [9, с. 17-18].

Автор констатує вкрай сприятливі природно-кліматичні обставини, в яких опинилася Індія. Тут існували всі можливості для проявів того самого інтровертно-інтроспективного інтересу до глибин свідомості, який обходив будь-яку прагматичну зацікавленість у пристосуванні до зовнішнього середовища.

С. Радхакрішнан констатує (з чим повністю погоджується автор цієї статті), що «Гімалайські гори величезної довжини і висоти, з інших сторін – море сприяли тому, що Індія протягом тривалого часу була захищеною від зовнішніх вторгнень». Надлишковість природних ресурсів зумовила скорочення обсягів кропіткої праці і боротьби за існування. Індуси не сприймали світ як поле битви, на якому відбувалося змагання за багатство, владу, честь і освіту.

За відсутності потреби витрачати енергію на вирішення життєвих земних проблем, на освоєння природи і підпорядкування її сил у суспільстві починає переважати вектор умоглядної

(непрагматичної) духовності. З цим вектором культури є пов'язаним і тип кастової стратифікації індійського суспільства, в якому є відсутніми будь-які мотиви щодо вертикальної мобільності. Це означає, що спокій просотує стратифікаційну піраміду і в тому сенсі, що унеможливує будь-яке соціальне невдоволення.

Отже, в світогляді та соціальних практиках переважала зорієнтованість на усамітнення та спокій. Тому чай як елемент культурної системи мав забезпечувати вже не стільки стан стійкої налаштованості на працю і дисципліну, скільки супроводжувати релаксацію та споглядання. До речі, як споглядання, так і досягнення стану просвітленого спокою також були несумісними з мобілізуючими та тонізуючими властивостями чайних напоїв, які є поширеними в Індії і понині.

Типове для населення відлюдництво, забезпечення самою культурою легітимних практик блукання і мандрювання в пошуках духовного просвітлення спонукали до романтизації способу життя, доволі незвичного для європейських суспільств. Це злиття із ритмами природи не надавало жодної цінності прагматичному, раціоналістичному і матеріалістичному світогляду.

Величезні лісомасиви зі стежками надавали великі можливості для схимників мирно бродити ними, займаючись різноманітними духовними практиками. Соціальний ескапізм став, по суті, нормою життя для всіх, хто відпочивав від соціальної рутини в злитті з природою.

Отже, субкультурі лісового відлюдництва (включаючи упанішади) мали б відповідати чайні напої із відповідною компонентикою. Загалом йшлося про заміну класичного чаю сумішшю місцевих спецій із додаванням значної кількості молока.

Безпечному життю, багатству природних ресурсів, свободі від тривоги, відчуженості від життєвих турбот, відсутності тиранії практичного інтересу та розвиненому духовному життю відповідала хронічна бідність і нестача джерел питної води відповідної якості. Тому для індуїстської чайної етнокультури є типовим переважання згущених, маслянистих, «жироподібних» видів заварки, що, судячи з усього, відповідає як релаксаційно-снодійному впливу на організм, так і культурному запиту на «сутінкову свідомість».

Виходячи з теорії географічного детермінізму Ш.-Л. Монтеск'є, вкрай сприятливий геокліматичний контекст в прямому сенсі паралізує соціальне кооперування в напрямку боротьби за життя. Це сприяє як загальному регресу промислово-соціальних технологій та матеріалістичної

науки, так і зміщенню інтересу в суспільстві від зовнішнього світу до внутрішнього, що і спричиняє своєрідний «гіпноз» свідомості [6, с. 23-58].

Про цю сутінкову (місячну) свідомість писав К.-Г. Юнг у своїй праці «*Mysterium coniunctionis*». Автор розрізняє «солярну» (денну) і «місячну» (нічну) свідомість. Опозиція двох типів свідомості в даному випадку перебуває в стійкому співвідношенні з двома типами культурних систем, орієнтованими на переважання того чи іншого світосприйняття [16, с. 20-50].

У першому випадку це світосприйняття пов'язане з образом «вселенського сну», який час від часу порушується іграми богів (в індуїзмі). У другому випадку це світосприйняття традиціоналістів і колективістів, які перетворюють власне суспільство на об'єкт обожнювання і виганяють всіх духів на задвірки світобудови (Конфуцій «Лунь Юй» – бесіди і вислови») [7, с. 9].

Третьою групою праць є статті, монографії та дисертації з соціології візуального символізму як напрямку галузевих соціологічних теорій, що сформувався на перетині структурного функціоналізму, структуралізму та символічного інтеракціонізму. А оскільки аналіз візуального символізму є представленим в соціології візуального символізму, то цей напрямок галузевих соціологічних досліджень слугуватимуть теоретико-методологічним підґрунтям для цієї статті. Йдеться про праці Ю. Романенка, присвячені відповідній тематиці [10-11, 15].

В українській соціології дослідженню візуального символізму харчових композицій, рецептур, кулінарних та гастрономічних культур є присвяченими публікації Святненка І. О., в яких здійснено розгорнутий аналіз етнокультурних чинників споживання різних продуктів харчування, включаючи чай [12].

Третьою групою джерел є праці з описової етносоціології споживання чаю, які не є багаточисельними. Тематиці чаю є присвяченими праці В. Похльобкіна, Л. Колесніченко, О. Какудзо, А. Суботіна для яких етнографія і економіка харчування стали теоретичними мейнстрімами праць [2, 4, 8, 13]. До цього списку варто зарахувати також дослідження К. Балда та І. Крамера з англійської бібліографії [17-18].

Виклад основного матеріалу.

Суспільства в контексті рівня поширеності в них споживання та виробництва чаю можна умовно поділити на культово-чайні, нормально-чайні та недостатньо-чайні. Йдеться про вжитковість чаю в буденному житті, а та-

кож ставлення до чаю з боку влади та широких верств населення, про популярність чаю в ідеології та масовій культурі.

Таблиця 1.

Рівень виробництва та споживання чаю на душу населення в різних країнах

Країни	Рівень виробництва та споживання чаю на душу населення (на 100.000 на рік в кілограмах)
Узбекистан	99,6 – 35-40
Казахстан	99,2- 40-42
Азербайджан	99,1- 41-44
Пакистан	99,0 – 30-35
Китай	98,9 – 50-55
Єгипет	98,5 – 30-35
Марокко	96.1 – 40-45
Індія	95,6 – 25-35
Кенія	95,4 – 40-45
Нігерія	94,3 – 39-38

Серед найбільш чайних суспільств виділяються, перш за все, середньо-азійські, в яких споживання чаю є зумовленим як культурно-ритуальними, так і клімато-географічними чинниками. Особливості клімату та рельєфу характеризуються переважанням низовин і великих міжгірських долин, де влітку температура піднімається вище +40°C за відсутності дощів. Вживання чаю населенням дозволяє підтримувати температурний баланс при збереженні працездатності зрілої вікової групи.

У гірських районах літня спекотливість буває істотно пом'якшеною за рахунок рельєфу, який уможливує випадання дощової маси при збереженні засніженості на гірських хребтах. Зими в усьому регіоні, за винятком південних субтропічних околиць Туркменістану і Узбекистану, є холодними і супроводжуються хуртовинами та морозами [12, с. 20-92].

Цілком закономірним тут є не просто споживання чаю як зігріваючого напою, але і включення чинників, пов'язаних із якістю води, яка в умовах держав Центральної Азії в більшості випадків, є незадовільною. Подібна причина культурової поширеності чаю може бути значущою і

для китайського суспільства, в якому ще в доіндустріальний період існувала проблема якісної питної води.

В період індустріалізації, який співпав з курсом прагматичного соціалізму Ден Сяопіна, проблема якості питної води не просто не зникла, а стала істотно загостреною за рахунок масованих викидів в землю та ґрунтові води відходів промислових виробництв хімічної, металургійної, будівельної індустрії. Тому з часів династії Цин і виникнення культового різновиду чаю Да Хун Пао мало що змінилося.

В Японії чайна церемонія є зацентрованою не стільки на гедоністичних відчуттях учасників церемонії та смакових особливостях чаю, скільки на церемонії як на соціальному ритуалі. З огляду на особливості міфологічного контексту, який є представленим в «Кодзікі» і «Нихонгі», ми можемо інтерпретувати це зміщення як частину японського способу звеличення власної ідентичності.

Це звеличення спирається на їх уявлення про власну богоподібність, і тому робить можливим прояви в ході чайної церемонії витонченого азійського расизму. Чайна церемонія розглядається як «зібрання богів» безвідносно до змісту і смакових особливостей випитого чаю, на що вказує Б. Виногородський [1, с. 4-11].

Таким чином, для японців принциповим в самих чайних церемоніях стають не стільки смакові відтінки та гатункові відмінності чаю, скільки етнічний склад самих учасників. Для таких ритуалів є притаманним збереження високого рівня спільноти, що, до речі, є супутнім відставанню Японії в сегменті інформаційних технологій від Європи та Америки.

Ознаки цього відставання стали помітними наприкінці 80-х, початку 90-х рр. ХХ ст., а сама тенденція супроводжувалася зростанням закритості та наявною фактичною неможливістю для представників інших етнічних спільнот перебувати в життєвому просторі японців.

В цьому контексті США змогли випередити Японію саме з причини створення відкритого етноконтактного середовища, яке складається переважно з мігрантів європейського та азійського походження. Завдяки цьому етноконтактному середовищу стала можливою інтелектуальна інноваційність та формування наукової спільноти, здатної до генерування інноваційних ідей та проектів.

Порівняння Японії з іншими азійськими суспільствами говорить не на її користь, оскільки істотно вищий рівень мобільності сусідніх Ки-

таю та В'єтнаму є свідченням їх спроможності в сегменті міжкультурних комунікацій. Так, одним із трендів розвитку системи освіти в Китаї є практики запрошення представників іноземного студентства та наукових спільнот для подальшого навчання та розвитку наукової кар'єри. Таке послуговування американськими технологіями говорить про те, що Китай, як і США, оцінює глобалістичні перспективи і має значніші, у порівнянні з Японією месіаністичні амбіції.

Водночас, це сприяє насадженню в Китаї матеріалістичної цивілізації та консьюмеризму американського зразка при збереженні традиціоналістськи-авторитарних способів експлуатації та мобілізації робочої сили. Оскільки будь-яке азійське суспільство припускає надексплуатацію та не поширює практики обмеження та скорочення робочого дня на сектор праці, потреба в чаї, високоімовірно, буде істотно вищою в суспільствах, які переживають запізнілу модернізацію, аніж в тих, які вже перейшли на стадію розвитку інформаційного суспільства. Це показує досвід США і Японії, яка перейняла американську модель манчестерського капіталізму, поєднавши його із типовими для Японії практиками понаднормативної експлуатації в рамках пожиттєвого найму.

В цілому суспільствам із високим рівнем виробництва та споживання чаю на душу населення є притаманні спільні культурно-ідеологічні, соціально-політичні та соціально-економічні риси, зокрема:

1) Ці суспільства в минулому або були імперіями-метрополіями, або ж змогли вплинути на свою колоніальну периферію, здійснюючи насадження на ній своїх соціальних інституцій та культури. Будь-яка імперія живе в режимі військової мобілізації, тому кофейновий тонус користується попитом не лише серед елітних груп, але і серед нижчих верств населення, яка опиняється в орбіті впливу метрополії.

Так значною є поширеність чаю в африканських суспільствах Кенії та Нігерії, які зазнали культурно-цивілізаційного впливу Великої Британії імперського періоду. Тут є поширеними індійські сорти чаю, який є напоєм повсякденного вжитку в самій Великій Британії.

Часпиття можна вважати щоденним соціальним ритуалом в цьому суспільстві, де сорти чаю варіюються в залежності від призначення (чаї ранкового вжитку, обіднього, вечірнього тощо) та характеристиками листа, густини та міцності. Водночас, варто зауважити, що ця варіативність не є притаманною чайній субкультурі Індії. В

останній через обставини, які впливають із бідності, значної соціальної поляризованості та люмпенізованого способу життя представників нижчих каст, є в більшій мірі поширеними так звані «вуличні чаї».

Більша частина виробленого в Індії чайного листа складає предмет експорту через низькі статки автохтонного населення. Саме цим можна пояснити те, що при доволі високих показниках виробництва і середньо-душового споживання чаю індійське суспільство не можна віднести до групи тих, які ставляться до чаю культовим чином. В найбільшій мірі на споживання чаю впливає та сама сутінкова свідомість, яка є типовою для індо-буддійської культурної системи. Збереження стану мобілізаційної бадьорості при низькій продуктивності праці та припущенні дромоманічного способу життя значної частини індусів не є актуальним та релевантним такому суспільству.

2) Частина суспільств-лідерів споживання та виробництва чаю є патрімоніальними авторитарними соціумами, які є фондованими на структурах радянської цивілізації. Радянську цивілізацію, за слушною думкою С. Кара-Мурзи, можна віднести до патрімоніально-мобілізаційних, оскільки в умовах СРСР при збереженні планового господарства фактично зберігалася вертикаль феодального типу [3, с. 108-109].

На це вказує також Ю. Романенко, констатуючи збереження режиму перманентної реставрації феодалізму в Україні та РФ. Те саме можна вважати цілком слушним щодо Узбекистану, Азербайджану та Казахстану. Там і нині зберігається паримоніальний авторитаризм, який припускає збереження повновладдя певної частини регіональних спільнот за ознаками кровної спорідненості [15, с. 261-262].

Переважаання непотизму, кронізму та внутрішнього фаворитизму лише доповнює портретування феодального суспільства. За умови значної частини вільного часу для байдкууче-непродуктивних соціальних груп, які Т. Веблен цілком справедливо назвав «ледарюючим класом», чаювання також має підґрунтя для субкультурної популярності саме через цей резерв вільного часу. Аналогічне явище було поширеним в Російській імперії ло часів жовтневого перевороту, де представники феодально-поміщицького стану споживали доволі значну кількість чаю, що вважався тоді елементом розваг та світської комунікації серед дворянства та чиновної інтелігенції. Треба відзначити також

і ту обставину, що в Росії, як і в Китаї, споживання чаю дозволяє вирушувати ще одну фундаментальну проблему – а саме, проблему нестачі продовольства. Серед соціальних груп із низькими статками подібну роль може відігравати споживання міцних алкогольних напоїв та сурогатної їжі.

3) Суспільства із високим рівнем споживання чаю належать до суспільств транзитного (перехідного) типу або ж суспільств, які переживають запізнілу модернізацію. Перехідний стан, який затягнувся в силу тих чи інших екзогенних причин, може бути пов'язаним із колоніальною залежністю, поліетнічністю або поліконфесійністю та іншими обставинами множинної ідентичності, які стають на заваді процесам інтеграції та формування культурної гомогенності.

Прикладами подібних суспільств є, зокрема, Марокко та Пакистан. Ці суспільства характеризуються мультиконфесійною ідентичністю через наявність двох базових релігій: ісламу та індуїзму. Контраверсійність двох зазначених релігій стає чинником перманентної політичної нестабільності і військової диктатури. Немає сумнівів в тому, що ключовим чинником виробництва і споживання чаю в таких суспільствах стає соціальна хаотичність, низька соціальна безпечність, криміналізація суспільного життя, жорсткість соціального контролю на тлі ксенофобії та ін.

4) Суспільства із високим рівнем виробництва та споживання чаю зберігають архаїчні (доіндустріальні) соціальні моделі розвитку та типи соціальної структури, які мають докласове походження (як правило, станове або кастове). Не доводиться дивуватися тому, що за таких обставин ці суспільства є найбільш небезпечними за своїми соціально-економічними характеристиками при супутній ресурсній надлишковості. Водночас в них зберігається аграрний тип економічного відтворення та переважають зовнішньо-інвестиційні способи залучення фінансових ресурсів.

Прикладами таких суспільств є Індія та Єгипет. В Індії зберігається архаїчна кастова структура, яка уможливила фізично-просторову сегрегацію англо-саксонських та європейських мігрантів та автохтонного населення. Репрезентативним в цьому аспекті є образ столиці Індії Делі, яка є поділеною фактично на два територіальні сегменти: британо-європейський та індуїстський. Соціальна поляризованість їх є досить очевидною навіть для неподготовлених дослідників. Йдеться про переважання елементів міської інфраструктури в британо-європейсько-

му сегменті соціального та фізичного простору та всіх ознак занедбаності, антисанітарії, низького рівня життя в районах перебування корінних мешканців.

Майже розкішні соціально-економічні умови будівель аля Лондон, європейські автівки, бруківка, скло і цемент вітрин контрастують із дерев'яними хижками, де мешкають часто 5-7 сімей з представників нижчих каст.

Взагалі в Індії із її популяризованістю чаю «масала», який називають ще «вуличним чаєм» звичайний чай серед представників нижчих кастових груп вважається високоартісним товаром і слугує атрибутом приналежності до британського істеблішменту.

5) Суспільства із високим рівнем виробництва та споживання чаю характеризуються високими показниками коефіцієнту Джині. Коефіцієнт Джині як соціометричний показник характеризує відмінності в доходах між вищими та нижчими верствами в будь-якому суспільстві. Це кількісний показник, який демонструє ступінь нерівності різних варіантів розподілу доходів. Саму модель розрахунку було розроблено італійським економістом, статистиком і демографом К. Джині (1884–1965).

Отже, коефіцієнт характеризує диференціацію грошових доходів населення у вигляді ступеня відхилення фактичного розподілу доходів від абсолютного рівного їх розподілу між всіма членами соціуму. За основу найчастіше береться рівень річного доходу. Іноді використовується процентне подання цього коефіцієнта, зване індексом Джині.

Коефіцієнт Джині розраховується за допомогою так званої кривої Лоренца. За умови гіпотетичної ситуації (однаковість доходів всіх верств населення) коефіцієнт Джині дорівнює нулю. Альтернативна гіпотеза (теж малоімовірний випадок 100% концентрації доходів у одній людині) припускає значення, яке буде дорівнювати одиниці. Отже, величина коефіцієнта Джині в різних суспільствах коливається в діапазоні між нулем і одиницею [5].

«Чайні суспільства» мають значення коефіцієнту Джині, які є наближеними до високих або дуже високих. Так, до подібних суспільств належить Велика Британія, Індія, Пакистан, Марокко, Нігерія, Китай, Узбекистан, Казахстан, Азербайджан.

Сумарно маємо припустити зв'язок коефіцієнта Джині з рівнем поляризованості соціальної структури, а разом із ним – чайної субкультури з рівнем толерантності вищих верств

щодо нижчих. Варто врахувати, що в заможніших суспільствах толерантність щодо бідності часто буває нижчою у порівнянні із суспільствами з нижчими показниками економічних статків. Тому чайні суспільства – це в більшості випадків суспільства поляризованої нерівності, в яких сама проблема або нейтралізується різноманітними інституціями соціального контролю, або ж зберігається у вигляді прихованої соціальної нетолерантності «моралі заможних» щодо «моралі бідних».

Висновки.

Споживання чаю є супутнім такій соціальній структурі, яка відповідає ліберальним типам економічних систем або більш архаїчним авторитарним режимам, або їх поєднанню (як у випадку з Китаєм). Це дає підставу припустити, що зазначені суспільства заохочують і поширюють чайну субкультуру або в результаті впливу метрополій (Кенія та Нігерія), або патрімоніальних авторитарних режимів, або ж перебувають на аграрному або індустріального фазисі розвитку.

В цілому просуванню консервативному типу розвитку суспільства з традиційними технологіями та запізнілою модернізацією відповідають

високі показники споживання чаю. перехідні (транзитні) суспільства із множинною соціальною ідентичністю (яка має місце або за рахунок мультиетнічності, мультиконфесійності, полікультурності, консоціальності тощо) також мають тенденцію до збільшеного споживання чаю. Водночас при поширенні чайної субкультури дослідник має приймати до уваги також низку клімато-географічних та екологічних чинників, зокрема: розв'язаність / нерозв'язаність продовольчої проблеми; доступність / недоступність джерел питної води фізіологічно-мінімальної корисності; засушливість / вологість клімату.

До соціально-економічних чинників поширення чайної субкультури належать незавершена та форсована модернізація при збереженні архаїчних політичних інституцій; високі показники соціальної поляризованості / нерівності, з яких випливає стресованість нижчих верств мораллю нетолерантності; значні розбіжності в рівні життя територіальних спільнот, які сформувалися на колоніальній периферії; незначне місце середнього класу в соціальній структурі, що впливає з нерівності матеріально-фінансового та освітнього капіталу.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Виноградский Б. Путь чая: Школа чайного пути. Часть 1. / Б. Виноградский. – Гермитаж-пресс, 2004. – 92 с.
2. Какудзо О. Книга чая / О. Какудзо. – Минск: Харвест, 2002. – 96 с.
3. Кара-Мурза С. Г. Советская цивилизация / С. Г. Кара-Мурза // Кн. 2: От Великой Победы до наших дней. – 2002. – 687 с.
4. Колесниченко Л. В. Чай. Чайные традиции и церемонии в разных странах мира / Л. В. Колесниченко. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2004. – 92 с.
5. Коефициент Джини по странам. – Режим доступа: <https://theworldonly.org/koeffitsient-dzhini-po-stranam/>
6. Монтескье Ш.-Л. О духе законов / Ш.-Л. Монтескье. – М.: Мысль, 1999. – 674 с.
7. Переломов Л. С. Конфуций: «Лунь юй» / Л. С. Переломов. – М.: Восточная литература РАН, 1998. – 588 с.
8. Похлебкин В. В. Чай, его история, свойства и употребление / В. В. Похлебкин. – М.: Центрполиграф, 2004. – 121 с.
9. Радхакришнан С. Индийская философия. Т. 1 / С. Радхакришнан. – М.: Миф, 1993. – 624 с.
10. Романенко Ю. В. Етнічні ідентичності в дзеркалі тілесності та практик харчування / Ю. В. Романенко, І. О. Святненко, А. О. Поцелуйко, А. Ю. Ташченко, Ю. Ю. Медведева. – Київ: Вид-во ДУТ, 2015. – 437 с.
11. Романенко Ю. В. Осевые символы идентичности в государственной атрибутике / Ю. В. Романенко. – Киев: Меркьюри-Подолье, 2017. – 280 с.
12. Святненко І. О. Тіло, тілесність та практики харчування: теоретико-соціологічна рефлексія. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук із спеціальності 22.00.01.- теорія та історія соціології / І. О. Святненко. – Запоріжжя, 2014. – 331 с.
13. Субботин А. Чай и чайная торговля в России и других государствах / А. Субботин. – Санкт-Петербург: Издание Александра Григорьевича Кузнецова, 1892. – 692 с.
14. Шемякин Я. Г. Европа и Латинская Америка : Взаимодействие цивилизаций в контексте всемирной истории. Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.03 / Я. Г. Шемякин. – Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/evropa-i-latinskaya-amerika-vzaimodeistviesivivilizatsii-v-kontekste-vsemirnoi-istorii>
15. Этническая идентичность: социосистемологическое измерение геополитики / ред.-коорд. Ю. В. Романенко, Я. В. Зоська, Ю. Ю. Медведева, Ю. В. Романенко, И. А. Святненко, Н. В. Туленков, Е. А. Хомерики. – Киев: Меркьюри-Подолье, 2016.
16. Юнг К.-Г. Mysterium Coniunctionis / К. Г. Юнг. – М.: Рефл-бук; Киев: Ваклер, 1997. – 683 с.
17. Claud Bald: Indian Tea. A Textbook on the Culture and Manufacture of Tea. Fifth Edition. Thoroughly Revised and Partly Rewritten by C. J. Harrison. – Calcutta: Thacker, Spink & Co., 1940 (first edition, 1933).
18. Chow K. (1990). All the Tea in China, China Books & Periodicals Inc / K. Chow, I. Kramer // References are to Czech translation by Michal Synek: Všechny čaje Číny, DharmaGaia Praha.
19. Legends of Yerba Mate. – Retrieved from: <http://guayaki.com/mate/1894/Legends-of-Yerba-Mate.html>

REFERENCES

1. Vinogradskij, B. (2004). *Put' chaja: Shkola chajnogo puti [The Way of Tea: School of the Tea Way]*. Germitazhpress [in Russian].
2. Kakudzo, O. (2002). *Kniga chaja [Book of tea]*. Minsk: Harvest [in Russian].
3. Kara-Murza, S.G. (2002). *Sovetskaja civilizacija [Soviet Civilization]. Kn. 2: Ot Velikoj Pobedy do nashih dnei [in Russian]*.
4. Kolesnichenko, L.V. (2004). *Chaj. Chajnye tradicii i ceremonii v raznyh stranah mira [Tea. Tea traditions and ceremonies in different countries of the world]*. Moscow: OOO «Izdatel'stvo AST» [in Russian].
5. *Koefficient Dzhini po stranam [Gini coefficient by countries]*. Retrieved from: <https://theworldonly.org/koeffitsient-dzhini-po-stranam/> [in Russian].
6. Montesk'е, Sh.-L. (1999). *O duhe zakonov [On the spirit of laws]*. Moscow: Mysl' [in Russian].
7. Perelomov, L.S. (1998). *Konfucij: «Lun' juj» [Confucius: "Lun yu"]*. Moscow: Vostochnaja literatura RAN [in Russian].
8. Pohljobkin, V.V. (2004). *Chaj, ego istorija, svojstva i upotreblenie [Tea, its history, properties and use]*. Moscow: Centrpoligraf [in Russian].
9. Radhakrishnan, S. (1993). *Indijskaja filosofija [Indian philosophy]. (Vol. 1)*. Moscow: Mif [in Russian].
10. Romanenko, Ju.V., Svjatnenko, I.O., Pocolujko, A.O., Tashhenko, A.Ju., & Medvedeva, Ju.Ju. (2015). *Etnichni identichnosti v dzerkali tilesnosti ta praktik harchuvannja [Ethnic Identities in the Mirror of Physicality and Dietary Practices]*. Kyiv: Vid-vo DUT [in Ukrainian].
11. Romanenko, Ju.V. (2017). *Osevye simvoly identichnosti v gosudarstvennoj atributike [Axial symbols of identity in state attributes]*. Kiev: Merk'juri-Podol'e [in Russian].
12. Svjatnenko, I.O. (2014). *Tilo, tilesnist' ta praktiki harchuvannja: teoretiko-sociologichna refleksija [Body, corporeality and nutrition practices: theoretical and sociological reflection]*. *Candidate's thesis*. Zaporizhzhja [in Ukrainian].
13. Subbotin, A. (1892). *Chaj i chajnaja torgovlja v Rossii i drugih gosudarstvah [Tea and tea trade in Russia and other states]*. Saint Petersburg: Izdanie Aleksandra Grigor'evicha Kuznecova [in Russian].
14. Shemjakin, Ja.G. *Evropa i Latinskaja Amerika: Vzaimodejstvie civilizacij v kontekste vseмирnoј istorii [Europe and Latin America: Interaction of civilizations in the context of world history]*. *Doctor's thesis*. Retrieved from: <http://www.dissercat.com/content/evropa-i-latinskaya-amerika-vzaimodeistvie-tsvivilizatsii-v-kontekste-vsemirnoi-istorii> [in Russian].
15. Romanenko, Ju.V., Zos'ka, Ja.V., Medvedeva, Ju.Ju., Romanenko, Ju.V., Svjatnenko, I.A., & Tulenkov, N.V. at all (Eds.). (2016). *Jetnicheskaja identichnost': sociosistemologicheskoe izmerenie geopolitiki [Ethnic Identity: Sociological System Dimension of Geopolitics]*. Kiev: Merk'juri-Podol'e [in Russian].
16. Jung, K.-G. (1997). *Mysterium Coniunctionis [Mysterium Coniunctionis]*. Moscow: Refl-buk; Kiev: Vakler [in Russian].
17. *Claud Bald: Indian Tea. A Textbook on the Culture and Manufacture of Tea. Fifth Edition*. Thoroughly Revised and Partly Rewritten by C. J. Harrison. – Calcutta: Thacker, Spink & Co., 1940 (first edition, 1933).
18. Chow, K., & Kramer, I. (1990). *All the Tea in China, China Books & Periodicals Inc. References are to Czech translation by Michal Synek: Všechny čaje Číny*. DharmaGaia Praha.
19. *Legends of Yerba Mate*. Retrieved from: <http://guayaki.com/mate/1894/Legends-of-Yerba-Mate.html>

Іван Сергійович Гром

Аспірант

Класичний приватний університет

69002, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 70-б

Email: : grom.ivan.liko@gmail.com**Ivan Hrom**

Postgraduate

Classical private university

70-b, Zhukovsky Str., Zaporozhye, 69002, Ukraine

Цитування: Гром І. С. Чинники поширення чайної субкультури в різних суспільствах / І. С. Гром // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2019. – Т. 22. – № 4. – С. 45-53.

Citation: Hrom, I.S. (2019). *Chynnyky poshyrennia chainoi subkultury v riznykh suspilstvakh [Factors of extension of tea subculture in different societies]*. *Scientific and theoretical almanac «Grani», 22 (4)*, 45-53.

Стаття надійшла / Article arrived: 08.03.2019

Схвалено до друку / Accepted: 11.04.2019

Медична реформа в Україні: оцінки українців та досвід регіонального дослідження

Оксана Зубарева, Дніпровський національний університет імені О. Гончара

У статті виявлено особливості оціночного ставлення українців до реформування системи охорони здоров'я з урахуванням регіональних особливостей. З'ясовано, що на сьогодні найвищий рівень стурбованості серед українців викликають: висока вартість ліків, корупція в Міністерстві охорони здоров'я, брак сучасного обладнання, неформальні платежі пацієнтів. Визначено, що існує тісний взаємозв'язок між соціокультурною матрицею суспільства і швидкістю та успішністю модернізаційних процесів в різних сферах. Зроблено акцент на тому, що успішність реформування системи охорони здоров'я в Україні залежить від суб'єктивного сприйняття українцями тих змін, що вже запроваджено та передбачається запровадити. В результаті запропоновано виділити потенційні групи українців по відношенню до медичної реформи: «оптимістів», що відрізняються позитивною оцінкою запроваджених змін, помірною інституційною довірою до держави, високою громадянською активністю, «нейтралів», що характеризуються обережним ставленням до змін, помірною громадянською активністю, та довірою до державних інституцій, та «песимістів», яких об'єднує критичне ставлення до реформи, низька інституційна довіра до держави, низька громадянська активність. Негативна та критична реакція на процеси реформування медицини в Україні є наслідком процесів неорганічної модернізації, що проявляється в культурній інерційності, дуальності інституційного середовища і супротиву радикальним структурним змінам. Визначено, що регіональні розбіжності у ставленні та сприйнятті медичної реформи можна пояснити як різницею у фінансуванні надання медичних послуг у регіонах, так і нерівномірним інформаційним забезпеченням регіональними засобами масової інформації тих реформ, що впроваджуються в системі охорони здоров'я.

Ключові слова: система охорони здоров'я України, модернізація, громадські активісти, інновація

Medical reform in Ukraine: assessments of ukrainians and regional research experience

Oksana Zubarieva, Oles Honchar Dnipro National University

The main objective of the article was to determine the peculiarities of the Ukrainian attitude towards the reform of the health system taking into account regional peculiarities. For this purpose, an author's sociological study was conducted, using a focused interview. The purpose of the study was to analyze the level of support provided by active public organizations of those reforms that are being implemented in the modern Ukrainian society, including the medical ones. The research data «Health Index» are of great value. Ukraine». The research is conducted for the third year in a row and allows us to trace the dynamics of the evaluation of Ukrainian components of medical reform and has the following benefits: large sample size; representativeness of the survey results for each individual region of Ukraine. The latter can stimulate interregional exchange of positive practices. It is revealed that today the highest level of concern among Ukrainians is caused by high drug costs, corruption in the Ministry of Health, lack of modern equipment, informal payments by patients. According to expert estimates in Ukrainian society, reforms are mostly caused by a negative assessment in the public consciousness. In our view, such a reaction is the result of processes of inorganic modernization, which manifests itself in the cultural inertia, duality of the institutional environment and the opposition to radical structural changes. Accordingly, the success of reforming the health care system in Ukraine depends on the subjective perception of Ukrainians of the changes expected to be introduced by 2020. As a result of the study, it was possible to identify potential groups of Ukrainians in relation to medical reform. The first group is formed by those who can be conventionally called «optimists», or those who support the reform «from below». They are distinguished by a positive assessment of the changes introduced, moderate institutional trust in the state, high civic activity and conviction. The second group is «Neutral». They are characterized by cautious attitude to change, moderate civic activity, and trust in state institutions. And the third group form «pessimists.» They are united by a critical attitude to the reform. They are cautious about changes, characterized by low trust in the state, relatively low civic activity. It is determined that regional differences

in the attitude and perception of medical reform can be explained by the difference in financing of provision of medical services in the regions and uneven information provision by the regional mass media of those reforms implemented in the health care system.

Keywords: Health system of Ukraine, modernization, public activists, innovation

Медицинская реформа в украине: оценки украинцев и опыт регионального исследования

Оксана Зубарева, Днепропетровский национальный университет имени О. Гончара

В статье выявлены особенности оценочного отношения украинцев к реформированию системы здравоохранения с учетом региональных особенностей. Выяснено, что на сегодня самый высокий уровень беспокойности среди населения вызывают: высокая стоимость лекарств, коррупция в Министерстве здравоохранения, нехватка современного оборудования, неформальные платежи пациентов. Определено, что существует тесная взаимосвязь между социокультурной матрицей общества и скоростью и успешностью модернизационных процессов в различных сферах. Сделан акцент на том, что успешность реформирования системы здравоохранения в Украине зависит от субъективного восприятия населением тех изменений, которые уже введены и предполагается ввести. В результате предложено выделить потенциальные группы украинцев по отношению к медицинской реформе: «оптимистов», которые отличаются положительной оценкой введенных изменений, умеренным институциональным доверием к государству, высокой гражданской активностью, «нейтралов», характеризующихся осторожным отношением к изменениям, умеренной гражданской активностью, и доверием к государственным институтам, и «пессимистов», которых объединяет критическое отношение к реформе, низкое институциональное доверие к государству, низкая гражданская активность. Отрицательная и критическая реакция на процессы реформирования медицины в Украине является следствием процессов неорганической модернизации, проявляется в культурной инерционности, дуальности институциональной среды и противодействием радикальным структурным изменениям. Определено, что региональные различия в отношении и восприятии медицинской реформы можно объяснить как разницей в финансировании предоставленных медицинских услуг в регионах, так и неравномерным информационным обеспечением региональными средствами массовой информации тех реформ, которые внедряются в системе здравоохранения.

Ключевые слова: система здравоохранения Украины, модернизация, общественные активисты, инновация

Постановка проблеми.

У сучасному світі, орієнтованому на постматеріалістичну систему ціннісних координат, безумовною цінністю визначено здоров'я. Саме тому якість медичної допомоги вважається основною цільовою функцією системи охорони здоров'я і водночас основним критерієм її діяльності. В розвинених країнах дбають про те, аби медицина була на високому рівні, і тому контроль якості поступово трансформувався в систему перманентного її підвищення за допомогою дієвих важелів. На шлях реформування медичної галузі стала і Україна, адже радянські методи «гасіння пожеж» і «побиття винних» ще животіють, але вже не працюють, «погану якість» перетворили на тавро вітчизняної медицини й маскуванню справжніх причин стану справ у ній [14, с. 116]. За оцінками Світового банку, Україна витрачає на медицину в межах 4% ВВП (3,7 % закладено в Бюджеті на 2019 р.). Окрім цього, додаткові ви-

трати українців на медицину складають 3,5% ВВП: згідно з результатами дослідження GfK Ukraine, 93% українців, що звертаються до лікарень, платять за лікування з власної кишені. Відповідно, Україна витрачає на неефективну медицину значно більше, ніж будь-яка країна з аналогічним рівнем доходів, при цьому тривалість життя українців – одна з найнижчих в Європі: 104 місце серед 183 країн [10, с. 70]. Враховуючи зазначене, експерти говорять про те, що вирішальних успіхів у боротьбі проти більшості хвороб нашого часу слід очікувати тільки від радикальної переорієнтації політики в галузі охорони здоров'я до «моделі соціальної системи», яка ставить у центр уваги політичні, економічні, екологічні, культурні та соціальні умови хвороби і здоров'я, і загалом націлена на досягнення «стратегії колективного зниження ризику» [12, с. 115].

Аналіз досліджень і публікацій.

Проблему реформування системи охорони здоров'я в Україні висвітлено в працях

Т. Ямненко (порівняльна характеристика українського і міжнародного досвіду реформування медицини), А. Голяченко (вплив реформи на демографічну ситуацію в Україні), К. Горбунова (ставлення українців до реформи), О. Устінова (правове забезпечення реформи).

Мета дослідження – визначити особливості оціночного ставлення українців до реформування системи охорони здоров'я з урахуванням регіональної специфіки.

Виклад основного матеріалу.

Спираючись на дані всеукраїнського дослідження «Індекс здоров'я. Україна», проведеного в червні-липні 2018 року, українці визначили три основні проблеми системи охорони здоров'я. Найвищий рівень стурбованості викликають: висока вартість ліків (21,9% у 2017 р. і 21% у 2018 р.); корупція в Міністерстві охорони здоров'я (20,2 % у 2017 р. і 20,3% у 2018 р.), брак сучасного обладнання (10,3% у 2017 р. і 11,7% у 2018 р.); неформальні платежі пацієнтів (11,6% у 2017 р. та у 2018 р.). [9, с. 155]. Зважаючи на необхідність реформування з ціллю подолання наявних проблем, на офіційному рівні визначено, що «державна політика у сфері охорони здоров'я спрямована на підвищення рівня здоров'я, поліпшення якості життя і збереження генофонду українського народу. Її реалізація має забезпечити доступність кваліфікованої медичної допомоги кожному громадянину України, сприяти запровадженню нових ефективних механізмів фінансування та управління галуззю... При цьому слід особливо наголосити на тому, що в сучасних умовах ефективна реалізація державної політики України в галузі охорони здоров'я неможлива без здійснення стратегії інтеграції до Європейського Союзу, розширення і зміцнення міжнародних зв'язків» [1, с. 17]. Дотримуючись євроорієнтованої стратегії, в Україні розпочато системну медичну реформу. На сайті Міністерства охорони здоров'я України знаходимо інформацію від 01 січня 2018 року про старт реформи, що повністю завершиться до 2021 року. Причина реформування, пов'язана з недосконалою моделлю фінансування: «незважаючи на офіційно безоплатну медицину, часто вже у лікарні нас питають, чи маємо гроші на ліки та лікування. Проблема не тільки в дефіциті фінансування державної медицини. Система не функціонує через неефективне використання наявних бюджетних коштів» [8, с. 114]. І далі: «реформа, розроблена командою Міністерства охорони здоров'я України спільно з міжнародними експертами, –

це реформа фінансування системи охорони здоров'я, щоби кожен українець мав рівний доступ до медичних послуг та ліків, гарантованих та покритих державою» [8, с. 115]. Тож згідно Закону України «Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення» важливою складовою медичної реформи в Україні є запровадження нової моделі фінансування системи охорони здоров'я, яка передбачає чіткі зрозумілі гарантії держави щодо медичної допомоги, кращий фінансовий захист для громадян у випадку хвороби, ефективний та справедливий розподіл публічних ресурсів та скорочення неформальних платежів [6, с. 31].

На міжнародному рівні високо оцінюють перспективи реформування вітчизняної системи охорони здоров'я, зокрема директор Бюро Всесвітньої організації охорони здоров'я в Україні, зазначила, що ВООЗ підтримує стратегічні завдання щодо реформування охорони здоров'я України. Д. Нітцан підкреслила, що світ зараз бачить прагнення України знайти стратегію та визначити правильний напрямок розвитку, та запевнила, що ВООЗ і надалі надаватиме підтримку МОЗ України у намаганнях проводити системну реформу [13].

Ми виходимо з того, що успішність реформування загалом залежить від суб'єктивної оцінки населенням тих змін, які передбачається запровадити. 18 березня 2018 року на прес-конференції в інформаційному агентстві «УНІАН» було презентовано результати опитувань громадської думки з питань впровадження реформ в Україні, яке було проведено громадською організацією «Ліга виборців», керівник проекту – кандидат соціологічних наук Ганна Падалка. Передумовою для проведення загальноукраїнського соціального дослідження стали регіональні опитування, проведені восени 2017 року. Представляючи результати регіонального дослідження, Г. Падалка зазначила, що тоді на питання «Наскільки ви підтримуєте медичну реформу саме у вашому регіоні?» (мається на увазі Дніпропетровська область) 20,9% відповіли, що повністю її підтримують. 36,6% респондентів тоді не підтримували її. «На майбутнє буде цікаво подивитися, у яку ж сторону піде цей тренд», — зауважила керівник проекту, висловивши припущення, що вже зараз результати були б інакші, оскільки медична реформа знаходиться в активній фазі запровадження. В ході дослідження українцям пропонувалося оцінити освітню, медичну, пенсійну і земельну реформи. В результаті 50,3%

опитаних вказали, що жодна з перерахованих реформ не буде нести в собі якісь покращання... Майже 20% взагалі не змогли дати відповідь на це питання. Інші респонденти здебільшого можуть щось впевнено сказати лише про освітню реформу – 12,8% опитаних сказали, що, можливо, ця реформа принесе користь». 8,8% респондентів вважають, що саме медична реформа найбільш позитивно вплине на стан українського суспільства. За словами Г. Падалки, такий низький загальний показник щодо реформ вказує на те, що підтримки їх у суспільстві немає [8, с. 98]. Досить неоднозначно нововведення характеризують і самі лікарі: «Оскільки наш регіон був пілотним у медичній реформі, то вибір пацієнтами лікаря не є нововведенням для Дніпра, – коментує поточний стан лікар сімейної медицини Олена Білецька. – певні «перекося» в навантаженні мають місце: що краще показує себе лікар, то більше його навантаження. На жаль, гроші при цьому поки що за пацієнтом не йдуть, і коли підуть невідомо» [16].

Двоє перспективи і результативність медичної реформи висвітлюються і в ЗМІ. Зазначимо, що рівень довіри української громадськості до засобів масової інформації коливається в залежності від багатьох факторів, проте традиційно він є достатньо високим упродовж тривалого часу. За таких умов ЗМІ здатні структурувати події, ранжувати їх і тим самим визначати думки, мотиви та вчинки індивідів чи соціальних груп. Б. Коен вважав, що хоча медіа і не визначають, що думати людям, але вони часто впливають на те, про що думають люди [17]. У даному випадку показовими є висновки моніторингу новин, присвячених медреформі та МОЗ України, який здійснили експерти Інституту масової інформації за підтримки Міжнародної громадської організації Internews Network, що реалізує програму У-Медіа, за фінансової підтримки Агенції США з міжнародного розвитку (USAID) в період з 9 по 15 квітня 2018 року в наступних 10-ти інтернет-ЗМІ: «Обозреватель», «Сегодня», 24 канал, «Укрінформ», «Страна.ua», «Вести», УНІАН, «Ліга.net», ТСН.ua та «Українська правда». Всього якісно було проаналізовано 72 публікації. В цілому за результатами моніторингу можна зазначити, що онлайн-видання достатньо інформаційно супроводжують впровадження медичної реформи в Україні, при цьому новини в рівній мірі супроводжуються бекграундом як з позитивною так і з негативною конотацією. Маємо можливість порівняти заголовки

популярних інтернет-новин: «Медична реформа має низку недоліків, – Комаровський»; «За пацієнта – 370 грн на рік: чому приватні лікарі відмовляються від медреформи»; «Хватит експериментов с народом»: на митинг под Миндздрав вышли пенсионеры»; «В поликлиниках – хаос»; «Богомолець закликала спинити МОЗ у питанні легалізації наркотиків»; «Вас куриця клоунула в одне місце?»: Москаль про рекомендації МОЗ лікарям навчатися за серіалом «Доктор Хаус», – з одного боку, «МОЗ запевняє, що лікарів в країні не бракує і їм вже можуть достойно платити»; «Медицина будущего в Украине: как будет работать система eHealth»; «Медреформа: Супрун пояснила, як викликати свого лікаря додому»; «Реалії медреформи: як вибрати собі лікаря і підписати з ним декларацію»; «Вже більше півмільйона українців підписали декларації з лікарями» – з іншого. Показово, що в центрі уваги українських онлайн-видань постійно опиняється і постає очільниці МОЗ Уляни Супрун: «Супрун продолжает ломать медицинские шаблоны»; «Какие «советские мифы» развенчала Уляна Супрун»; «Уляна Супрун удивила еще одним «несуществующим диагнозом».

Беручи до уваги дискусійність тих змін, що торкнулися сфери медицини в сучасному українському суспільстві, особливої гостроти і актуальності набуває питання оціночного ставлення громадян до реформування системи охорони здоров'я. Велику цінність представляють дані дослідження «Індекс здоров'я. Україна», започаткованого Міжнародним фондом «Відродження», Київським міжнародним інститутом соціології та Школою охорони здоров'я Національного університету «Киево-Могилянська академія» [9]. Показово, що дослідження проводиться третій рік поспіль і дозволяє простежити динаміку в оцінці українців окремих складових медичної реформи і має такі переваги: великий обсяг вибірки (це дає змогу відтворити репрезентативну картину як для дорослих споживачів медичної допомоги різних рівнів, так і для тих, хто з певних причин не звертається до медичних працівників); репрезентативність результатів опитування для кожної окремої області України (що може стимулювати міжрегіональний обмін позитивними практиками).

У 2018 р., як і в попередніх хвилях дослідження, анкета містила запитання щодо ставлення до реформи охорони здоров'я, а саме: «Чи, на Вашу думку, потрібна реформа охорони здоров'я взагалі?». Відповідно 73,1% респондентів зазна-

чили, що реформа охорони здоров'я потрібна, однак упродовж 2016–2018 рр. суб'єктивне відчуття потреби в реформі охорони здоров'я зменшилось з 92,9% до 73,1% , проте в цілому залишалось достатньо високим [9, с. 156], можливо, це пов'язано з деяким розчаруванням, щодо результатів реформування. Ми також відмічаємо деякі регіональні відмінності: так для Дніпропетровської області цей показник дещо вищий від загальноукраїнського і становить – 78,9%, втім в сусідній, Запорізькій, області потребу в реформуванні відчувають лише 39,6% [9, с. 159]. Регіональні розбіжності у ставленні та сприйнятті медичної реформи, на наш погляд, можна пояснити як різницею у фінансуванні надання медичних послуг у регіонах так і нерівномірним інформаційним забезпеченням регіональними засобами масової інформації тих реформ, що впроваджуються в системі охорони здоров'я.

З огляду на вказане, подальшого аналізу вимагає дослідження саме регіональних особливостей функціонування системи охорони здоров'я і, відповідно, тих факторів, що впливають на рівень (не)задоволеності медичними послугами. З цією ціллю в листопаді-грудні 2018 року нами було проведено серію фокус-груп (N=5) в Дніпропетровській області, метою яких стало дослідження рівня підтримки представниками активно діючих громадських організацій тих реформ, що реалізуються в сучасному українському суспільстві зокрема: медичної, судової, податкової, пенсійної, земельної, освітньої. Цікавим є вибір об'єкту дослідження – представників громадських організацій, громадських активістів, оскільки громадські організації є повноправними учасниками прийняття управлінських рішень у системі саморегуляції соціального організму країни і одночасно виконують функцію зворотної складової механізму реалізації владних повноважень державою [2, с. 6].

Зазначимо, що серед представників громадських формувань Дніпропетровщини, як і в випадку з показниками всеукраїнського дослідження, загалом відсутня однозначна оцінка результативності медичної реформи, хоча абсолютна більшість наголошують на необхідності змін. Нижче наведемо фрагменти з інтерв'ю: Артем (громадська організація «Дніпропетровська обласна Батьківщина молода» м. Дніпро) «я немного столкнулся с медицинской реформой. Много слушал, много вникал. Много разных мнений. Первое, я считаю, пока мы не начнем что-то делать, ничего не поменяется. Просто, нужно

начать что-то делать, и тогда что-то поменяется. Ребенка мы не ругаем, если он не научился ходить»; Руслан (громадська організація «Громадська патріотична організація «Прометей» м. Новомосковськ): «одне те, що я знаю, я за новаторство, зміни. Знаю за негатив стосовно медичної реформи. Варто розділяти доступні ліки і все інше...» Людмила (громадська організація «Родина героя» м. Новомосковськ): «медицинская реформа нужна как никакая другая и какие-то ее недостатки я пока не вижу» Олександр (Громадська організація «Ветеранів АТО і учасників бойових дій Синельниківщини» м. Синельниково): «мы за однозначно за реформу, ну это ж надо контролировать, регулировать».

Загалом упродовж 2016–2018 років відчуття того, що реформа в системі охорони здоров'я відбувається, зросло з 15,2% у 2016 р. до 22,6% у 2017 р. і до 42,5% у 2018 р, хоча й 57, 5 % українців не помітили суттєвих змін. Стосовно Дніпропетровської області, то 51,4% респондентів (а це вже більша половина), відчувають зміни в системі охорони здоров'я [9, с. 166]. Таке зростання є цілком обґрунтованим, адже в 2017 р. було ухвалено законодавство, спрямоване передовсім на розбудову системи фінансування охорони здоров'я. У першу чергу річ йде про ухвалення у квітні 2017 року Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення законодавства з питань діяльності закладів охорони здоров'я» Зокрема, Законом задекларовано фінансову та управлінську автономію медичних закладів, а також встановлено спрощений порядок реорганізації закладів охорони здоров'я: державних та комунальних установ. Також Закон урегулює окремі питання, пов'язані з договорами про медичне обслуговування населення, які укладаються відповідно до спеціального порядку, затвердженого Кабінетом Міністрів України [4, с. 17]. Відповідно було прийнято один із ключових законів, необхідних для повноцінного старту медреформи, ключовим принципом котрої визначено – «гроші ідуть за пацієнтом».

Суттєвим кроком на шляху реалізації медичної реформи стало створення в 2018 році Національної Служби Здоров'я України (НСЗУ) – нового центрального органу виконавчої влади, за прикладом Британської National Health Service. НСЗУ виступає в ролі оператора, який приймає основні рішення на локальному рівні – контрактує закупівлю медичних послуг та підписує договори з медичними закладами і лікарями,

що займаються підприємницькою діяльністю. Про ефективність діяльності НСЗУ знаходимо на офіційному сайті МОЗУ: «За результатами третьої хвилини понад 95% усіх комунальних медичних закладів первинки долучилися до змін і переходять на нову модель фінансування - коли держава оплачує медичні послуги, надані конкретному пацієнту. У закладах-партнерах НСЗУ свого лікаря обрали понад 14 мільйонів людей. І за ними в заклади вже прийшли 3,5 мільярди гривень. Фінансування первинки збільшили лише у півтора рази, а зарплати лікарів зросли вдвічі-втричі. Це свідчить про те, що нова модель довела свою ефективність» [13].

Реформа системи охорони здоров'я в Україні передбачає також підписання декларації із сімейним лікарем. Починаючи з 1 квітня 2018 р. і на початок року, як зазначено на сайті МОЗ України, 23 мільйони українців підписали декларацію і обрали своїх лікарів, при цьому 76% з них задоволені якістю послуг в них, в той час як у 2015 році лише 16% громадян вірили в те, що уряд успішно впорається зі змінами в медицині [16]. Показово для нас те, що саме Дніпропетровська область на сьогодні є лідером серед кількості тих, хто підписав декларацію з сімейним лікарем, адже якщо звернутися до даних системи eHealth, станом на 29 січня 2019 р. кількість підписаних декларацій становить 2 067 136 [15]. Саме можливість обирати свого лікаря як елемент реформування системи охорони здоров'я високо оцінили наші інформанти. Наведемо фрагменти інтерв'ю: Богдан (громадська організація «Міцне суспільство» м. Дніпро) «ну, мне вот только семейный врач нравится. А остальное все так себе...»; Вероника (громадська організація «Майдан Січеслав-Дніпро» м. Дніпро) «я сталкивалась как потребитель с семейным врачом. Записывалась, ставила на прием. У меня двое детей. Когда есть электронная очередь, и ты выбираешь удобное для себя время, я мечтала, чтобы так и было. Для меня это очень удобно. По области я знаю, что строятся новые амбулатории. По области их тридцать. Это результаты реформы и это положительно»; Руслан (громадська організація «Громадська патріотична організація «Прометей» м. Новомосковськ) «я стикнувся з сімейними лікарями, то для мене це великий плюс, що я можу обрати лікаря, за якого я знаю, що він нормальний. А то мені поставлять такого, який не хоче робить, а просто на роботі»; Людмила (громадська організація «Родина героя» м. Новомосковськ): «насчет того, что окла-

ды завязят от пациентов, я тоже согласна, не так, что отсидел и ушел. Теперь они будут получать реально, но мы так думаем».

Однак в ході дослідження виявилось, що оптимізм стосовно покращання надання кваліфікованої медичної допомоги не розділяють жителі віддалених від області сіл і містечок. Навпаки в формулі «гроші йдуть за пацієнтом» вбачають проблему. Ось, що говорять наші інформанти: Олег (громадська організація «Захисники Батьківщини» м. Тернівка) «мы этот вопрос подымали на «громадській раді», вызывали главного врача, заступника, приносили, показывали все, что есть. Квартир не выдают врачам, зарплаты тоже маленькие, ну, никто не хочет ехать в город наш маленький, в Терновку никто из специалистов не приедет...»; Юрій (Громадська організація «Українське народне об'єднання «ХАРАКТЕРНИК»» м. Павлоград) «как в маленьком городке не было специалистов, так их и нет, все у кого голова и руки работают – они в области. Все они по карьерной лестнице переезжают в областные больницы»; Дмитрій (Громадська організація «Молодіжна ініціатива реформ» м. Тернівка) «эта реформа предполагает создать районную больницу и всех сконцентрировать туда, а на местах оставить узких специалистов на подобие семейного врача, одного универсального. Но простите, это большая проблема. Нет у нас универсальных врачей. По поводу реформы, главным остается тот вопрос, что специалистов концентрируют в районах и центральных районах»; Борис (Петриківський районний благодійний фонд «Єдність» смт. Петриківка) «еще два слова – специалисты – це взагалі державна проблема – спеціалісти кращі тікають в область а то і за кордон. Чому? Тому, що більше платять! Чим більше лікуєш, тим більше платять, вірно ж? Ті, що є на місці, на жаль, хотілося б щоб це були дійсно спеціалісти».

Інновація, яку активно прагнуть впровадити вже в поточному році – розбудова сучасної системи управління медичною інформацією, інструментом чого є система електронної охорони здоров'я. З огляду на це в анкету всеукраїнського дослідження «Індекс здоров'я» в 2018 році, ввійшло наступне питання: «Міністерство охорони здоров'я планує запровадити систему електронної охорони здоров'я протягом найближчих років. Що було б для Вас як для пацієнта найважливішим у такому сервісі, який може надавати доступ до Вашої медичної картки в електронній формі?». Відносно частіше респонденти обирали відповіді «Будь-який лікар, до якого я звертагимуся, зможе побачити необхідні записи» (29,9%) та

«Я зможу бачити всю свою історію хвороби та записи лікарів» (28,9%). Втім, показово, що майже п'ята частина тих, хто відповідав на це запитання (19,8%), вважає, що такий сервіс взагалі не потрібний. Регіональні розбіжності у відповідях на вказане запитання також досить суттєві: на непотрібність електронної охорони здоров'я вказують 36,4% респондентів Чернівецької області, 31,6% – м. Києва та 29,4% – Миколаївської області. Та їхню думку поділяють лише 4,1% мешканців Сумської області, та 11,5% – Харківської. 22,7% мешканців Дніпропетровської області (регіону, що лідирує за кількістю підписаних декларацій з сімейним лікарем) також вказують на недоцільність подібного електронного сервісу. В якості причин подібної ситуації найчастіше респонденти відмічають інші «болючі точки», на які першочергово необхідно звернути увагу в процесі реформування медичної галузі, як от: слабкі управлінські практики, не налагоджений зв'язок між лікарнями та системою охорони здоров'я, хронічний брак ресурсів, що супроводжується недофінансуванням системи охорони здоров'я в цілому [9, с. 166-167]. На вказаному неодноразово наголошували і наші інформанти: Віктор (Громадська спілка «Дніпропетровський обласний центр «Землеустрій та нерухомість», м. Дніпро): «Лучше бы зеленку завезли в больницу. Мое личное мнение. Терминалы не работают, вызывать врача по телефону, дозвониться невозможно. Их сайт постоянно висит. Приходишь вызывать врача ребенку, а тебе сразу: «А почему Вы на сайте не зарегистрировались? Почему Вы не зарегистрировались по телефону?». Так, к вам не дозвониться. «Не, у нас все классно, все хорошо», – отвечают. Просто, пытаешься с утра дозвониться, разворачиваешься и идешь в больницу»; Марина (Громадська благодійна організація захисту тварин «Друг», м. Дніпро): «Мое мнение абсолютно негативное. Как можно вводит реформу, заставляют бабушек регистрироваться в каких-то компьютерах. Извините, у нас в детских больницах унитазов чистых нет, нормальных. У нас нет горячей воды. У нас даже не покрашены стены. В эти больницы страшно войти. Это в городе...». Окрім того відзначаються проблеми правового механізму супроводу медичної реформи. Не зважаючи, на те, що правове поле реформування системи охорони здоров'я в цілому окреслено, а саме ухвалено Закон про автономізацію медичних установ. Головне в цьому законі: вперше визначено поняття «послуги з медичного обслуговування населення» як одиниці вартості. А також ухвалено один із ключових законів, необхідних для повноцінного старту медреформи – «Про

державні фінансові гарантії щодо надання медичних послуг та лікарських засобів» № 6327, де основоположний принцип – «гроші ідуть за пацієнтом». населення досить скептично оцінює механізми реалізації вказаних нормативно-правових актів: Артем (громадська організація «Дніпропетровська обласна Батьківщина молода» м. Дніпро) «опять таки есть закон, что нужно выделить деньги, но как их выделить, в законе не сказано. К сожалению, у нас таких законов... Мы как раз общались с депутатами Верховной рады, молодыми, которые только попали, незаангажированными. Так у нас 95 % всех законов классных. Вот имеет эту проблему, нет механизма. И я пока тут скептик. Не верю, что под страховую медицину они смогут прописать адекватный, понятный, прозрачный механизм, который сможет буквально на пальцах объяснить человеку. А главное, человек должен поверить, что оно будет работать, а не опять влево уходит куда-то. Вот это проблема»; Руслан (громадська організація «Громадська патріотична організація «Прометей» м. Новомосковськ) «мене особисто хвилює той факт, що ніби то законом прописано етапи реформування медицини. А от механізми перекваліфікації лікарів взагалі не визначено, вони не прозорі. Хто такі ці парамедики? Це ж не фельдшер зі швидкої допомоги. Може б ми звернули увагу на провал Національної поліції. Так одна справа, ти порушив закон, бо ти його не знаєш, а інша надавив не на ту артерію...»; Олеся (Громадська благодійна організація захисту тварин «Друг», м. Дніпро) «меня волнует вот вопрос по скорым. Врач скорой помощи и тот же водитель, он теперь должен знать все. Ну таким вот экстерном это не возможно выучить. Мне страшно за ту помощь, которая будет оказываться. Та экстренная помощь, которая будет оказываться. Ну, вот серьезно. Это меня волнует больше всего. Закон прописали, а этого не учли. Вот кто их будет учить?». Однак, правова проблема є системною, оскільки наголошується ще й низькій правовій культурі населення, що не в останню чергу обумовлено деякою інерційністю свідомості, яка гальмує процеси реформування: Вероніка (громадська організація «Майдан Січеслав-Дніпро» м. Дніпро) «у нас настолько низкая правовая культура общества, что-то им предложит вот такое, хуже не придумаешь. Это будет «зрада», все пропало, мы все умрем. Пока так. Может быть когда-нибудь что-то измениться».

На шляху реалізації реформи системи охорони здоров'я в Україні, як зазначають деякі експерти, стала корупційна складова. В данному контексті також особливу увагу привертає урядова програма реімбурсації – механізму

повної або часткової оплати лікарських засобів, що включені до деталізованого опису з бюджету. Цей аспект особливо цікавий з огляду на дискусійність фармацевтичного бізнесу в Україні. Як вказують тернопільські науковці, що вивчали стан медичної реформи стосовно демографічної ситуації в Україні - однією з дивовижних пертурбацій, яка трапилася у процесі утвердження ліберального ринку в Україні, є та, що затратна частина охорони здоров'я – лікувальна справа – залишилася в державній власності, а прибуткова – фармацевтична справа – повністю передана в приватні руки. Фармацевтичний бізнес не поступається алкогольному за рівнем збагачення її власників [3, с. 18].

З квітня 2017 р. в Україні діє програма «Доступні ліки», тому логічно, що в «Індексі здоров'я» було запропоновано декілька питань про досвід споживання ліків за цією програмою. В 2018 році 787 опитаних — споживачів амбулаторної допомоги (всього в дослідженні виявлено 3301 особу — споживачі амбулаторної допомоги), або 18% серед споживачів й 7,7% від усіх опитаних відповіли, що приймали участь в програмі «Доступні ліки». При чому зазначений відсоток тотожний минулорічним показникам [9, с. 115]. На запитання «Чи змогли Ви отримати ліки за програмою «Доступні ліки» в аптеці?» було отримано такий розподіл відповідей: 44% (N = 113) — «змогли отримати всі ліки» за Програмою в аптеці, 37% отримали частину ліків, а 19% зазначили, що не змогли отримати ліки. Дещо більше мешканців міської місцевості змогли отримати доступ до Програми та відповідно одержати ліки (84% проти 75% у сільській місцевості). Серед причин неотримання ліків за Програмою найбільше споживачів амбулаторної допомоги вказали на те, що «не було ліків в аптеці» (N = 55), «не змогли дістатися до аптеки» та «в аптеці відмовили в наданні ліків» (по 8 осіб у кожній категорії), «у лікаря не було бланків рецепта» (2 особи) та ще 23 особи вказали на «інші» причини, а 22 особам було «важко відповісти» [9, с. 118]. В контексті вище зазначеного, ми зауважуємо, що категорія «інших причин» може бути обумовлена наявністю корупційної складової на фармацевтичному ринку. Серед наших інформантів також виділилась категорія осіб, які звернули свою увагу саме на цей аспект проблеми: Валентина (громадська організація «Ветеранів АТО і учасників бойових дій Синельниківщини»): «Я вважаю, що эта реформа, которая сейчас наблюдается, это привело к кор-

рупционным действиям. Я могу сразу сказать почему, у нас по льготе «по доступным лекарствам не было в области». Значит, у нас процедура получается. Мы сейчас проверяем дальше. У нас есть такая Сачко, я могу открыто это говорить, которая заставляет наших медсестер выписывать рецепты. По пятьдесят рецептов на нас с вами. И пошла такая схема – частные аптеки, которым они сразу же эти лекарства перепродают. То есть, я не знаю, кто эту схему придумал медицинскую, но это к хорошему не приведет. Очень много жалоб. И это нужно немедленно рассматривать, немедленно заниматься этой реформой». Любов (громадська організація соціально-економічних реформ «ОЛІМП»): «Население у нас, вот обращаются к нам в организацию, заходит и говорит: «Можно я умру? Бо я лекарства никогда не получу». У нас рецепт действует один месяц. Вот человек выписывает и идет в аптеку. Это я пример привожу. А в аптеке лекарства не отпускают. Потом говорят бабушке старенькой: «Иди переписи рецепт, а потом придешь и получишь лекарство». Они его уже списали, наверное. Что только наш народ не придумает! Это что за отношение к нам, больным? Инсулина у нас нет. Люди не могут получить».

Загалом, за результатами опитування «Індекс здоров'я. Україна», 13 % опитаних вважають, що в результаті поточної медичної реформи нічого не зміниться і це дещо більше ніж в 2017 році (12%). Водночас респонденти досить критично оцінюють ймовірні наслідки нинішнього курсу реформ у системі охорони здоров'я. Майже половина респондентів очікують насамперед позитивних змін в охороні здоров'я: того, що не потрібно буде сплачувати за медичну допомогу «з кишені» – 11,2% проти 9,7% в 2017 році; що буде краще забезпечення медичним обладнанням – 10% в 2018 році і 11,7% в 2017 році; що вибір лікаря відбуватиметься без прив'язки до місця реєстрації – 7,8% в 2018 і 2,9% в 2017 році. У той час як майже третина респондентів очікує певних негативних змін — того, що медична допомога не буде доступною фінансово 8,1% в 2018 році і 8,8% в 2017 році, або що така допомога не буде доступною територіально та фізично – 5,7 % в 2018 році проти 9,7 % в 2017 році; лікарі будуть менш компетентними – 4% в 2018 році і 3,1% в 2017 році; отримання медичної допомоги лише за попереднім записом – 4% в 2018 році і 5,4% в 2018 році [9, с. 164]. Третій рік поспіль не спостерігається особливої відмінності у думці щодо потреби реформування за ознакою статті. В цілому молодь

більш сприйнятлива до змін у порівнянні з особами старшої вікової категорії. Серед опитаних найвища підтримка потреби в реформі у тих, у кого є базова або повна вища освіта. Також показово, що респонденти з нижчими доходами менше підтримують потребу у проведенні реформи, ніж заможніші.

Висновки.

Загалом ми виходимо з того, що існує тісний взаємозв'язок між соціокультурними характеристиками суспільства і швидкістю та успішністю модернізаційних процесів в різних сферах. За оцінками експертів в українському суспільстві реформи викликають здебільшого негативну оцінку в суспільній свідомості. На наш погляд, подібна реакція є наслідком процесів неорганічної модернізації, що проявляється в культурній інерційності, дуальності інституційного середовища і супротиву радикальним структурним змінам. Відповідно, успішність реформування системи охорони здоров'я в Україні залежить від суб'єктивного сприйняття українцями тих змін, що передбачається запровадити до 2020 року. В результаті проведеного

дослідження вдалося виявити потенційні групи українців по відношенню до медичної реформи. Першу групу утворюють ті, кого можна умовно можна назвати «оптимістами», або ті що підтримують реформу «знизу». Вони відрізняються позитивною оцінкою запроваджених змін, помірною довірою до державних інституцій, високою громадянською активністю і переконаністю, що ключовий фактор успіху – рух вперед. Більш численнішу групу утворюють ті, кого умовно назвемо «нейтралами». Вони характеризуються швидше обережним ставленням до змін, помірною громадянською активністю, та довірою до державних інституцій. Ключовий фактор успіху реформування для них – наполеглива праця. І третю групу утворюють так звані «песимісти», яких об'єднує критичне ставлення до реформи. Вони вкрай обережно ставляться до змін, характеризуються низькою інституційною довірою до держави, порівняно низькою громадянською активністю і переконаністю, що ключовий фактор успіху – «не будувати нове, руйнуючи старе».

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Чухалова І. В. ВІЛ-інфекція в Дніпропетровській області. 2017 рік / І. В. Чухалова, І. Г. Козіна. – Дніпро, 2018. – 74 с.
2. Громадські організації у дискурсі демократизації суспільства / за ред. В. П. Бега. – Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – 680 с.
3. Голяченко А. О. Деякі думки з приводу медичної реформи / А. О. Голяченко // Вісник соціальної гігієни та організації охорони здоров'я України. – 2017. – № 3. – С. 16-20.
4. Дорошенко О. О. Аналіз міжнародного досвіду фінансування вторинної медичної допомоги / О. О. Дорошенко // Економіка і право охорони здоров'я. – 2017. – № 1. – С. 16-23.
5. Журавлева І. В. Отношение к здоровью индивида и общества / И. В. Журавлева // Ин-т социологии РАН. – М.: Наука, 2006. – 238 с.
6. Закон України Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення // Відомості Верховної Ради України. – 2018. – № 5. – С. 31.
7. Здоровим себе вважає кожен другий українець // Держстат. – Режим доступу: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/3951530-zdorovym-sebe-vvazhaie-kozhen-druhyi-ukrainets-derzhstat>
8. Степурко Т. Г. Індекс здоров'я. Україна – 2017: Результати загальнонаціонального дослідження / Т. Г. Степурко. – Київ, 2018. – 211 с.
9. Степурко Т. Г. Індекс здоров'я. Україна – 2018: Результати загальнонаціонального дослідження / Т. Г. Степурко. – Київ, 2018. – 197 с.
10. Лаврентий Д. С. Современное состояние и проблемы развития механизмов публично-частного партнерства в системе здравоохранения в Украине / Д. С. Лаврентий // Eurasian Academic Research Journal. – 2018. – № 5. – С. 69-80.
11. Марків О. Т. Здоров'я людини як соціальна проблема / О. Т. Марків // Нова парадигма. – 2009. – № 88. – С. 71-81.
12. Штайнгамп Г. Смерть, болезнь и социальное неравенство / Г. Штайнгамп // Журнал социологии и социальной антропологии. – 1999. – Т. 2. – № 1. – С. 115-154.
13. Як змінилася система охорони здоров'я за рік трансформації та що на неї чекає у 2019 році // МОЗ України. – Режим доступу: <http://moz.gov.ua/article/reform-plan/pidsumki-roku-jak-zminilasja-sistema-ohoroni-zdorov%e2%80%99ja-za-rik-transformacii-ta-scho-na-nei-chekae-u-2019-roci>
14. Ямненко Т. М. Медична реформа: реалії України та міжнародний досвід / Т. М. Ямненко // Юридичний вісник. – 2018. – № 2. – С. 116-120.
15. eHealth» – Національна електронна система охорони здоров'я // eHealth. Статистика. – Режим доступу: <https://portal.ehealth.gov.ua/#statistic>
16. 4 факти про трансформацію системи охорони здоров'я // МОЗ України. – Режим доступу: <http://moz.gov.ua/article/reform-plan/4-fakti-pro-transformaciju-sistemi-ohoroni-zdorovja>
17. Cohen B. C. The Press and the Foreign Policy / B. C. Cohen. – Princeton, NJ: Princeton University, 1963.

REFERENCES

1. Chukhalova, I.V., & Kozina, I.Gh. (2018). VIL-infekcija v Dnipropetrovskij oblasti. 2017 rik [VIH infection in the Dnipropetrovsk region. 2017 year]. *Informacijnyj bjuletenj*. Dnipro [in Ukrainian].
2. Bekh, V. P. (Eds.). (2011). *Ghromadsjki orghanizaciji u dyskursi demokratyzaciji suspiljstva [Public organizations in the discourse of democratization of society]*. Kyiv: Vyd-vo NPU imeni M. P. Draghomanova [in Ukrainian].
3. Gholjachenko, A.O. (2017). Dejaki dumky z pryvodu medychnoji reformy [Some thoughts about medical reform]. *Visnyk socialjnoji ghyghijeny ta orghanizaciji okhorony zdorov'ja Ukrainy*, 3, 16-20 [in Ukrainian].
4. Doroshenko, O.O. (2017). Analiz mizhnarodnogho dosvidu finansuvannja vtorynnoji medychnoji dopomoghy [An analysis of international experience in financing secondary medical care]. *Ekonomika i pravo okhorony zdorov'ja*, 1, 16-23 [in Ukrainian].
5. Zhuravleva, I.V. (2006). *Otnoshenie k zdoroviu individa i obshchestva [Attitude towards the health of the individual and society]*. Moscow: Nauka [in Russian].
6. Zakon Ukrainy Pro derzhavni finansovi gharantiji medychnogho obslughovuvannja naseleennja [Law of Ukraine On State Financial Guarantees of Medical Care of the Population]. (2018). *Vidomosti Verkhovnoji Rady Ukrainy*, 5, 31 [in Ukrainian].
7. *Zdorovym sebe vvazhaje kozhen drughyj ukrajinec [Every second Ukrainian considers himself healthy. Derzhstat*. Retrieved from: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/3951530-zdorovym-sebe-vvazhaie-kozhen-druhyi-ukrainets-derzhstat> [in Ukrainian].
8. Stepurko, T.Gh. (2018). *Indeks zdorov'ja. Ukrainy – 2017: Rezuljtaty zaghaljnonacionaljnogho doslidzhennja [Health index. Ukraine - 2017: Results of a nationwide research]*. Kyiv [in Ukrainian].
9. Stepurko, T.Gh. (2018). *Indeks zdorov'ja. Ukrainy – 2018: Rezuljtaty zaghaljnonacionaljnogho doslidzhennja [Health index. Ukraine – 2018: Results of a nationwide research]*. Kyiv [in Ukrainian].
10. Lavrentii, D. S. (2018). Sovremennoe sostoianie i problemy razvittia mekhanizmov publichno-chastnogo partnerstva v sisteme zdravookhraneniia v Ukraine [The current state and problems of the development of mechanisms of public-private partnership in the health care system in Ukraine]. *Eurasian Academic Research Journal*, 5, 69-80 [in Russian].
11. Markiv, O.T. (2009). Zdorov'ja ljudyny jak socialjna problema [Human health as a social problem]. *Nova paradyghma*, 88, 71-81 [in Ukrainian].
12. Shtainkamp, G. (1999). Smert, bolezni i sotcialnoe neravenstvo [Death, disease and social inequality]. *Zhurnal sotciologii i sotcialnoi antropologii*, 1, 115–154 [in Russian].
13. Jak zminylasja systema okhorony zdorov'ja za rik transformaciji ta shho na neji chekaje u 2019 roci [How has the healthcare system changed in the year of the transformation and is waiting for it in 2019]. *MOZ Ukrainy*. Retrieved from: <http://moz.gov.ua/article/reform-plan/pidsumki-roku-jak-zminylasja-sistema-okhorony-zdorov'ja-za-rik-transformacii-ta-scho-na-nei-chekae-u-2019-roci> [in Ukrainian].
14. Jamnenko, T.M. (2018). Medychna reforma: realiji Ukrainy ta mizhnarodnyj dosvid [Medical reform: Ukraine's realities and international experience]. *Jurydychnyj visnyk*, 2, 116-120 [in Ukrainian].
15. «eHealth» – Nacionaljna elektronna systema okhorony zdorov'ja [eHealth]- National Electronic Health System]. *eHealth. Statystyka*. Retrieved from: <https://portal.ehealth.gov.ua/#statistic> [in Ukrainian].
16. *4 fakty pro transformaciju systemy okhorony zdorov'ja [4 facts about the transformation of the health care system]*. MOZ Ukrainy. Retrieved from: <http://moz.gov.ua/article/reform-plan/4-fakti-pro-transformaciju-sistemi-okhorony-zdorovja> [in Ukrainian].
17. Cohen, B.C. (1963). *The Press and the Foreign Policy*. Princeton, NJ : Princeton University.

Оксана Ігорівна Зубарева

Кандидат соціологічних наук, доцент
Дніпровський національний університет ім. О. Гончара
49000, м. Дніпро, пр. Гагаріна 72

Oksana Zubarieva

PhD in Sociology, As. Prof.
Oles Honchar Dnipro National University
27, Gagarina, Dnipro, 49000, Ukraine

Email: oksanazubarieva1988@gmail.com

Цитування: Зубарева О. І. Медична реформа в Україні: оцінки українців та досвід регіонального дослідження / О. І. Зубарева // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2019. – Т. 22. – № 4. – С. 54-63.

Citation: Zubarieva, O.I. (2019). Medychna reforma v ukraini: otsinky ukraintiv ta dosvid rehionalnoho doslidzhennia [Medical reform in ukraine: assessments of ukrainians and regional research experience]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 22 (4), 54-63.

Стаття надійшла / Article arrived: 12.03.2019

Схвалено до друку / Accepted: 15.04.2019

Архітектурні об'єкти як елементи соціального простору міста в предметному полі соціальних наук

Надія Міхно, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Представлена спроба охарактеризувати основні теоретичні підходи до вивчення архітектурних об'єктів міського простору в дискурсі соціальних наук. Представлені основні зміни фокусу аналітики від теоретичних викладок класичного періоду теоретизування до сучасного модусу аналізу: історико-культурологічні, соціологічні та урбаністичні теорії та ін. Зафіксовані наукові експлікації вчених щодо символічного, комунікативного, ідеологічного змісту архітектурних ландшафтів у просторі міста. Простежено змістовне наповнення категорій «архітектурний світогляд», «архітектурний простір», «архітектурний ландшафт». Оцінено вплив сучасних постмодерністських концепцій на зміну вектору дослідження особливостей (де)конструкції соціального простору міста із урахуванням архітектурної складової – підкреслено момент виникнення архітектурного неоавангардизму, що включає в себе три напрямки: постмодернізм, деконструктивізм і нелінійну архітектуру (репрезентується в працях Ж. Дерріди, Ж. Дельоза, Ж. Ліотара, Ж. Бодріяра). Виявлено специфіку аналітики архітектурних форм через призму інституційної теорії, структуралістського напрямку, цивілізаційний, фігураційний підходи. Звернено увагу на диференційно-теоретичний аналіз архітектурної семантики міста. Зафіксовано, що архітектурний простір міста розглядається рядом науковців в контексті символічного взаємодії між владними структурами та акторами за допомогою архітектурних конструкцій та оформлення життєвого середовища.

Ключові слова: *архітектурний ландшафт, міський простір, архітектурний світогляд, урбаністика, соціологія архітектури, соціологія міста, символічний простір, семантичний простір міста, образ міста, культурний код*

Architectural objects as elements of the social space of the city in the subject field of social sciences

Nadiya Mikhno, V. N. Karazin Kharkiv National University

The study tested that cities are studied from different perspectives: from city-to-city links, structural elements of urban space to everyday practices of cities. Among the representatives of the scientific field, which made a significant contribution to the development of the theory of urban research is to highlight J. Bodriyar, P. Bourdieu, D. Becker, D. Jacobs, C. Lynch, A. Lefevra, M. Castells, D. Garvey, A. Scott, R. Pal, J. Fischer, H. Delitz and others. Moreover interesting and thorough are the scientific works of Ukrainian researchers – V. Sereda, M. Sobolevskaya, L. Males, Y. Soroka, D. Sudin, A. Petrenko-Lisak, A. Mikheeva, L. Nagorna, O. Musiyuzdov and a number of others. In this case, the methodological position of the researchers is relevant, which states that the symbolic space of the city is formed through the ability of visual objects to translate cultural and symbolic codes with the help of geometric, semantic and aesthetic characteristics. For example, in this work, one of the key terms is «architectural landscapes» with which it is possible to analyze the combination of spatial forms in the city with meaningful cultural and ideological content. It was recorded that the signs or symbolic markers can serve as architectural buildings, monuments, memorable signs, street names, informational and promotional posters, and so on. The main objects of research in the sociology of the study of architectural forms gradually became the phenomenon of buildings and structures, as well as the development of theoretical directions in architecture, the study of the place and role of space in sociology and cultural studies. As a result in the methodological space, along with the phenomenological, anthropological, and linguistic turns, the term «architectural turn» appears. From the point of view of the system theory, architecture is not seen as the main subject of research, namely communication on architecture. Accordingly, institutional theory in sociology considers architecture as an «institutional mechanism» that firmly asks individuals a certain social order and allows for the implementation of architectural ideas. On the other hand, at the same time, open questions remain regarding the meaningful content of the meanings contained in the objects of architecture. The postmodern direction, which reveals other aspects of the study of architectural forms, deserves special attention. Discreteness

of social life, «decentralization of the subject», the decomposition of reality into actual and virtual, freedom and spontaneity as characteristics of the postmodern era are reflected and read in the architecture of postmodern. The architectural space of the city is considered by a number of domestic and foreign researchers in the context of symbolic interaction between power structures and actors through architectural constructions and design of a living environment.

Keywords: *architectural landscape, urban space, architectural outlook, urbanism, sociology of architecture, city sociology, symbolic space, semantic space of the city, image of the city, cultural code*

Архитектурные объекты как элементы социального пространства города в предметном поле социальных наук

Надежда Михно, Харьковский национальный университет имени В.Н. Каразина

Представлена попытка охарактеризовать основные теоретические подходы к изучению архитектурных объектов городского пространства в дискурсе социальных наук. Указаны основные изменения фокуса аналитики от теоретических конструкций классического периода до современного модуса анализа: историко-культурологические, социологические и урбанистические теории и др. Зафиксированы научные экспликации ученых относительно символического, коммуникативного, идеологического содержания архитектурных ландшафтов в пространстве города. Прослежено содержательное наполнение категорий «архитектурное мировоззрение», «архитектурное пространство», «архитектурный ландшафт». Оценено влияние современных постмодернистских концепций на изменение вектора исследования особенностей (де)конструкции социального пространства города с учетом архитектурной составляющей – подчеркнут момент возникновения архитектурного неоавангардизма, который включает в себя три направления: постмодернизм, деконструктивизм и нелинейную архитектуру (репрезентируется в работах Ж. Дерриды, Ж. Дельоза, Ж. Лиотара, Ж. Бодриера). Выявлена специфика аналитики архитектурных форм через призму институциональной теории, структуралистского направления, цивилизационный, фигурационный подходы. Обращено внимание на дифференциально-теоретический анализ архитектурной семантики города. Зафиксировано, что архитектурное пространство города рассматривается рядом ученых в контексте символического взаимодействия между властными структурами и акторами с помощью архитектурных конструкций и оформления жизненной среды

Ключевые слова: *архитектурный ландшафт, городское пространство, архитектурное мировоззрение, урбанистика, социология архитектуры, социология города, символическое пространство, семантическое пространство города, образ города, культурный код*

Постановка проблеми.

В сучасних умовах розвитку наукової думки місто як об'єкт дослідження потрапляє у фокус уваги представників ряду наукових напрямів. Міста вивчають з різних ракурсів: від зв'язків між містами, структурних елементів міського простору до повсякденних практик містян. Варто зазначити, що простежується тенденція до посилення уваги саме у векторі аналитики повсякденного простору: від акцентів, властивих Чиказькій школі, увага поступово зміщується до повсякденної матеріальності. В контексті даного дослідження, показовою є модель Стіва Пайла, що пропонує зфокусувати увагу на об'єктах повсякденного життя міста, які в більшості випадків наукового аналізу не потрапляють до предметної сфери вивчення – «високі будівлі або телефонні будки, могильні камені або статуї, графіті або рекламні щити» [9]. В свою чергу ці об'єкти містять приховані сенси, які створюють символічну тканину

міста та виступають інструментами конструювання, з одного боку, ментально-ідеологічного простору, з іншого боку, є частиною структурно-фізичного простору міста.

Аналіз досліджень і публікацій.

Як зазначає українська соціологиня М. Соболевська, класики соціологічної думки, засновники сучасної соціології – К. Маркс, Е. Дюркгайм, Ф. Тьонніс, Г. Зіммель і М. Вебер не написали спеціальних робіт (за винятком М. Вебера і Г. Зіммеля), присвячених соціологічному аналізу міста. Однак, вони фактично визначили подальший розвиток ідей і розробку проблематики міста як сфери інтересів вивчення і дослідження соціологічної науки. Закладена в працях класиків соціології теоретична перспектива стала методологічною основою більшості робіт сучасних дослідників, що науково розробляють тему соціології міста. Формування соціально-екологічної концепції визначних її представників – Р. Парка, Е. Бьорджесса, Р. Макензі, Л. Вірта та інших

відбувалося у тісному зв'язку дослідницьких завдань із вирішенням конкретних проблем міста. Серед представників наукового поля, що зробили вагомий внесок у розробку теорії міських досліджень, варто виділити Ж. Бодріяра, П. Бурд'є, Д. Беккера, Д. Джекобса, К. Лінча, А. Лефевра, М. Кастельса, Д. Гарві, А. Скотта, Р. Пала, Й. Фішера, Х. Делітца та ін. [8]. Цікавими та ґрунтовними є наукові роботи українських дослідників – В. Середи, М. Соболевської, Л. Малес, Ю. Сороки, Д. Судіна, А. Петренко-Лисак, О. Міхеєвої, Л. Нагорної, О. Мусієздова та ряду інших.

Мета дослідження.

В межах даної публікації, пропонується звернутися до розгляду таких об'єктів повсякденної матеріальності як архітектурні форми та простежити вектор наукової зацікавленості в дослідженні даного питання. Відповідно, основною метою дослідження є визначення характеру дискурсу щодо архітектурних об'єктів як елементів соціального простору в предметному полі соціальних наук.

Виклад основного матеріалу.

Постає питання щодо того яким чином об'єкти архітектури вбудовані у символічний простір міста. В даному випадку актуальною є методологічна позиція дослідників, яка стверджує, що символічний простір міста формується через здатність візуальних об'єктів до трансляції культурно-символічних кодів за допомогою геометричних, семантичних і естетичних характеристик. Як зазначає харківський соціолог О. Мусієздов, кордони фізичного простору, території виявляються досить благодатним предметом для демонстрації евристичності соціокультурного підходу, що постулює тезу відповідно якої будь-який, не лише власне соціальний, а й фізичний об'єкт [в даному випадку архітектурні форми] виступає об'єктом соціокультурним – маючи певне значення, смисл для діючого індивіда, будь-який об'єкт стає чинником його діяльності, а тому носієм соціального [11]. Тобто, як вдало відмічено українською соціологинєю О. Зубаревою (Білько), архітектурне середовище – це не стільки вираз індивідуального бачення її творців, скільки репрезентація соціального порядку через інформаційний потік, який формує в свідомості людей ментальні й ідеологічні простори. В свою чергу, у зазначеному аспекті, М. Кастельс говорить про те, що архітектурні форми в міському просторі – один із найбільш значущих кодів для прочитання базової

структури домінуючих в суспільстві цінностей [5, с. 345].

У даній роботі одним із ключових термінів є «архітектурні ландшафти», за допомогою якого видається можливим аналіз комбінації просторових форм у місті зі змістовним культурно-ідеологічним наповненням. Слід відмітити думку, виражену соціологом А. Петренко-Лисак відносно даної категорії аналізу: «Чому ландшафти? А тому, що коли ми мислимо щось як ландшафт, ми оперуємо суцільностями і своїм положенням в них. Ми бачимо простір і спостерігаємо час в їхній глобалізованій фізиці і семантиці. І все у множинності, адже ландшафти неоднорідні за своєю сутністю та поміж собою. Ландшафт не вічний, він фрактально змінюваний. І от копіюючи, при тому ще й послуговуючись глобалістською логікою, ми творимо артефактичні ландшафти штучних повторюваних відтворень» [14].

Вдало підкреслює зазначену думку українська соціологиня В. Середя, яка стверджує, що у певному сенсі місто можна розглядати як невербальну систему комунікації, як набір знаків та значень, що створюються і передаються його мешканцями, окремими соціальними групами чи інститутами, і формують так званий «режим правди» (використовуючи термінологію М. Фуко). Такими знаками чи символічними маркерами можуть слугувати архітектурні споруди, пам'ятники, пам'ятні таблички, назви вулиць, інформаційно-рекламні та агітаційні плакати тощо. Наприклад, у давніх суспільствах церква, мечеть чи синагога були найбільшою будівлею у центрі міста, а відтак, і найважливішою символічною спорудою. У сучасних постіндустріальних суспільствах місце сакральних споруд часто посідають комерційні офіси транснаціональних корпорацій та гіпермаркети, що своїм розташуванням, розмірами та архітектурним стилем подекуди нагадують гігантські собори. [8]. Звертає увагу на позицію французька вченого Гі Дебора у власних наукових викладах А. Петренко-Лисак: «...Дебор запропонував психогеографію як метод і науковий напрям, що має на меті вивчати точні закони та специфічні ефекти територіального оточення, при чому не важливо, свідомо воно організоване чи ні, але важливо те, що воно чинить впливові дії на емоції і поведінку людини...» [13].

Виходячи з цього, знакові сценарії в архітектурному просторі міста є ефективним механізмом соціального контролю, оскільки мешканці міста постійно знаходяться в тісному контакті з ним, не маючи можливості змінити існуючу то-

пологію. Так, Й. Фішер і Х. Делітц підкреслюють, що архітектура оточує нас всюди, ми стицаємося з нею щодня, відчуваючи її сталість і наочність, вона присутня, коли ми робимо різні дії. Архітектура, будучи постійно поруч і переважаючи над іншими комунікативними засобами культури, явно виділяється серед них. У своїх конструкціях вона втілює саму організацію суспільства [3, с. 114].

Повертаючись до ретроспективи дослідження архітектурних форм міського простору, слід звернутися до наступних теоретичних розробок. Вагомий внесок у розвиток міських досліджень склали історико-культурологічні, соціологічні та урбаністичні теорії Північної Америки й Європи у другій половині ХХ століття. До них відносяться роботи Ж. Бодрійяра «Місто і ненависть», Дж. Логана «The City as a Growth Machine», П. Бурд'є «Соціальний простір: поля і практики», К. Лінча «Креативне місто», Л. Мамфорда «Міф машини», Д. Джекобса «Смерть і життя великих американських міст» [4] та ряд інших. Цикл змін, які відбулися у ХХ столітті, зокрема інтенсивні процеси урбанізації заохотили науковців міркувати щодо комфортних умов існування у місті та спробувати прогнозувати майбутнє розвитку міст [17].

Як зазначає Є. Трубіна, на даний момент в західній урбаністиці можна виділити три потужні підходи: продовження традицій Чиказької школи, створення урбаністичної політекономії та постмодерністка урбаністика. Виникнення чиказької школи соціології було пов'язано з вибуховим зростанням населення американських міст у другій половині ХІХ століття. Науковці, які працювали в межах даної школи, досліджували місто як лабораторію з вивчення соціальних взаємодій: міграція, соціальна психологія, девіантна поведінка та низка інших проблемних точок в умовах зростання міст [12].

З огляду на розвиток урбаністичних досліджень у другій половині ХХ століття, помітне місце займають роботи потужних науковців, які працювали в межах соціології міста після 1945 року та в свою чергу вплинули на розвиток досліджень архітектури в соціології. До них можна віднести Х. Бардта та Р. Кеніга, які дали поштовх до публікацій ряду авторів. Та слід відмітити, що дослідники вивчали в першу чергу місто в загальній системі, а не архітектуру як самостійний предмет досліджень. Згодом, в 1972 році, вийшла у друк наукова публікація Х. Турна, а вже далі до обгово-

рення проблематики архітектури зверталися фахівці з соціології культури (М. Макропулоса, Й. Фішер, В. Прігге), соціології міста (Г. Шуберт, Б. Шеферс, Х. Хойзерман, Й. Дангшат, В. Сібель, Х. Боденшатц). На думку Х. Делітца, цікавий аспект порушувався в роботах С. Сассен, К. Дёрхёфер, С. Франк, К. Вереш, Ф. Будон.

Основними об'єктами дослідження в соціології напрямку вивчення архітектурних форм поступово став сам феномен будівель та споруд, а також розробка теоретичних напрямків в архітектурі, вивчення місця і ролі простору в соціології та дослідженнях культури. В методологічному просторі, на ряду з феноменологічним, антропологічним, лінгвістичним поворотами з'являється термін – «архітектурний поворот», і в сучасних умовах все більше соціологів займаються вивченням різновекторних напрямів даної проблематики, намагаючись сформулювати об'єкт і предмет соціології архітектури. Також в останні роки активізувався інтерес до соціології простору та ландшафтної архітектури. Але варто зазначити, що Х. Делітц відмічає, що як окремий науковий напрям соціологія архітектури не пройшла повністю етап інституціоналізації [3].

Доречно нагадати, що визнані теоретики соціології, щонайменше М. Хальбвакс та Г. Зіммель, зверталися до вивчення проблем архітектурної складової сучасних їм міст. Але предметно спробували пов'язати сучасне суспільство з формами і змістом архітектури, в першу чергу такі знакові для соціології свого часу фігури, як В. Беньямін, Е. Блох, Н. Еліас та М. Фуко. В роботах зазначених науковців, соціологічний ракурс дослідження архітектурних форм виступає як науковий аналіз (а потім і критика) архітектури; крім того, цілком доречними є спроби аналізу тенденцій в розвитку теорії архітектури, але системної теоретичної конструкції дослідження архітектури створено не було [3].

Покажемо звернення до робіт В. Беньяміна, в межах яких вчений аналізує вигляд капіталістичного суспільства в традиціях марксистської соціології на прикладі паризьких вуличок ХІХ століття. Архітектура в даному випадку виступає як «найважливіше свідчення прихованої міфології» локальної спільноти – в провулках з'єднуються сучасність, минуле і можливе майбутнє. У змістовному історіографічному аналізі Х. Делітц звертає увагу на то яким чином В. Беньямін презентує власні дослідження: «... коли дослідник відвідує провулки, які пережили свою епоху, він знаходить, подібно археологу,

збережену історію минулого суспільства. У цих архітектурно-просторових формах йому є нові соціальні типи, які впливають на сучасне суспільство. Потреби, світосприйняття і образ споживчого товариства змінюються під дією цієї специфічної архітектури провулків, пасажів, вулиць і будинків». У свою чергу З. Кракауер уявив в архітектурі берлінських пасажів «мармурову братську могилу» буржуазного суспільства. Цікавим є той факт, що Е. Блох, з одного боку, уявив в тенденції споруджувати будівлі у формі кораблів кінець архітектури буржуазного суспільства, з іншого – дав визначення фантазій архітекторів, назвавши їх соціально реалізованими утопіями. Зазначені автори в дусі марксистської критики ідеології, властивих соціологам Франкфуртської школи, вважали архітектуру проявом народження суспільства пізнього капіталізму. Відповідно їх погляди на функції теоретичних пошуків щодо архітектурних форм представляли собою критику певної ідеології, епоху появи «дизайну» вони кваліфікували як історичний захід, а прихований економічний сенс архітектурного буття сучасного їм суспільства аналізували з позицій матеріалізму.

Змістовним є напрацювання М. Фуко в напрямку дослідження соціально-психологічного впливу архітектури в'язниць, виправних установ, фабрик та казарм. В свою чергу Н. Еліас вивчав «структури житлових будинків як показник громадських структур», а також вивчення процесів становлення цивілізації. У роботі «Придворне суспільство» він аналізує, перш за все, процеси в дворянських придворних колах самодержавної Франції. Палаці і замки французької аристократії розглядаються під кутом зору їх суспільної функції з урахуванням різниці поколінь та статі. Слідом за ним П. Глейхманн створює «Житло з урахуванням тілесних потреб» – роботу, що описує виникнення і розвиток традицій гігієни та сексуального життя на матеріалі архітектури. Як відмічає Х. Делітц, цивілізаційний та фігураційний напрям в соціології, перейнявши багато чого з праць Н. Еліаса, передбачали архітектурне планування і забудову як відображення особливостей суспільства, що проходить етапи становлення цивілізації і створює взаємні залежності та зобов'язання. В якості фактичного матеріалу приклади з придворного життя були експліковані на модернове суспільство початку ХХ століття і згодом на сучасні умови [3].

Особливе місце займають напрацювання Д. Беккера під впливом Н. Лумана, які у спільній

роботі запропонували диференційно-теоретичний аналіз архітектурної семантики, що витікав із системно-теоретичного напрямку пошуків Лумана. З позиції системної теорії архітектура розглядається не як основний предмет дослідження, а саме комунікації з приводу архітектури. Цей підхід відповідає методам, що застосовуються в соціології науки, наприклад, аналізу текстів, які сприймаються як самоспостереження з боку суспільства. Семантичний докус, який виходить з системно-теоретичного підходу, основною метою містить історичний аналіз суспільства, виходячи з гіпотези про кореляції соціальної структури та прояву в ній семантики. Теорія архітектури розглядається в світлі ознак автономізації, пов'язаної з результатами процесу пізнання, зі специфікою суспільства, що постійно ускладнюється. Відповідно до цієї точки зору, архітектурі невластиві функції, естетика і значимість. Диференційно-теоретичний підхід розробляє питання про суть архітектури на базі принципу «огорожі з метою захисту в просторі» [3].

Нам варто звернути особливу увагу на фокус аналітики архітектурних форм через призму інституційної теорії. Відповідно, інституційна теорія в соціології розглядає архітектуру як «інституційний механізм», який міцно задає індивідам певний соціальний порядок і дозволяє при цьому реалізовувати архітектурні ідеї. Крім зазначених підходів є й інші соціологічні підходи, цікаві в плані застосування до архітектури. Так, з точки зору структуралізму, архітектуру слід розглянути як систему знаків, аналогічну мові (з урахуванням теоретичної сутності архітектури), сенс якої виникає в ній самій, в системі синтагматичних і парадигматичних зсувів [3].

Якщо проаналізувати суто соціологічні дослідження міського середовища, то варто звернутися до робіт Е. Берджеса, Р. Парка, Р. Макензі. В межах колективної роботи «Місто» вчені першими присвятили увагу соціологічним дослідженням міського середовища (морфологічному аналізу) [17]. В свою чергу соціолог М. Вільковській зазначає, що «не існує ні теорії про вплив навколишнього простору на поведінку людей, ні теорії про формування забудованого простору під впливом поведінки його жителів» [2]. Авторів, які працюють над проблемою історико-архітектурної складової міського середовища не так багато. Так, К. Лінч, сучасний англійський культуролог, автор теорії візуального сприйняття міста пише: «Ми зберігаємо сучасні знаки минулого і регулюємо

сьогодення, щоб здійснити свої уявлення про майбутнє». Він вважає, що основою формування середовища є критерій історичної достовірності. А відомий британський урбаніст Ч. Лендрі, фахівець з культурної політики і міського планування, в книзі «Креативне місто» називає культурну спадщину сумою творчих зусиль минулого, а результати творчості – механізмом, який дозволяє суспільству розвиватися, еволюціонувати [12].

Вище наведені теоретичні доробки вчених, які є представниками ряду соціо-гуманітарних наукових напрямів закладають основу дослідження архітектурних форм як елементів міського простору. З іншого боку, в той же час залишаються відкритими питання щодо змістовного наповнення сенсів, які містяться в об'єктах архітектури. В процесі аналітики постає необхідність у категоризуванні основних складових дослідження – архітектурний світогляд, архітектурний простір, архітектурний ландшафт та ін. Так, архітектурний світогляд, як відповідь на виклик часу, вбирає в себе його потреби, запити, інтереси і цінності, на основі чого складаються нові підходи до «підкорення» простору і його організації, що виражається у використанні певних методів, матеріалів, форм, інтервалів, ритмів. Трансформація архітектурного світогляду лежить в основі руху архітектури, яке видається не простою зміною архітектурних стилів і інженерних конструкцій, але «втіленням духу епохи», її культурної парадигми, в чому і полягає опосередкований вплив філософського світогляду на створення архітектурного простору. Архітектурним простором можна назвати середовище проживання людини, сформовану в результаті діяльності товариства, тобто сукупність архітектурних об'єктів, що знаходяться у взаємодії між собою (поняття включає всі сфери і рівні організації територій та будівельних об'єктів, системи розселення, міста з їх численними підсистемами). Архітектурний простір в цілому і його окремі об'єкти мають функціональність, яка повинна відповідати соціальним процесам, їх змісту і динаміці, ритму соціального життя, соціальної спрямованості діяльності споживача і його естетичним ідеалам. Так, слід зазначити, що особливості сприйняття архітектурного простору на рівні повсякденної свідомості продиктовані специфікою соціокультурного простору, в рамках якого він формується.

Архітектурний світогляд трансформується відповідно до потреб суспільства та ступеню

відповідності їм системи архітектурних об'єктів, що становлять архітектурний простір. Функціональна відповідність архітектури соціального життя є її найважливішою характеристикою, хоча і вельми рухомою. Це багато в чому обумовлено «плинністю» сучасного суспільства. Як зазначав У. Бек, «плинна» сучасність визначається високими темпами соціальної динаміки, передумови і проміжні результати якої невлітими. Нові соціальні процеси, в числі яких глобалізація, інформатизація, урбанізація, міграції, формування нових видів ідентичності, мультикультуралізм та інші, ставлять проблему організації архітектурного простору у відповідності з країнами, що розвиваються соціально-економічними і духовними потребами соціального суб'єкта.

Особливо важливою складовою трансформації соціокультурного простору є трансформація сприйняття. Даний аспект існування архітектурного простору розглядають П. Вірільо та У. Еко. Зміна процесу сприйняття пов'язана з формуванням нових ментальностей і деякими зрушеннями в національному менталітеті. Сприйняття архітектурного простору є багаторівневим, що відповідає його розгалуженій структурі. Окремі сфери і фрагменти архітектурного простору сприймаються на мікросоціальному рівні, тобто суб'єктом сприйняття є індивід або соціальна група. Поліваріативність ментальностей сучасного суспільства, виражена в мозаїчності ментального простору, в контексті розгляду ментальних конструктів як основи сприйняття архітектурного простору та його оцінки, обумовлює його варіативність та багат шаровість – з одного боку, а з іншого боку – гнучкість архітектурного світогляду. На макросоціальному рівні суб'єктом сприйняття архітектурного простору є народ як носій національного менталітету. У зв'язку з наявністю глибинного структурного рівня менталітет володіє більшим ступенем стійкості, порівняно з ментальністю, хоча і не позбавлений динамічності. В цілому національний менталітет впливає на формування типу архітектури та тенденції його трансформації, і разом з тим архітектура бере участь у складанні ментальних конструктів суспільства.

Рухливість ментальних конструктів лежить в основі динаміки культурних кодів сприйняття архітектурного простору. Відомий італійський філософ У. Еко, в межах семіологічного підходу, позиціонує архітектуру як комунікації, відзначаючи, що архітектура це ні що інше, як текст. Він зазначає: «Вже простий розгляд на-

ших відносин з архітектурою переконує нас в тому, що, як правило, маючи з нею справу, ми опиняємося втягнутими в акт комунікації, що зовсім не виключає функціональності». У зв'язку з цим актуалізується питання архітектурних кодів та їх декодування, що визначає сприйняття архітектурного простору і, зокрема, його функціоналу. Розглядаючи архітектуру як візуальну форму комунікації, У. Еко справедливо зазначає, що архітектура не вимагає концентрації уваги для її сприйняття, воно відбувається спонтанно, причому в колективних формах. У зв'язку з цим він, розробляючи загальні семіологічні підстави архітектури, виділяє різні типи кодів, які керують архітектурним повідомленням, що носять універсальний характер, тобто не прив'язані до історико-культурних обставин. В їх число входять типологічний, геометричний, семантичний, синтаксичний, іконологічний, стилістичний, риторичний, антропологічний коди.

На окрему увагу заслуговує постмодерністський напрям, який дозволяє розкрити інші аспекти вивчення архітектурних форм. Дискретність соціального життя, «децентрованість суб'єкта», розкладання реальності на актуальну і віртуальну, свобода і спонтанність як характеристики епохи постмодерну знаходять своє відображення і прочитання в архітектурі постмодерну. Філософські підстави постмодерністської естетики детермінували її основні принципи: «робота без правил» діалогізм, фрагментованість (велика кількість деталей, членувань, секцій), створення «дискретного іронічного колажу», цитування різних архітектурних стилів. Сукупність принципів постмодерністської архітектури відображає суперечливість епохи постмодерну, детерміновану комплексом різновекторних і вельми динамічних соціальних процесів, які одночасно символізують антиномічність сучасності, поєднання прогресивних і регресивних змін в форматі одного процесу або явища. Результатом зазначених процесів у XX столітті стало формування архітектурного неоавангардизму, що включає в себе три напрямки: постмодернізм, деконструктивізм і нелінійну архітектуру.

Розглянемо, яким чином в даному випадку діє принцип нелінійності. Отже, принцип нелінійності ліг в основу нової наукової картини світу, згідно з якою існують наступні закономірності його розвитку. По-перше, нелінійні процеси утворюють бар'єр, що перешкоджає зворотному ходу часу. По-друге, еволюція має біфуркаційний характер. Як зазначав засновник синергетики

Г. Хакен, специфікою розвитку нелінійних систем є чергування періодів щодо монотонного руху і зон біфуркації, в яких система втрачає стійкість по відношенню до малих збурень. У підсумку за зоною біфуркації слідує спектр альтернативних еволюційних сценаріїв. Долаючи біфуркаційний період, нелінійна динамічна система може перебувати в стані структурної або системної кризи. У першому випадку після зони біфуркації система може самозберегтися за допомогою реструктуризації.

Яким чином дані теоретичної конструкції пов'язані з дослідженням архітектурних форм? Ідеологія нелінійної архітектури корінням сягає в неоавангардне мислення, що репрезентується в працях таких філософів, як Ж. Дерріда, Ж. Дельоз, Ж. Ліотар, Ж. Бодріяр. Постмодернізм виступає філософсько-світоглядною основою нелінійної архітектури. В свою чергу постмодерністський поворот 70-х років XX століття дозволив ввести нові принципи і прийоми мислення в архітектурне формоутворення. Ідея дегуманізації, втрати сенсу, що проходить лейтмотивом в роботах філософів-постмодерністів відображена крізь призму неоавангардного архітектурного мислення в нелінійної архітектурі. Дана теза цілком відповідає невизначеності сучасного світу, його нестабільності та плінності. Як зазначає І. Добріцина «в теоретичних концепціях нелінійної архітектури можна бачити першу спробу представити сам процес створення споруди як розгорнутий у часі об'єкт. Тут присутні передбачення заміни традиційного архітектурного об'єкта процесуальним об'єктом, процесом, що підтвердилося на етапі дигітальної революції рубежу століть». І відповідно нелінійна архітектура стала візуалізацією переходу від лінійного до нелінійного сприйняття світу. Незважаючи на те, що нелінійна архітектура поділяється на кілька течій – гіперсупрематизм, неосупрематизм, сюрреалістична архітектура скульптура, в основі їх лежить єдиний принцип нелінійності, що робить пов'язує їх. Відмітимо, що домінуючі ідеї, які проходять головною лінією крізь постмодерністську філософію, знайшли своє візуальне відображення в архітектурних формах сучасності. Постмодернізм можна визначити як філософію множинності. Вона містить критику самого поняття центру, як організуючого початку. Децентралізованість і різноспрямованість сучасної реальності відображена в архітектурному різноманітті, еkleктичності, розширення меж архітектурного мислення. На зміну симетричній

композиції, що ґрунтується на єдиному центрі, приходить нова парадигма асиметричності.

Цікавою виступає думка Е. Соїа, який аналізуючи побудови А. Лефевра, каже, що «людське суспільство і, по суті, всі форми соціальних відносин і соціального життя виникають, розвиваються і змінюються в матеріально реальному і соціально уявному контексті міст», тобто «соціально уявний контекст», мабуть, можна назвати синонімом образу міста, тому що, дійсно, яке б не було матеріальне оточення, в результаті все одно його сприйняття й інтерпретація дуже сильно залежать від знань людей про це місце, про історичні, культурні, політичні та інші складові, від емоцій, що викликаються цим місцем та містяться в символах і спогадах, відповідно, дії або формування будь-яких переконань у результаті будуть ґрунтуватися на саме цьому соціально уявному контексті.

У свою чергу образи міста конструюються через знання, спогади, емоції, тобто конструювання соціального простору і є по факту створенням його образу. Однак часто в одному і тому ж місці співіснують речі, які, здавалося б, можуть дати абсолютно протилежні інтерпретації простору. Вибір залежить від конкретного спостерігача, від того, турист він, наприклад, або місцевий житель, від його знань, досвіду і поглядів. Важливо пам'ятати, що один образ не може дати повної картини, неможливо створити точний опис реальності, можна створити тільки одну з моделей. Влучним є спостереження С. Пайла: «...ландшафти міста повинні бути проінтерпретовані з урахуванням того, що їх поверхневі прояви, відкриваючись в них самих, будучи частиною історії самої по собі, не є всією (the whole) історією». Образів може бути настільки ж багато, як і інтерпретацій простору [9, с. 178].

Тобто, кожен суб'єкт, що сприймає архітектурне середовище, стає пасивним споживачем простору, зануреним у встановлений символічний порядок. Зв'язок соціального контролю з архітектурним простором міста аналізує Дж. Шорт, який відзначає, що архітектура міста – це система символічної комунікації, яка свідчать про те, хто є носієм влади, на чому ця влада тримається. Форма, призначення, розмір, внутрішнє планування або зовнішній дизайн – все це є свідченням природи, особливостей розподілу і боротьби за владу в своїй основі спирається на значення, які репрезентували, репрезентує і могло б репрезентувати міський простір «насправді місто – це система знаків, які

демонструють владу і престиж, статус і вплив, перемоги і поразки...» [16, р. 390]. Ставлячи під сумнів «абсолютну даність» просторового оточення, ми тим самим робимо висновок, що архітектурне середовище завжди соціально наповнено, і може бути розглянуто в категоріях «влади» і «примусу». Звертаючись до аналізу сучасного архітектурного простору міста, М. Фуко зазначає, що розвивається проблематика архітектури, яка створюється не просто для того, щоб сформувати погляд (пишність палаців), не для забезпечення огляду зовнішнього простору (геометрія фортець), а заради здійснення внутрішнього упорядкованого і детального контролю, заради того, щоб зробити видимими те, що знаходяться всередині. Урбаністична тканина сучасного міста, немислима без хмарочосів і скляних фасадів, створює специфічну систему соціального контролю, засновану на принципі тотальної наочності і проникливості: «Внутрішній простір будівлі все більше втрачає свою жорстку відмежованість від зовнішнього просторового оточення. Стіна стає перешкодою через яку можна проникнути, розширюється на окремі елементи або, у всякому разі, прагне це зобразити». Словом, архітектура тепер покликана бути інструментом перетворення індивідів: впливати на тих, хто в ній знаходиться, управляти їх поведінкою, доводити до них прояви влади, робити їх доступними для пізнання, змінювати їх. Як вказує М. Фуко, «Каміні можуть робити людей слухняними і знаючими. Стара проста схема укладення та огорожі (товсті стіни, важкі ворота, що утрудняють вхід і вихід) замінюються розрахунком числа вікон і дверей, глухих і порожніх просторів, проходів...» [18, с. 250]. Слід також зазначити, що Е. Гідденс, підкреслюючи важливість досліджень М. Фуко, також відзначає, що архітектура організацій безпосередньо пов'язана з їх соціальним статусом і системою влади, а офіси є архітектурним середовищем всередині організацій. Вчений зазначає, що архітектура будівель сучасного міста тісно пов'язана з наглядом як засобом підпорядкування влади.

На особливу увагу заслуговують теоретичні та методологічні напрацювання сучасних авторів, які працюють у напрямку вивчення сучасного міста та особливостей впливу архітектурних форм на його розвиток та функціонування, зокрема роботи професора Пенсильванського університету В. Рибчинського «Міський конструктор. Ідеї та міста» (опис протиріч, які передбачає «ефект Більбао» – явище, в ситуації

коли будівлі набувають статусу «ікон» на зразок Біг-Бена чи Ейфелевої вежі) [15]; робота голандського архітектора Р. Колхаса «Нью-Йорк у нестямі» [6]; відома робота Я. Гейла «Міста для людей»; ґрунтовна праця бразильського архітектора Ж. Лернера «Акупунктура міста» (детальний аналіз інструментів трансформації міста за допомогою міського планування та політичних рішень) [7] та ряд інших, в межах яких висвітлюються основні вектору впливу архітектурних ландшафтів на специфіку повсякденності життя в міських просторах.

Підсумовуючи, необхідно відзначити висловлену думку О. Зубаревої стосовно того, що архітектурний простір міста розглядається рядом вітчизняних та закордонних дослідників в контексті символічного взаємодії між владними структурами та акторами за допомогою архітектурних конструкцій та оформлення життєвого середовища. В цьому відношенні архітектура міста формує не тільки матеріальні оболонки для процесів життєдіяльності, а й «тексти» повідомлень, закодовані специфічною мовою форм, що дозволяють орієнтуватися в культурному просторі і закріплюють певні системи ідей і цінностей. Словом, архітектура не просто відтворює соціальне середовище, але й конструює її завдяки своїй матеріальності, і в цьому виявляються її соціоконтролюючі функції. Архітектурний простір сучасного міста, якісною особливістю якого є пере-

важання висоток і скляних фасадів, створює специфічну систему соціального контролю, засновану на принципі тотальної наочності і проникності, що в свою чергу, може бути розглянуто в контексті теорії паноптизму [1].

Висновки.

Таким чином, в результаті проведеного аналізу було виявлено поступову еволюцію наукової думки щодо вивчення архітектурних об'єктів як елементів соціального простору міста. Відмічено ряд робіт вітчизняних та зарубіжних вчених у зазначеному напрямку. Зафіксовані основні теоретичні матриці аналізу в межах структуралістського, інституційного, постмодерністського напрямків. Окреслено основні модули аналітики архітектурних форм в дискурсі соціальних наук (від філософського, соціологічного, історико-культурологічного, урбаністичного напрямків) – будівлі, споруди, мости, вулиці, тротуари, пам'ятники, меморіали та інші об'єкти як елементи конструювання символічного коду міста та його репрезентації. Означено увагу наукових інтенцій в напрямку вивчення комунікативних та культурних кодів архітектурних ландшафтів. Відмічено основні сучасні публікації авторів, які працюють у векторі дослідження взаємозв'язку архітектурних форм та соціальної тканини міста із урахуванням вивчення повсякденної взаємодії мешканців міста.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Билько О. И. Социальный контроль в архитектурном пространстве современного города / О. И. Билько // Научно-теоретический альманах «Грані». – 2012. – Т. 15. – № 1. – С. 92-94.
2. Вильковский М. Социология архитектуры / М. Вильковский. – М.: Фонд «Русский авангард», 2010. – 592 с.
3. Делитц Х. Архитектура в социальном измерении / Х. Делитц // Социологические исследования. – 2008. – № 10. – С. 113-120.
4. Джекобс Д. Смерть и жизнь больших американских городов / Д. Джекобс. – М.: Новое издательство, 2011. – 460 с.
5. Кагель М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кагель. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 606 с.
6. Koolhaas R. Cities of the World / R. Koolhaas, S. Fussler. – Taschen, 2015. – 744 p.
7. Лернер Ж. Акупунктура міста / Ж. Лернер. – Львів: Видавництво Старого Лева, 2016. – 160 с.
8. Малес Л. Соціологія міста / Л. Малес, В. Середя, М. Соболевська, Ю. Сорока, О. Міхеєва. – Донецьк: Нолідж, 2010. – 463 с.
9. Мокроусова А. Образ города как ресурс анализа социального пространства / А. Мокроусова // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2012. – № 3. – С. 173-181.
10. Мусієздов О. Міська ідентичність у (пост)сучасному суспільстві: український досвід / О. Мусієздов. – Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2016. – 348 с.
11. Мусина К. Формирование историко-архитектурной городской среды как фактор социокультурного развития / К. Мусина // Вестник Казанского государственного университета культуры и искусств. – 2013. – № 4-2. – С. 32-36.
12. Петренко-Лисак А. Місто на дотик. Нотатки міської мрійниці. Рубрика. Все по полицках. 2018. 12 червня / А. Петренко-Лисак. – Режим доступу: <https://rubryka.com/blog/misto-na-dotyk/>
13. Петренко-Лисак А. Нові міста: які вони? Про час і простір. Феноменологічна замальовка. Рубрика. Все по полицках. 2018. 11 грудня / А. Петренко-Лисак. – Режим доступу: <https://rubryka.com/blog/novi-mista-yaki-vony/>
14. Рыбчинский В. Городской конструктор. Идеи и города / В. Рыбчинский. – М.: Strelka Press, 2015. – 232 с.
15. Short J. City as text. The Urban Order: An Introduction to Cities, Culture, and Power / J. Short. – New Jersey: John Wiley & Sons, 1996. – 516 p.
16. Трубина Е. Город в теории: опыты осмысления пространства / Е. Трубина. – М.: Новое литературное обозрение, 2013. – 519 с.
17. Фуко М. Наглядати і карати / М. Фуко. – Київ: Основи, 1998. – 392 с.

REFERENCES

1. Bilko, O. (2012). Sotsialnyi kontrol v arkhitekturnom prostranstve sovremennogo goroda [Social control in the architectural space of the modern city]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 15 (1), 92-94 [in Russian].
2. Vilkovskii, M. (2010). *Sotsiologiya arkhitektury [Sociology of architecture]*. Moscow: Fond «Russkii avangard» [in Russian].
3. Delittc, Kh. (2008). Arkhitektura v sotsialnom izmerenii [Architecture in the social dimension]. *Sotsiologicheskie issledovaniia*, 10, 113-120 [in Russian].
4. Dzhekobs, D. (2011). *Smert i zhizn bolshikh amerikanskikh gorodov [Death and life of large American cities]*. Moscow: Novoe izdatelstvo [in Russian].
5. Kastels, M. (2000). *Informatcionnaia epokha: ekonomika, obshchestvo i kultura [Information Age: Economy, Society and Culture]*. Moscow: GU VShE [in Russian].
6. Koolhaas, R., & Fussel, S. (2015). *Cities of the World. Taschen*.
7. Lerner, Zh. (2016). *Akupunktura mista [Acupuncture of the city]*. Ljviv: Vydavnyctvo Starogho Leva [in Ukrainian].
8. Males, L., Sereda, V., Sobolevsjka, M., Soroka, Ju., & Mikhejeva, O. (2010). *Sociologhija mista [The city's sociology]*. Donecjk: Noulidzh [in Ukrainian].
9. Mokrousova, A. (2012). Obrazy goroda kak resurs analiza [The Image of the City as a Resource for the Analysis of Social Space]. *Zhurnal sotciologii i sotsialnoi antropologii*, 15, 173-181 [in Russian].
10. Musijezdov, O. (2016). *Misjka identychnistj u (post)suchasnomu suspiljstvi: ukrajinsjkyj dosvid [Urban Identity in (Post) Modern Society: Ukrainian Experience]*. Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina [in Ukrainian].
11. Musina, K. (2013). Formirovanie istoriko-arkhitekturnoi gorodskoi sredy kak faktor sotsiokulturnogo razvitiia [Formation of historical and architectural urban environment as a factor in socio-cultural development]. *Vestnik Kazanskogo gosudarstvennogo universiteta kultury i iskusstv*, 4-2 [in Russian].
12. Petrenko-Lysak, A. (2018). Misto na dotyk [City to the touch]. *Notes of the city dreams. Heading. Everything is on the shelves*. Retrieved from: <https://rubryka.com/blog/misto-na-dotyk/> [in Ukrainian].
13. Petrenko-Lysak, A. (2018). Novi mista: jaki vony? [New cities: what are they?]. About time and space. Phenomenological sketch. Heading. Everything is on the shelves. Retrieved from: <https://rubryka.com/blog/novi-mista-yaki-vony/> [in Ukrainian].
14. Rybchinskii, V. (2015). *Gorodskoi konstruktor. Idei i goroda [Urban Designer. Ideas and cities]*. Moscow: Strelka Press [in Russian].
15. Short, J. (1996). City as text. The Urban Order: An Introduction to Cities, *Culture, and Power*, 390-413.
16. Trubina, E. (2013). *Gorod v teorii: opyty osmysleniia prostranstva [The city in theory: experiences of understanding space]*. Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie [in Russian].
17. Fuko, M. (1998). *Naghljadaty i karaty [Watch and Punish]*. Kyjiv: Osnovy [in Ukrainian].

Надія Костянтинівна Міхно

Кандидат соціологічних наук, докторант
Харківський національний університет імені
В. Н. Каразіна
61022, м. Харків, майдан Свободи 4
Email: krupskayanadiya@gmail.com

Nadiya Mikhno

Candidate of Sociological Sciences, Doctoral Student
V. N. Karazin Kharkiv National University
24 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine

Цитування: Міхно Н. К. Архітектурні об'єкти як елементи соціального простору міста в предметному полі соціальних наук / Н. К. Міхно // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2019. – Т. 22. – № 4. – С. 64-73.

Citation: Mikhno, N.K. (2019). Arkhitekturni obiekty yak elementy sotsialnoho prostoru mista v predmetnomu poli sotsialnykh nauk [Architectural objects as elements of the social space of the city in the subject field of social sciences]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 22 (4), 64-73.

Стаття надійшла / Article arrived: 14.03.2019

Схвалено до друку / Accepted: 16.04.2019

Соціологічна думка В. К. Липинського: правова держава, гетьманат і хліборобський клас

Вадим Ніколенко, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

У статті висвітлено деякі соціологічні аспекти наукової спадщини В. К. Липинського. Закцентовано на великому теоретичному та практичному внеску В. К. Липинського у процеси створення незалежної Української держави. Відзначено застосування вченим у дослідницькій діяльності здебільшого соціологічних, політологічних й історичних методів наукового пізнання. Виокремлено певні питання, що перебували у фокусі наукової творчості дослідника, а саме: ефективне державотворення, консолідація та солідаризація українського суспільства, виховання патріотизму, розвиток традицій українського козацтва, компромісна взаємодія, значущість загального історичного досвіду, повага до людської гідності, гарантування прав і свобод пересічної людини, а також ефективне місцеве самоврядування, соціальна злагода та взаєморозуміння, розвиток громадських і військових інститутів.

Відзначено, що інтеграційну функцію, передусім об'єднання й солідаризації різних соціальних груп суспільства в єдину українську політичну націю, на думку В. К. Липинського, здатна виконувати правова гетьманська держава, національна еліта, українська культура, українська державна мова. Сприяти процесу може розвиток хліборобського класу, тобто вільних, заповзятливих людей, які ефективно працюють на власній землі. Зауважено активну громадсько-політичну діяльність В. К. Липинського, зокрема як одного з організаторів Української демократичної хліборобської партії, функціонування якої було зосереджено на вирішенні певних суперечностей всього суспільства, насамперед сільської його частини. Наголошено на постійному пошуку вченим шляхів вирішення проблем зубожіння українського селянства, дефіциту ефективної сільської освіти, відсутності уваги до праці сільського вчителя.

Водночас окреслено напрями модернізації українського суспільства з огляду на досвід успішних країн Західної Європи та Північної Америки. Запорукою ефективних трансформацій у цих державах була реалізація у повсякденному житті парадигми, яка включає щонайменше три феномени: 1) релевантність (дихотомія) економічного та соціального; 2) інтернальний локус психологічного контролю пересічної особистості; 3) наявність європейських емансипативних цінностей у публічному просторі суспільства.

Ключові слова: незалежна Українська держава, політична нація, інтеграція, українська державна мова, гетьманат, соціальна структура, селянство, хліборобський клас, політична діяльність, релевантність економічного та соціального, інтернальний тип особистості, емансипативні цінності

V. K. Lypynsky's sociological thought: constitutional state, hetmanat, the grain-producing class

Vadym Nikolenko, Oles Honchar Dnipro National University

The article presents the sociological aspects of the scientific heritage of V. K. Lipinsky. Emphasis is placed on the great theoretical and practical contribution of V. K. Lipinsky to the processes of creating an independent Ukrainian state. The priority attention of the scientist to the use of sociological, political, and historical methods of scientific knowledge is noted. Certain research questions that were in the center of his attention are underlined, namely: the effective construction of state institutions; consolidation and solidarity of the Ukrainian society; patriotism education; development of traditions of the Ukrainian Cossacks; compromise interaction; the social significance of common historical experience; respect for human dignity; guaranteeing the rights and freedoms of the average citizen, as well as effective local self-government, social harmony and understanding, the development of civil and military institutions.

It was noted that, in the opinion of V. K. Lipinsky, the integrating function, primarily the consolidation and solidarity of various social groups of the population into the Ukrainian political nation, is able to realize with the help of the legal hetman state; national elite; Ukrainian culture; Ukrainian state language, as well as the development of a class of grain growers, that is, free, enterprising people who effectively work on their own land. The active sociopolitical activity of V.K. Lipinsky, in particular, as one of the organizers of the Ukrainian Democratic Party of grain-growers, was recorded. The functioning of the party focused on the solution of the social contradictions of the whole society, and above all the peasants. It is emphasized that the scientist was

constantly looking for ways to solve the problems of the impoverishment of the Ukrainian village, the lack of effective rural education, the lack of full attention to the professional activities of the rural teacher.

At the same time, the main directions of modernization of Ukrainian society are presented, taking into account the modernization experience of successful countries of Western Europe and North America. It is noted that the practical paradigm consisting of at least three phenomena has become the basis for effective transformations: 1) the relevance (dichotomy) of the economic and social; 2) internal locus of psychological control of the average citizen; 3) the presence of European emancipative values in the public space.

Keywords: *independent Ukrainian state, political nation, integration, Ukrainian state language, hetman, social structure, peasantry, grain-growing class, political activity, economic and social relevance, internal personality type, emancipative values*

Социологическая мысль В. К. Липинского: правовое государство, гетьманат и хлеборобный класс

Вадим Николенко, Днепровский национальный университет имени Олеса Гончара

В статье представлены некоторые социологические аспекты научного наследия В. К. Липинского. Сделан акцент на большом теоретическом и практическом вкладе В. К. Липинского в процессы создания независимого Украинского государства. Отмечено первоочередное внимание ученого к применению социологических, политологических и исторических методов научного познания. Выделены отдельные исследовательские вопросы, которые находились в центре его внимания, а именно: эффективное строительство государственных институций, консолидация и солидаризация украинского общества, воспитание патриотизма, развитие традиций украинского казачества, компромиссное взаимодействие, социальное значение общего исторического опыта, уважение к человеческому достоинству, гарантирование прав и свобод среднестатистическому гражданину, а также эффективное местное самоуправление, социальное согласие и взаимопонимание, развитие гражданских и военных институтов.

Отмечено, что интегрирующую функцию, прежде всего объединения и солидаризации разных социальных групп общества в единую украинскую политическую нацию, по мнению В. К. Липинского, способно выполнять правовое гетьманское государство, национальная элита, украинская культура, украинский государственный язык. Позитивно влиять на данный процесс может развитие хлеборобного класса, то есть свободных, предприимчивых людей, которые эффективно работают на собственной земле. Кроме того, зафиксирована активная общественно-политическая деятельность В. К. Липинского, в частности, как одного из организаторов Украинской демократической хлеборобной партии. Функционирование партии сосредотачивалось на решении определенных социальных противоречий всего общества и прежде всего селянства. Подчеркивается, что ученый постоянно искал пути решения проблем обнищания украинского села, дефицита эффективного сельского образования, отсутствия полноценного внимания к профессиональной деятельности сельского учителя.

Вместе с тем представлены основные направления модернизации украинского общества с учетом опыта успешных стран Западной Европы и Северной Америки. Отмечено, что основанием эффективных трансформаций в этих государствах стала реализованная на практике парадигма, состоящая как минимум из трех феноменов: 1) релевантность (дихотомия) экономического и социального; 2) интернальный локус психологического контроля среднестатистического гражданина; 3) наличие европейских эмансипативных ценностей в публичном пространстве.

Ключевые слова: *независимое Украинское государство, политическая нация, интеграция, украинский государственный язык, гетьманат, социальная структура, селянство, хлеборобный класс, политическая деятельность, релевантность экономического и социального, интернальный тип личности, эмансипативные ценности*

Постановка проблемы.

Цілком доречно говорити про В'ячеслава Казимировича Липинського (1882–1931) як про видатного соціолога, політичного мислителя, філософа, історика, культуролога, яскравого публіциста, теоретика держави і права, ідеолога консерватизму,

тобто прихильника соціального порядку. Зважаючи на масштаб його особистості, В. К. Липинського подекуди називають Кантом української політичної думки. Прізвище яскравого українського вченого та непересічного громадського діяча назавжди великими літерами вписано в історію України з багатьох причин. Одна з них

– це подвижницьке відчуття відповідальності за свою працю перед суспільством, загальним знаменником якої було постійне прагнення до створення суверенної Української держави, до подолання хвороби бездержавності. Окремим чинником цього процесу В. К. Липинський вважав зведення нанівець зарозумілості, пихи та нічим не обмеженого хамства [6, с. 172]. Для нього було очевидним, що кожен народ, який має національну окремішність, власну мову, територію, не може повноцінно існувати без незалежної держави. Він неодноразово зазначав, що «державна, особливо національна, відіграє творчу роль в організації, керуванні та захисті суспільства» (цит. за: [7, с. 16]). Слід зауважити, що ім'ям В. К. Липинського названо вулиці, проспекти, станції метро у Києві, Львові, Дніпрі, Житомирі та багатьох інших містах нашої країни. Не буде перебільшенням сказати, що весь науковий світ віддає належне творчому спадку неординарного дослідника та політика. Так, на його честь названо Східноєвропейський дослідний інститут у Філадельфії (США).

Аналіз досліджень і публікацій.

Сьогодні наукові погляди В. К. Липинського розкрито у численних дослідницьких працях [1-4; 6-10], водночас ідейний силует творчості вченого все ще потребує конкретизації та виокремлення саме соціологічного складника. Зокрема, ідеться про необхідність повернути питання розвитку масової свідомості та ідеї класиків жанру в центр громадської дискусії.

Тож **мета дослідження** полягає в актуалізації соціологічних поглядів В. К. Липинського як непересічного науковця й активного громадського діяча.

Виклад основного матеріалу.

Доцільно зазначити, що майбутній учений зі світовим ім'ям після здобуття ґрунтовних базових знань один рік вивчав соціологічну науку в Женеві. Зокрема, цікавився ідеями італійсько-швейцарського економіста і соціолога В. Парето, передусім ідеєю циркуляції еліт, а за термінологією Г. Моски – політичного класу. Крім того, на світогляд В. К. Липинського значною мірою вплинули класичні теорії соціального конфлікту Г. Гегеля, Г. Ратценхофера, Ф. Оппенгеймера. Сильне враження на нього справило знайомство з європейським раціоналізмом і науковими працями М. Вебера. Водночас В. К. Липинський постійно відчував істотний вплив Краківської неоромантичної школи, представники якої обстоювали ідеї ве-

ликої ролі почуттів, емоцій у житті людини, але насамперед підкреслювали вагомое значення у політиці героя, який присвячує себе служінню країні. Для порівняння, наприклад, І. Франко спростовував абсолютну значущість героя у соціальних змінах, вважаючи, що дієвим суб'єктом історичного процесу є передусім суспільство, народ. Тим не менше для В. К. Липинського лідер, харизматична особа був активним творцем історичного процесу й ініціатором суспільних трансформацій. Необхідно зауважити, що не залишились осторонь його дослідницьких інтересів ідеї християнської етики та моралі. Сучасні історики підкреслюють глибоку релігійність ученого, що неодноразово рятувала його від самотності і зневіри у можливості реалізації власних задумів. До речі, стосовно релігії та її взаємодії з іншими підсистемами суспільного життя науковець дотримувався цілковито європейського підходу. Так, у контексті стосунків держави, релігії та громадянського суспільства він твердо стоїть на позиціях європейської парадигми, тобто їх чіткого розділення, розпочатого у Європі з XVI–XVII ст. Утім вчений зауважував, що «всі тривкі держави та великі культури розвивались із розвитком релігії та занепадали з її спадом» [10, с. 88]. На його думку, лише Божий закон може обмежити егоїзм як сильних, так і слабких світу цього [1, с. 145].

Варто відзначити, що у 1926–1927 рр. В'ячеслав Казимирович завідував кафедрою історії української державності Українського наукового інституту в Берліні. У власних дослідках здебільшого вдавався до соціологічних, політологічних й історичних методів пізнання. На цьому методологічному тлі протягом всього життя невтомно і плідно розмірковував над проблемами ефективного державотворення, консолідації та солідаризації української політичної нації, виховання патріотизму, розвитку традицій українського козацтва, примату творчих сил над руйнівними, юридичних норм та правової держави, рівноваги між прогресом і консерватизмом, компромісної взаємодії незалежно від соціального статусу людини, її віросповідання або етнічного походження. Крім того, його цікавили ідеї загального історичного досвіду суспільства, поваги до людської гідності, гарантування прав і свобод пересічній людині, а також розбудови ефективного місцевого самоврядування, досягнення соціальної злагоди та взаєморозуміння, прискореного розвитку громадських і військових інститутів [1, с. 145].

Водночас видатний діяч виступав противником насильства, класових протистоянь [6, с. 170], а також гнівно засуджував соціальні вияви хитрості, зрадництва, безвольності, байдужості, самозакоханості, здекласованості, кар'єризму тощо [6, с. 172].

Широкий корпус дослідників говорить про В. К. Липинського як про напрочуд обдаровану людину, дуже чутливу, ввічливу та чемну до інших, але й одночасно вимогливу до себе згідно з давнім шляхетським девізом: «Від тих, кому багато дано, треба більше вимагати» (цит. за: [7, с. 33]). Один із його найближчих соратників – Д. Дорошенко – відгукувався про нього як про успішного дипломата, видатного державного мужа, великого українського патріота. Принагідно зауважимо, що В'ячеслав Казимирович протягом дипломатичної роботи у Відні, де під час Гетьманату працював послом до 1919 р., виявляв компетентність, шляхетність й атрактивність справжнього аристократа. Дослідники також інколи акцентують увагу на емоційності вченого й наявності певних складнощів у спілкуванні з опонентами з огляду на інтелектуальне домінування і притаманне йому прагнення пристрасно й аргументовано відстоювати власну позицію.

Окремо варто зазначити, що В. К. Липинський приділяв особливу увагу професійним відносинам з М. С. Грушевським. І хоча між ними інколи виникали суперечки і точилися напружені дискусії, він ставився до голови Центральної Ради із шаную учня до авторитетного професора. Їхні погляди багато у чому збігалися, хоча й мали свою специфіку. Так, у процесі вирішення доленосних суспільних питань В. К. Липинський закликав покладатись здебільшого на погляди національної аристократії від політичного класу, тоді як М. С. Грушевський наполегливо радив прислухатися до громадської думки. Більше того, В'ячеслав Казимирович намагався не стільки «піти у народ», зрівнятись з ним або, навпаки, безпеліційно нав'язати йому власне бачення ситуації, як це інколи роблять тоталітарні лідери, скільки за допомогою просвітницької роботи підняти його (народ) до свого морального, інтелектуального, ціннісно-нормативного рівня. Утім, незважаючи на певні протиріччя, що існували між В. К. Липинським і М. С. Грушевським, учених об'єднувало нездоланне прагнення до відродження Української держави та нації, фіксації конкретного місця України у світовому історичному процесі.

Доцільно зауважити, що науковець із не-

підробною теплою і шаную ставився до української культури, фольклору, писемності. Державній мові відводив інтеграційну функцію – об'єднання й солідаризації різних прошарків населення, соціальних груп в єдину політичну націю. Вважав «Енеїду» І. Котляревського важливим джерелом української культури, зокрема літератури. У цьому аспекті можна навести цікаві паралелі. Наприклад, Е. Хемінгуей зазначав, що американська література розпочалась із безсмертних творів М. Твена, цінних для соціології політики багатьма слушними висловлюваннями. Особливо слід виділити працю «Як мене обирали в губернатори». Її наскрізну ідею сформулював сам М. Твен, удавшись до красномовної метафори: «Брехня може обійти півсвіту, поки правда лише взуває черевики».

Серед найвагоміших праць В'ячеслава Казимировича, написаних здебільшого в еміграції, необхідно зупинити увагу на таких як: «Листи до братів-хліборобів», «Україна на переломі», «Релігія і церква в історії України», «Трагедія українського Санчо Панса». В останній він ідентифікував себе з Дон Кіхотом у політиці, адже певною мірою був романтиком, подекуди одинаком у своїх поглядах щодо форми правління незалежною державою на основі традиційного гетьманату, монархії, принципів соціальної ієрархії тощо. Можна стверджувати, що його політичною доктриною було прагнення втілити у життя модель правової монархічно-гетьманської держави, яку він вважав джерелом єдності нації. З огляду на це В. К. Липинський виявляв велику зацікавленість дослідженнями історії державотворення загалом та соціально-політичного устрою і традицій козацької спільноти зокрема. Вивчивши основні етапи виникнення та становлення прообразів її державних інституцій, він дійшов висновку, що епоха козаччини була і назавжди залишиться однією з найяскравіших сторінок в історії українського народу [3, с. 92], адже то була самобутня, колоритна епоха ефективної розбудови державних структур України. Слід ще раз наголосити, що науковець активно виступав проти бездержавного животіння, відстоював ідею створення незалежної Держави українського народу. Крім того, був прихильником парадигми «від держави до нації», на відміну від, скажімо, Д. Донцова, який бачив процеси державотворення та націєбудівництва у вигляді руху від нації до держави. Тож науковець натхненно обстоював тезу, що без незалежної держави немає нації, є лише на-

род в етнічному сенсі [7, с. 25]. Загалом, на думку В. К. Липинського, будь-яка держава ґрунтується щонайменше на трьох системоутворювальних стовпах: інтелектуальна сила – інтелігенти, учені; економічна сила – виробництво; матеріальна сила – армія [3, с. 92]. Прикметно, що такий підхід у західній науці представлений здебільшого дослідниками неовеберівської традиції. З огляду на це науковця інколи називають українським М. Вебером.

В. К. Липинський, прагнучи вирішити безліч наукових питань, у тому числі розмірковував, як найкраще збудувати державу і забезпечити її цілісність, передусім, на перших етапах існування. Так, науковець пише: «Ніхто нам не збудує держави, коли ми самі її собі не збудуємо і ніхто з нас не зробить нації, коли ми самі нацією не схочемо бути» [5, с. 798]. Він постійно наголошував, що написанням успішної історії України мають займатись саме українці, а не представники інших держав. У вступному слові «Листів до братів-хліборобів» учений зазначає, що «українцем є всякий, хто хоче, щоб Україна перестала бути колонією; щоб з різних її племен, рас і вір постала Держава Українська» (цит. за: [4, с. 76]). Як бачимо, В. К. Липинський пише про український народ як про омріяну модерну націю, що у процесах державного будівництва має покладатись лише на власні сили, бо вже на той час українців налічувалось приблизно 40 мільйонів [5, с. 798].

Ці ідеї вчений намагався не лише обстоювати у власних теоретичних узагальненнях, але й втілювати за допомогою активної політичної діяльності. Так, у червні 1917 р. В'ячеслав Казимирович став одним із організаторів З'їзду хліборобів, відтак яскравим ідеологом Української демократичної хліборобської партії. Метою партії було створення країни, яка б опікувалась проблемами всієї політичної нації та насамперед селянина. Принагідно ще раз зауважимо, що відповідно до задумів засновників партія мала б спиратися на ініціативу та самоорганізацію саме українського суспільства, а не сторонні протекції. Важливо наголосити, що з приводу зовнішніх орієнтирів України В. К. Липинський переконливо відстоював доцільність західного, європейського вектора розвитку. Так, на його думку, «...Україна брала свою культуру й аристократію із Заходу за посередництва Польщі, подібно як Польща сприймала західні впливи за посередництва Німеччини» (цит. за: [4, с. 78]). Загалом

В. К. Липинський одним із головних завдань ефективного державного будівництва вважав гармонійне об'єднання різних етнічних, політичних, економічних, релігійних, соціальних, культурних груп суспільства [8, с. 47]. Будь-які заклики до національної або етнічної нетерпимості він справедливо вважав глибоко руйнівними. Інакше кажучи, учений був прихильником ідеї формування передусім не вигаданої, а справжньої української політичної нації. «Українським є і повинно бути все, що осіло (а не кочує!) на нашій землі і що тим самим стало частиною України, без огляду на його племінне чи культурне походження...» (цит. за: [8, с. 47]). Водночас В. К. Липинський додає, що ефективними суб'єктами державотворення і політичного націєбудівництва мають бути насамперед ті, хто осів у власне українськомусередовищі, хто органічно з нього виростає, хто має в ньому опору серед найближчих соціальних верств та широкого загалу [6, с. 172]. До речі, такий підхід стосовно розбудови, передусім політичної нації або громадянської релігії, тотожний думкам багатьох непересічних дослідників того часу, зокрема М. С. Грушевського. Крім того, важливо розуміти, що В. К. Липинський жив і працював у той час, коли загалом кодифікували юридичні й політичні норми незалежних держав, а саме: «1) встановлена територія; 2) стале населення; 3) влада, що самостійно керує територією і населенням (як і політичні та юридичні установи, що встановлюють норми суспільних і юридичних відносин); 4) дипломатичне та міжнародно-правове визнання держави іншими державами, у результаті чого вона стає суб'єктом міжнародного права» [7, с. 15]. Природно, що на цьому тлі західні вчені, як уже було зазначено, називають В. К. Липинського українським М. Вебером, зважаючи на державницьку концепцію, у якій державі та її пасіонарним представникам на тлі процесів національного будівництва відведено центральне місце.

Слід окремо наголосити, що консервативні погляди вченого на суспільний устрій відрізняються від ліберальних з-поміж іншого саме акцентом на позитивному значенні еліти, монархічного правління. На думку В. К. Липинського, така модель державотворення здатна подолати ідейний хаос в українській політиці, а також брак організації й дисципліни. Він мріяв про втілення у життя конституційної гетьманської монархії англійського зразка [7, с. 20], де прикладом для чиновників має

статі давній тип англійського державного слуги, для якого головним є добро держави і суспільства [6, с. 172]. Принагідно згадаємо, що «у своєму вченні про еліту В. К. Липинський виходить із макіавеллівської традиції європейської соціології, у якій, на думку В. Парето та Г. Моски, ...атрибутом соціальної системи є наявність найвищого привілейованого стану суспільства» [2, с. 105]. Тож учений постійно наголошував, що вкрай важливими «зодчими» процесів державотворення та націєбудівництва є національна аристократія, еліта, пасіонарні особистості, здатні подолати соціальні дисгармонії за допомогою власної історичної ініціативи й авторитету. Зокрема, професіонали-політики, менеджери-технократи, меритократія у культурі – все це важливі складники свідомої еліти або аристократії, без якої суспільство ніколи не стане нацією, як і привілейовані групи соціуму не стануть аристократією без незалежної держави. Більше того, за В. К. Липинським, національна аристократія має займатись не пустою порожніми балачками, а передусім володіти волею до державного будівництва й можливістю захищати країну від зазіхань іншої аристократії. На його думку, саме представники аристократичних верств спроможні якнайкраще впоратись із важливими завданнями організації армії, поліції, адміністративного апарату і т. ін. В'ячеслав Казимирович часто повторював, що доля окремих груп і народів вирішується передусім у царині духу. Зважаючи на це, учений беззастережно вірив у народження нової української аристократії духу, яка стане головним продуцентом національних цінностей задля консолідації, солідаризації й відродження українського суспільства.

Як М. Вебер, так і В. К. Липинський підкреслювали, що однією з головних функцій держави є формування поваги до права. Тож можна знову з упевненістю зазначити, що український вчений виступав за правову державу у вигляді трудової монархії на чолі з гетьманом, влада якого спадкова й обмежена нормами формального права. Однією з головних функцій гетьманату дослідник вважав об'єднання українських земель, а сам гетьман, на його думку, має бути символом єдності всієї України. Обстоюючи таку модель соціально-політичного устрою, В. К. Липинський пише, що лише у США демократія існує майже без суттєвих недоліків, тому що ґрунтується на старій монархічній консервативній традиції. До того ж брак монархії американці компенсують зміцненням

політичної влади президента [9, с. 110]. Але насправді всіма аспектами суспільно-політичного життя керує американська аристократія, яка за допомогою висхідних каналів соціальної мобільності постійно оновлюється, передусім завдяки залученню до виконання керівної функції нових, найобдарованіших представників різних соціальних груп. Варто наголосити, що В. К. Липинський не сприймав авторитарних методів керування, тобто його погляди передбачають невтручання держави у процеси громадянської самоорганізації й ініціативи [8, с. 47]. Отже, науковець виступав проти абсолютної влади, адже усвідомлював краще за інших, що необмежена влада в руках обмеженої кількості людей завжди призводить до жорстокості та соціально-політичного колапсу. Таким чином, у своїй моделі української державності вчений передбачив важливий механізм політичних стримувань і противаг. На його думку, влада виборної аристократії обмежена правом та її служінням монарху як найвищому символу держави, натомість монарх у своїй діяльності керується законами, схвалюваними в законодавчих установах представниками різних соціальних класів [9, с. 111]. Очевидно, що український М. Вебер виступав за принципи загальної рівності перед законом, у тому числі й гетьмана-монарха.

Водночас В. К. Липинський ототожнював державу з великим хліборобським господарством, тож реалізацію ідей розбудови незалежної країни вбачав у соціальних силах, які ідентифікував із хліборобським класом, що працює на власній землі та має різні статки. Причому між багатими і бідними можуть виникати суперечки, але не затята класова боротьба [2, с. 105]. Проте цей клас не стільки існує в реальності, скільки має по стати як проект майбутньої омріяної України [2, с. 104]. На цьому тлі доцільно підкреслити одну важливу обставину: хлібороби у його інтерпретації – це не кріпаки або наймані працівники на великих аграрних підприємствах латифундистів, а передусім незалежні господарі, фермери, заповзятливі люди з розвинутими організаторськими і професійними навичками та здібностями. Зрештою, В. К. Липинський як представник консервативного світогляду у питаннях національного, соціально-політичного й господарського поступу України здебільшого орієнтувався на культуру села, до речі як і М. С. Грушевський. Прикметно, що, на відміну від консерваторів, ліберали вбачали життєдайні імпульси розвитку країни лише

у буржуазному місті. Думка В. К. Липинського стосовно соціально-економічного розвитку села є вкрай актуальна і зараз, адже на сьогодні в Україні у сільській місцевості проживає приблизно 13 мільйонів осіб, а це майже кожен третій українець. Тому вчений надзвичайно сильно переймався зубожінням селянства, дефіцитом ефективної сільської освіти та намагався якомога активніше вирішувати такі проблеми, проводячи різнопланову культурно-просвітницьку роботу, власні лекції, видаючи науково-популярні часописи. Більше того, на думку В. К. Липинського, на особливу пошану та винагороду заслуговує праця саме сільського вчителя. Отже, у його «класократичній» концепції моделювання української державності селянство виступало майже універсальним суспільним класом [2, с. 104].

У загальній соціально-класовій структурі українського соціуму В. К. Липинський виокремлює такі класи: «1) хліборобський (політики, селяни, сільські робітники); 2) промисловий (власники фабрик, інженери, робітники); 3) фінансовий і купецький (ті, хто живуть не стільки продаючи продукцію, скільки обмінюючи її); 4) комунікаційний (залізничники, шофери, поштарі-телеграфісти та ін.); 5) інтелігенція, яка має виконувати функції ідеологічного порядку (духовенство, вчителі, письменники, журналісти, адвокати, лікарі та ін.)» (цит. за: [9, с. 110-111]). Проте варто зауважити, що «соціальний клас для В. К. Липинського – лише підвалина, що започатковує державне будівництво, справжніми будівниками є невеликі соціальні групи, національна аристократія, еліта. Інакше кажучи, для вченого саме еліта – активна меншість, яка створює держави і нації» [2, с. 104], здатна по-справжньому повести за собою все суспільство, прискорити процеси його модернізації. На цьому тлі В. К. Липинський своєрідно сприймав цінність фінансово-матеріальних чинників, наполягаючи на їх необхідності, але у процесах становлення національної аристократії відводячи їм другорядне місце. Зокрема, він пише: «Грошове багатство... нищить, ослаблює і розкладає кожну національну аристократію, бо звільняє її від подальшої жертвності, від подальшого ризику і від подальшої праці. Найкращі аристократії світу: земельна аристократія (англійська і німецька), римські патриції, японські самураї за часів свого розквіту не були багаті, але володіли землею, японські самураї – дуже невеличкими клаптиками землі. Дегенерація лордів, юнкерів, патрицій і самураїв все йшла в парі з їх непомірним грошовим збагаченням» [5, с. 808].

Загалом В. К. Липинський скептично ставився до соціально-економічного значення промислового класу, зважаючи передусім на його малочисельність. Подібну думку вчений висловлював і щодо міщанства загалом, яке, на його погляд, інколи зазнає кризи самоідентифікації та деякою мірою є носій маргінального статусу. «Ми не маємо і ще довгий час не матимемо сильного класу міщанського, буржуазного, такого, який став підставою національного об'єднання, скажімо, сучасної Чехії та Польщі» [5, с. 805]. Утім це не означає нехтування ним цінностями розвинутого господарського життя країни загалом, яке має ґрунтуватися на балансі прав та обов'язків пересічного громадянина, підприємця. Тож концепцію державності В. К. Липинський прагнув реалізувати, окрім наведеного вище, у таких суто соціально-економічних суспільно-патріотичних ознаках, як сплата податків, приватна власність, продуктивна праця, соціально-групово належність, служба в армії тощо. Він активно виступав за створення середнього класу, наполягаючи при цьому, щоб держава не допускала монополізацію земельних ресурсів серед незначного кола осіб та земельної спекуляції. Більше того, учений закликав до створення потужного профспілкового руху серед представників різних спеціальностей (інженери, агрономи, лісоводити ін.), а також за доступність дешевих кредитів, прогресивний податок на прибуток і спадщину тощо. Мабуть, він усвідомлював, що органічно розвинуте національне господарство автоматично вирішує цілу низку актуальних соціально-політичних протиріч, бо заможна людина більш толерантна порівняно з бідною. Отже, незалежна, самодостатня, омріяна Українська держава для В. К. Липинського – це складна сукупність політичних і соціально-економічних чинників, які гармонійно взаємодоповнюють один одного й ефективно діють на благо всього суспільства у вигляді дихотомії органічного цілого.

Висновки.

У підсумку зауважимо, що В. К. Липинського подекуди непокоїла слабкість і аполітичність українського панства й інтелігенції, до того ж він переймався, що його ідеї не набувають всебічної підтримки українців. Власне, з одного боку, одним із суттєвих недоліків наукових поглядів класика справедливо вважають певну критику демократичних інституцій, хоча з іншого – наголошують на еволюції ідей вченого протягом його життя у напрямку більш схвального ставлення до демократичних цінностей. Так, В. К. Липинський виступав за скликання Україн-

ських установчих зборів, а згодом взагалі дійшов висновку, що форму державної влади має визначати сам народ. Крім того, подекуди йому як романтику-ідеалісту дорікають за деяку категоричність, умоглядність його теорій, зауважуючи, що їм бракує практичного потенціалу. Тим не менше, в історії України В. К. Липинський назавжди залишиться одним із найпалкіших і невтомних борців за незалежну Українську державу, адже створення національної держави та наукове обґрунтування цього процесу було для нього смислом життя й вищою політичною цінністю [1, с. 149-150]. Отже, В'ячеслава Казимировича справедливо можна вважати фундатором, талановитим представником державницького і консервативного напрямів в українській історіографії та науковій думці.

І насамкінець доцільно наголосити, що сьогодні питання успішного державного будівництва та націєтворення, як і у часи В. К. Липинського, залишаються вкрай актуальними. Більше того, у центрі уваги як громадської дискусії, так і експертної спільноти все ще перебувають питання розвитку національної аристократії, ефективного функціонування політичного класу. Водночас не вщухають дискусії щодо можливих варіантів вирішення соціально-економічних проблем розвитку країни, зокрема нагальних проблем життєзабезпечення у сільській місцевості. Проте, на нашу думку, сучасна Українська держава стане самодостатнім, успішним політичним та економіч-

ним суб'єктом глобального суспільства, рівним країнам постіндустріального світу, за допомогою застосування досвіду вдалої політичної та економічної модернізації країн Західної Європи та Північної Америки. Так, запорукою результативної модернізації цих держав, зважаючи на необхідність формування політичної нації, подолання бідності, створення міцного середнього класу, розвитку громадянської та підприємницької ініціативи, реалізації ідей правової держави, була парадигма, яка передбачала: 1) релевантність (дихотомію) економічного і соціального; 2) домінування у публічному просторі європейських емансипативних і гуманістичних цінностей; 3) поширення інтернального локусу особистісного самоконтролю; 4) перманентну увагу з боку владних інституцій до наукових досліджень стану громадської думки та соціально-психологічної реакції населення стосовно трансформаційних процесів.

Природно, що історії не відомі універсальні рецепти прискореного суспільного прогресу, стрімкого зростання політичної й економічної культури. Однак увесь цивілізований світ власним досвідом переконливо доводить, що саме щойно означена європейська парадигма містить квінтесенцію ідей стосовно ефективної розбудови незалежної, самодостатньої держави, створення міцної політичної нації й інституціоналізації господарської основи для розвитку суспільства загального добробуту, поширення високих стандартів якості життя.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Богомаз К. Ю. Соціологічна думка в Україні / К. Ю. Богомаз, Л. М. Сорочіна, К. В. Познанська. – Кам'янське: ДДТУ, 2018. – 208 с.
2. Бурлачук В. Біля витоків соціологічної думки в Україні / В. Бурлачук, М. Молчанов, В. Степаненко. – Київ: Ін-т соціології НАНУ, 1996. – 114 с.
3. Вільчинський Ю. В'ячеслав Липинський до української нації через українську державу. В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна: Матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, Луцьк, Кременчук, 2-6 червня 1992 р.) з нагоди 110-х роковин з дня народження вченого / Ю. Вільчинський. – Київ; Філадельфія, 1994. – С. 91-96.
4. Залуцький Р. В'ячеслав Липинський і його відношення до України. В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна: Матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, Луцьк, Кременчук, 2-6 червня 1992 р.) з нагоди 110-х роковин з дня народження вченого / Р. Залуцький. – Київ; Філадельфія, 1994. – С. 76-84.
5. Липинський В. Листи до братів хліборобів. Політологія. Хрестоматія / В. Липинський. – Київ: Альтер-прес, 2004. – С. 796-810.
6. Огородник І. В., Русин М. Ю. Українська філософія в іменах / І. В. Огородник, М. Ю. Русин. – Київ: Либідь, 1997. – 328 с.
7. Пеленський Я. Спадщина В'ячеслава Липинського і сучасна Україна. В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна: Матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, Луцьк, Кременчук, 2-6 червня 1992 р.) з нагоди 110-х роковин з дня народження вченого / Я. Пеленський. – Київ; Філадельфія, 1994. – С. 15-30.
8. Попович М. В'ячеслав Липинський і український консерватизм. В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна: Матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, Луцьк, Кременчук, 2-6 червня 1992 р.) з нагоди 110-х роковин з дня народження вченого / М. Попович. – Київ; Філадельфія, 1994. – С. 42-52.
9. Потульницький В. В'ячеслав Липинський – політолог. В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна: Матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, Луцьк, Кременчук, 2-6 червня 1992 р.)

з нагоди 110-х роковин з дня народження вченого / В. Потульніцький. – Київ; Філадельфія, 1994. – С. 103-115.
10. Сверстюк Є. Залізні стовпи В'ячеслава Липинського. В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна: Матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, Луцьк, Кременчук, 2-6 червня 1992 р.) з нагоди 110-х роковин з дня народження вченого / Є. Сверстюк. – Київ; Філадельфія, 1994. – С. 85-88.

REFERENCES

1. Bohomaz, K.Iu. (2018). *Sotsiologichna dumka v Ukraini: navchalnyi posibnyk* [Sociological Thought in Ukraine]. Kamianske: DDTU [in Ukrainian].
2. Burlachuk V. tain. (1996). *Bilia vytkiv sotsiologichnoi dumky v Ukraini* [At the origins of sociological thought in Ukraine]. Kyiv: In-t sotsiologii NANU [in Ukrainian].
3. Vilchynskiy, Yu. (1994). Viacheslav Lypynskiy do ukrainskoi natsii cherez ukrainsku derzhavu [Vyacheslav Lipinsky to the Ukrainian nation through the Ukrainian state]. *Viacheslav Lypynskiy: istoryko-politolohichna spadshchyna i suchasna Ukraina: Mater. Mizhnar. nauk. konf.* – Proceedings of the scientific international conference. Kyiv: Filadelfia [in Ukrainian].
4. Zalutskiy, R. (1994). Viacheslav Lypynskiy i yoho vidnoshennia do Ukrainstva [Vyacheslav Lipinsky and his attitude towards Ukraine]. *Viacheslav Lypynskiy: istoryko-politolohichna spadshchyna i suchasna Ukraina: Mater. Mizhnar. nauk. konf.* – Proceedings of the scientific international conference. Kyiv: Filadelfia [in Ukrainian].
5. Lypynskiy, V. (2004). Lysty do brativ khliborobiv [Letters to brothers of farmers]. *Politolohiia. Khrestomatiia*. Kyiv: Alterpres [in Ukrainian].
6. Ohorodnyk, I.V., & Rusyn, M.Yu. (1997). *Ukrainska filosofia v imenakh* [Ukrainian Philosophy in Names]. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
7. Pelenskiy, Ya. (1994). Spadshchyna Viacheslava Lypynskoho i suchasna Ukraina [Heritage of Vyacheslav Lipinsky and contemporary Ukraine]. *Viacheslav Lypynskiy: istoryko-politolohichna spadshchyna i suchasna Ukraina: Mater. Mizhnar. nauk. konf.* – Proceedings of the scientific international conference. Kyiv: Filadelfia [in Ukrainian].
8. Popovych, M. (1994). Viacheslav Lypynskiy i ukrainskyi konservatyzm [Vyacheslav Lipinsky and Ukrainian conservatism]. *Viacheslav Lypynskiy: istoryko-politolohichna spadshchyna i suchasna Ukraina: Mater. Mizhnar. nauk. konf.* – Proceedings of the scientific international conference. Kyiv: Filadelfia [in Ukrainian].
9. Ptulnyskiy, V. (1994). Viacheslav Lypynskiy – politoloh [Vyacheslav Lipinsky i sapolitical scientist]. *Viacheslav Lypynskiy: istoryko-politolohichna spadshchyna i suchasna Ukraina: Mater. Mizhnar. nauk. konf.* – Proceedings of the scientific international conference. Kyiv: Filadelfia [in Ukrainian].
10. Sverstiuk, Ye. (1994). *Zalizni stovpy Viacheslava Lypynskoho* [Vyacheslav Lipinsky –political scientist] [Vyacheslav Lipinsky's Iron Pillars]. *Viacheslav Lypynskiy: istoryko-politolohichna spadshchyna i suchasna Ukraina: Mater. Mizhnar. nauk. konf.* – Proceedings of the scientific international conference. Kyiv: Filadelfia [in Ukrainian].

Вадим Вікторович Ніколенко

Доктор соціологічних наук, доцент
Дніпровський національний університет імені
Олеся Гончара
49010, Дніпро, пр. Гагаріна, 72
Email: vadnikolenko1983@gmail.com

Vadym Nikolenko

Doctor of sociological sciences, As. Prof.
Oles Honchar Dnipro National University
72, Gagarin Av., Dnipro, 49010, Ukraine

Цитування: Ніколенко В. В. Соціологічна думка в. К. Липинського: правова держава, гетьманат і хліборобський клас / В. В. Ніколенко// Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2019. – Т. 22. – № 4. – С. 74-82.

Citation: Nikolenko, V.V. (2019). *Sotsiologichna dumka V. K. Lypynskoho: pravova derzhava, hetmanat i khliborobskiyi klas* [Sociological thought in V. K. Lypynsky: the rule of law, hetmanate and the cultivating class]. *Scientific and theoretical almanac «Grani», 22 (4), 74-82.*

Стаття надійшла / Article arrived: 15.03.2019

Схвалено до друку / Accepted: 17.04.2019

Електронне урядування – ефективний механізм запобігання політичній корупції

Алла Юрченко, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті викладено результати аналізу впровадження інструментів електронного урядування та електронної демократії у сфері запобігання політичній корупції в органах публічної влади. Розглянуто ефективну практику Фінляндії використання та впровадження інструментів електронної демократії, доказом чого є рейтинг «Індексу сприйняття корупції», який щорічно укладає міжнародна організація Transparency International на основі опитування експертів та бізнесу, які проводить низка міжнародних організацій. Наведені результати характеризують рівень розвитку електронного урядування в країнах Скандинавії, а також окреслюють перспективи розвитку і впровадження їх досвіду для України. Автором проаналізовано важливість максимальної відкритості та підзвітності в діяльності органів публічної влади та їх посадових осіб, прозорості та зрозумілості процедур вироблення та прийняття управлінських рішень; визначено обов'язковість навчання публічних службовців інструментам електронного урядування для успішної реалізації передбачених законодавством та урядовими документами антикорупційних заходів, забезпечення комунікації з громадськістю. Важливим аспектом є необхідність постійного удосконалення чинної нормативно-правової бази у галузі антикорупційної політики та її адаптування щодо динамічного розвитку інформаційно-комунікаційних технологій. Такий підхід спонукає запроваджувати та використовувати на всіх рівнях публічного управління – від місцевого до центрального – нові технологічні інструменти, спрямовані на запобігання корупції та політичній корупції в органах публічної влади. Важливим кроком на шляху змін у сфері електронної демократії, які відбулися в Україні після Революції Гідності стала реформа публічних закупівель, впровадження системи ProZorro, автоматизація державних послуг в центрах надання адміністративних послуг (ЦНАП), електронні декларації та отримання послуг в електронному вигляді та ін.

Ключові слова: *корупція, політична корупція, електронне урядування, електронні інструменти, інформаційні ресурси, он-лайн послуги, публічні закупівлі*

E-Governance as an effective mechanism for preventing political corruption

Alla Yurchenko, Taras Shevchenko National University of Kyiv

The article presents the results of the analysis of the implementation of E-Governance and E-Democracy tools in the field of preventing political corruption in public authorities. The effective practice of Finland in using and implementing e-democracy tools is considered, as evidenced by the «Corruption Perceptions Index» rating, which is concluded annually by the international organization Transparency International on the basis of a survey of experts and business conducted by a number of international organizations. The results describe the level of e-government development in Scandinavia, and outline the prospects for developing and implementing their experience for Ukraine. The author analyzes the importance of maximum openness and accountability in the activities of public authorities and their officials, transparency and clarity of procedures for the development and adoption of administrative decisions; obligatory training of public servants for E-GOV tools was determined for the successful implementation of anti-corruption measures provided by legislation and government documents and ensuring public relations. An important aspect is the need for continuous improvement of the current legal and regulatory framework in the field of anti-corruption policy and its adaptation to the dynamic development of information and communication technologies. This approach encourages the introduction and use of new technological tools aimed at preventing corruption and political corruption in public authorities at all levels of public administration. The reform of public procurement, the introduction of the ProZorro procurement system, the automation of public services in the centers for the provision of administrative services (CPAS), electronic declarations and the receipt of services in electronic form has become an important step in the path of changes in the field of e-democracy that took place in Ukraine after the Revolution of Dignity.

Keywords: *corruption, political corruption, e-governance, electronic tools, information resources, on-line services, public procurement*

Электронное управление – эффективный механизм предотвращения политической коррупции

Алла Юрченко, Киевский национальный университет имени Тараса Шевченка

В статье изложены результаты анализа внедрения инструментов электронного управления и электронной демократии в сфере предотвращения политической коррупции в органах публичной власти. Рассмотрено эффективную практику Финляндии использования и внедрения инструментов электронной демократии, доказательством чего является рейтинг «Индекса восприятия коррупции», который ежегодно составляет международная организация Transparency International на основе опроса экспертов и бизнеса, которые проводит ряд международных организаций. Приведенные результаты, характеризуют уровень развития электронного управления в странах Скандинавии, а также определяют перспективы развития и внедрения их опыта для Украины. Автором проанализированы важность максимальной открытости и подотчетности в деятельности органов публичной власти и их должностных лиц, прозрачности и понятности процедур выработки и принятия управленческих решений; определено обязательное обучение публичных служащих инструментам электронного управления для успешной реализации предусмотренных законодательством и правительственными документами антикоррупционных мероприятий, обеспечение коммуникации с общественностью. Важным аспектом является необходимость постоянного совершенствования действующей нормативно-правовой базы в области антикоррупционной политики и ее адаптации в контексте динамичного развития информационно-коммуникационных технологий. Такой подход побуждает вводить и использовать на всех уровнях публичного управления – от местного до центрального – новые технологические инструменты, направленные на предотвращение коррупции и политической коррупции в органах публичной власти. Важным шагом на пути изменений в сфере электронной демократии, которые произошли в Украине после Революции Достоинства стала реформа публичных закупок, внедрение системы ProZorro, автоматизация государственных услуг в центрах предоставления административных услуг (ЦПАУ), электронные декларации и получения услуг в электронном виде и пр.

Ключевые слова: коррупция, политическая коррупция, электронное управление, электронные инструменты, информационные ресурсы, онлайн-услуги, публичные закупки

Постановка проблеми.

Актуальність вивчення теми обумовлена тим, що на сучасному етапі суспільних трансформацій і державного будівництва в Україні особливого значення набуває потреба у здійсненні дієвої, результативної антикорупційної політики. У контексті цієї політики для запобігання корупційним проявам, зокрема, у системі публічного управління важливим є: досягнення максимально можливої відкритості в діяльності органів публічної влади та їх посадових осіб, прозорості та зрозумілості процедур вироблення та прийняття управлінських рішень; застосування простих, доступних кожному громадянину і водночас дієвих механізмів підвітності органів публічної влади та їх посадових осіб і контролю за діяльністю з боку громадянського суспільства; широке висвітлення цієї тематики у засобах масової інформації та в соціальних медіа на засадах свободи думки та слова.

Вважається, що корупція розпочинається з обміну взаємними послугами, який з часом по-

роджує систему надання незаконних відносин. За надану послугу корупціонер одержує хабар у грошовій чи іншій формі. Особа, що приймає хабар, повинна мати певну владу. Тому особливо небезпечною є державна, а саме бюрократична і політична корупція.

В документах ООН вказується, що корупція – це зловживання державною владою для одержання вигоди в особистих інтересах, інтересах третіх осіб або груп [6]. Наприклад, державні службовці часто хабарничають при видачі різних дозволів, ліцензій, тобто встановлюють плату за надання послуг, офіційним власником яких є держава. У прийнятому Законі України “Про засади запобігання і протидії корупції” корупція трактується як “використання особою ... наданих їй службових повноважень та пов’язаних із цим можливостей для одержання неправомірної вигоди” [1]. Під неправомірною вигодою в Законі розуміються “грошові кошти або інше майно, переваги, пільги, послуги, нематеріальні активи, що їх без законних на те підстав обіцяють, пропонують, надають або

одержують безоплатно чи за ціною, нижчою за мінімальну ринкову» [1].

Страсбурзька конвенція про цивільно-правову відповідальність за корупцію від 4 листопада 1999 р. тлумачить корупцію як «прямі чи опосередковані вимагання, пропонування, дачу або одержання хабара чи будь-якої іншої неправомірної вигоди або можливості її отримання, що порушують належне виконання будь-якого обов'язку особою, яка отримує хабара, неправомірну вигоду чи можливість мати таку вигоду, або поведінку такої особи» [9].

Необхідне постійне удосконалення чинної нормативно-правової бази у галузі антикорупційної політики та відповідність динамічному розвитку інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ), саме такий підхід спонукає запроваджувати та використовувати на всіх рівнях публічного управління – від місцевого до центрального – нові технологічні інструменти, спрямовані на запобігання корупції в органах публічної влади, а також забезпечити підвищення рівня автоматизації надання державних послуг, зменшуючи ризик зловживання службовим становищем представників державної влади.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

З огляду на важливість проблематики даної статті актуальне значення для досвіду України є праці провідних науковців А. Босяцки, Г. Гіберт-і-Фонт, Д. Гічоя, Н. Парісона, Ф. Сагафі, С. Сентено, А. Чатфілда, О. Баранова, М. Вершиніна, А. Голубевої, О. Голобуцького, М. Демкової, Д. Дубова, С. Дубової, О. Ємельяненко, П. Клімушина,

І. Клименко, І. Коліушко, К. Линьова, В. Лисицького, А. Павроз, А. Серенок, В. Солодова, О. Шевчука, С. Гнатюка, В. Данільян у сфері електронного урядування, вивчення електронної демократії, інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності органів державної влади та реформування державного управління за допомогою е-урядування, а також протидії політичній корупції шляхом використання е-інструментів.

Метою статті є вивчення досвіду діяльності електронного урядування як ефективного механізму запобігання політичній корупції.

Досягнення поставленої мети забезпечується виконанням таких завдань:

- проаналізувати зарубіжний досвід використання інструментів електронного урядування та електронної демократії у запобіганні політичній корупції;
- ознайомитися з елементами інформаційної інфраструктури електронного урядування та електронної демократії у запобіганні корупції в органах публічної влади у Фінляндії;
- надати пропозиції вдосконалення використання інструментів електронного урядування у запобіганні політичній корупції українським антикорупційним інституціям.

Виклад основного матеріалу

Щоб оцінити ефективність електронного урядування з боротьби з корупцією в нашій державі, звернемося до результатів дослідження міжнародної організації «Transparency International» і проаналізуємо, яке місце займає Україна в рейтингу поряд з іншими країнами. Для аналізу візьмемо 2015–2017 роки (табл. 1):

Таблиця 1

Індекс сприйняття корупції (Corruption Perceptions Index, CPI) за 2015–2017 р.р.

Країна	2015	2016	2017
Данія	91	90	88
Фінляндія	90	89	85
Швеція	89	88	84
Нова Зеландія	91	90	89
Нідерланди	84	83	82
Норвегія	88	85	85
Україна	27	29	30

До країн, які створили ефективний механізм протидії корупції, можна віднести: Фінляндію, Данію, Нову Зеландію, Ісландію, Сінгапур, Швецію, Канаду, Нідерланди, Люксембург, Норвегію, Австралію, Швейцарію, Великобританію, Австрію, Ізраїль, США, Ірландію, Німеччину та ін. Всі ці країни ма-

ють свої особливості в підходах до організації антикорупційної системи на рівні власних держав. Спільними для них є: зусилля щодо організації активної протидії корупційним проявам; створення відповідної правової бази; залучення громадських організацій до протидії корупційним проявам.

Виходячи з наведених даних, в Україні існує досить високий рівень корупції, який за останні три роки практично не змінився. Наведені дані свідчать про малий відсоток ефективності впроваджуваних органами влади заходів, спрямованих на вирішення проблеми корупції.

Оскільки однією з таких заходів є інструменти електронного урядування, то можна з упевненістю стверджувати, що на даний момент ці нововведення не мають істотного впливу на зменшення рівня корупції в нашій державі. Отже, потрібно звертатись до зарубіжного досвіду використання технологій електронного урядування для мінімізації рівня корупції.

Прикладом, успішного застосування інформаційно-комунікаційного інструментарію у запобіганні корупційним проявам прийнято вважати Фінляндію. Згідно із результатами дослідження «Барометр Світової Корупції» (Global Corruption Barometer), проведеного міжнародною антикорупційною організацією Трансперенсі Інтернешнл (Transparency International) Фінляндія визначається як держава, де корупція в органах публічної влади вже протягом тривалого часу не існує як явище. У Фінляндії відсутні спеціальні антикорупційні закони та спеціальні антикорупційні органи. Замість цього, діють запобіжні антикорупційні норми, вписані в низці правових актів про державну службу та фінансування політичних партій. Роль спеціальних антикорупційних органів виконують Канцлер юстиції та Парламентський Омбудсмен. Вони контролюють діяльність публічної влади.

Разом із тим у цій країні продовжують працювати над розробкою та упровадженням нових сервісів для громадян, що забезпечують високий рівень прозорості органів влади та комунікативної взаємодії їх з громадськістю.

Діяльність органів публічного управління Фінляндії спрямована на поступальну реалізацію основоположних принципів громадської участі в цьому управлінні, а саме: «відкритість → представництво → взаємодія». У такий спосіб досягається оптимальний рівень насиченості інформаційного простору публічною інформацією, якості інформаційного забезпечення громадян, ефективності зворотного зв'язку [2].

У Фінляндії уже напрацьовано значний досвід здійснення електронної комунікації з громадянами для надання консультацій і послуг, про це зазначають автори Ю. Б. Пігарєв, І. С. Куспьяк, В. М. Дрешпак у виданні «Електронне урядування та електронна демократія».

Останнім же часом розроблено і нові сервіси, що забезпечують безпосередню участь громадян в управлінні публічними справами з використанням ІКТ. Доступ до цих сервісів забезпечується через портал demokratia.fi, що має виразний слоган: «зміни, в яких береш участь» [9,10].

На ньому на цей час представлено п'ять сервісів: Otakantaa.fi (обговорення); Lausuntopalvelu.fi (звернення та запити щодо публічних послуг); Kansalaisaloite.fi (ініціативи громадян); Kuntalaisaloite.fi (місцеві ініціативи); Nuortenideat.fi (ідеї, висловлені молоддю) [12, ст. 20-24].

На сервісі Otakantaa.fi¹² розміщено актуальні проекти, які потребують коментарів громадян. На обговорення виставляються проекти приватних розробників, центральних та місцевих органів публічного управління, урядових агентств, громадських організацій, інших суб'єктів. У результаті такого коментування формується громадська думка щодо певних суспільно значущих проектів, а розробники отримують пропозиції [12, ст. 23].

Сервіс Lausuntopalvelu.fi¹³ створено для інтеграції думок, звернень і запитів, оцінок громадян щодо публічних послуг, зокрема тих, які надаються в електронній формі. Сервіс передбачає можливість подати в режимі он-лайн запит, отримати інформацію щодо користування певною послугою, залишити відгук про вже отриману послугу. Усі державні органи також можуть публікувати свою думку з приводу запитів на обслуговування [12, ст. 21-25]. Цим сервісом можуть користуватися як організації, так і окремі громадяни.

Сервіс Kansalaisaloite.fi¹⁴ зорієнтований на активізацію громадських ініціатив щодо впливу на законодавство. Користуючись цим онлайн сервісом, кожен громадянин Фінляндії, який має право голосу, може вийти з ініціативою щодо: 1) певного нового закону; 2) внесення змін до чинного закону; 3) скасування чинного закону [8]. Ініціатива громадян подається на розгляд парламенту, якщо проект збирає щонайменше 50 000 голосів на свою підтримку протягом шести місяців. Така послуга надається безкоштовно. Сервіс пропонує також огляд ініціатив громадян в онлайн режимі.

Сервіс Kuntalaisaloite.fi¹⁵ дозволяє громадянам в онлайн режимі взяти участь у роботі муніципалітетів і муніципальних органів влади, а також відслідкувати хід реалізації ініціатив, висловлених іншими громадянами. Функціо-

нування цього онлайн сервісу базується на положеннях Муніципального закону, що гарантує жителям право вносити до органів місцевого управління ініціативи та бути поінформованими про заходи, вжиті у відповідь. Місцева рада має розглядати ініціативи, подані не менш як двома відсотками жителів муніципалітету, які мають право голосу. Крім того, п'ять відсотків мешканців муніципалітету, які мають право голосу, можуть ініціювати проведення муніципального референдуму. Сервіс містить перелік муніципалітетів та вкладку з оглядом нових ініціатив, поданих громадянами [12, ст. 23].

Сервіс Nuortenideat.fi¹⁶ розглядають як загальнонаціональну модель он-лайн залучення молоді для участі у вирішенні суспільно важливих справ та контролю за наданням публічних послуг. Завдяки цьому сервісу молоді люди можуть легко вносити пропозиції, брати участь і впливати на вирішення питань, що їх стосуються. Для того, щоб подати свою ідею, користувачеві необхідно увійти в систему та зареєструватися. Також можна переглядати, коментувати і підтримувати ідеї, подані іншими. Сервіс також дозволяє приєднатися до певної з молодіжних організацій, представлених на цьому порталі. А ще послугами Nuortenideat.fi безоплатно можуть користуватися муніципалітети, школи, асоціації та молодіжні групи [12, ст. 21-25].

Дуже важливим в роботі електронного урядування як антикорупційного механізму є необхідність інтегрування технологій електронного урядування в антикорупційні державні програми. Таким прикладом можна назвати програму «OPEN» (Південна Корея), яка дозволяє громадянам контролювати через Інтернет процес розгляду своїх звернень до органів влади. Завдяки цій програмі громадяни можуть у будь-який час простежити хід розгляду документів за своїм зверненням. Таким чином забезпечується прозорість діяльності публічних органів влади, що створює передумови для викорінення корупції. Система онлайн контролю за розглядом звернень громадян «OPEN»¹⁷, запобігає непотрібним зволіканням або несправедливому розгляду чиновниками справ громадян, дозволяє громадянам стежити за тим, як вирішуються питання про видачу дозволу або санкції по тій чи іншій справі у випадках, коли найбільш ймовірний прояв корупції, і протестувати, якщо помічені будь-які порушення. Вільний доступ до інформації про стан справи виключає необхідність особистих контактів з чиновниками [12, ст. 10-54].

З жовтня 2015 року набув чинності Закон України № 577 від 02.07.2015 р. «Про внесення змін до Закону України «Про звернення громадян» щодо електронного звернення та електронної петиції» [5]. Нововведенням цього закону є унормування особливої форми колективного звернення громадян до Президента, Парламенту, Уряду та органів місцевого самоврядування – електронної петиції. Електронна петиція направляється через офіційний веб-сайт відповідного органу, або веб-сайт громадського об'єднання, яке здійснює збір підписів на підтримку електронної петиції.

Офіційна сторінка електронних петицій до Президента України знаходиться за адресою: <https://petition.president.gov.ua>. Також, багато веб-сайтів міст України надають можливість звернутися за допомогою електронного звернення або електронної петиції до органів місцевого самоврядування.

У тих чи інших формах електронні петиції існують у більш ніж 70 країнах світу. Піонером у запуску електронних форм петицій стала Шотландія, яка в 1999 році створила систему електронних петицій на сайті парламенту [9]. Але в різних державах підхід до реалізації інструментів електронних петицій різниться за сферою розглянутих питань, способам ідентифікації осіб, що ініціюють та підтримують петиції, тривалості періоду збору підписів, необхідному кількості голосів, процесуальним термінами реагування органів влади на петицію, що збирала необхідну кількість голосів, а також має свої специфічні особливості.

Таким чином, у Фінляндії надається можливість авторизуватися на сайті для подачі електронної петиції через Facebook, проголосувати не тільки «за» розміщеної петиції, але і «проти». У США автором електронної петиції може бути будь-який американець віком старший 13 років, а для отримання статусу електронної петиції кожна нова пропозиція протягом перших 30 днів після створення повинно набрати не менше 150 підписів. Крім того, всі користувачі, які підтримали електронну ініціативу, що набрала необхідну кількість підписів, через поштову розсилку повідомляються про отримання відповіді від Білого Дому. Відмінною особливістю функціонування порталу електронних петицій в Великобританії є щоденна публікація відкритих даних, що характеризують його використання громадянами. У Латвії підписи в підтримку петиції можуть бути зібрані як он-лайн через сервіси,

що дозволяють перевірити їх справжність, так і оф-лайн [5, 9, 10].

Як позитивні приклади впливу електронного урядування на зменшення випадків побутової корупції можна розглядати автоматизацію державних послуг в центрах надання адміністративних послуг (ЦНАП). Після автоматизації більшості процедур в ЦНАПах (електронна черга, замовлення послуги онлайн, отримання послуг в електронному вигляді та ін.) кількість корупційних проявів значно знизилась.

Важливим кроком у сфері протидії корупції стала реформа публічних закупівель України, яка включала в себе зміну законодавства і впровадження електронної системи закупівель, отримавши назву ProZorro. Електронна система з'єднує головний портал з мережею приватних торговельних майданчиків. Дані, отримані у процесі взаємодії з системою, зберігаються у центральній базі даних, вони є загальнодоступними для кожного громадянина і використовуються для здійснення громадського моніторингу також.

Більшість країн із розвинутою економікою мають значний обсяг державних закупівель у відношенні до валового внутрішнього продукту, державні закупівлі це потужний інструмент впливу на ринок як з боку виробництва, так і з боку споживання, а також великий ризик політичної корупції.

Згідно зі статистичними даними OECD, частка державних закупівель у ВВП коливається від 8% (Швейцарія) до 21% (Нідерланди), 18,46% Фінляндія. Такі значні обсяги свідчать про те, що державні закупівлі можуть створювати ринки товарів і послуг, мати вплив на витрати і споживання, стимулювати впровадження інновацій та нових технологій, а також стати полігоном для інноваційних продуктів. Ефективне врегулювання функціонування цього сектора – необхідна умова формування стійкої, прозорої та ефективної економічної системи в цілому [10, ст. 1-8].

У звіті, Київської школи економіки та Centre of excellence in procurement, зазначено, що реформа зробила сферу публічних закупівель більш помітною для широкої публіки, відкритість системи підвищила рівень обізнаності громадян щодо сфери публічних закупівель. Крім того, Україна як член Угоди СОТ про державні закупівлі (GPA) стала ще більш відкритою для іноземних учасників і отримала доступ до закупівель за кордоном. Електронна система спростила доступ до торгів для учасників, знизила рівень витрат на адміністрування як самої систе-

ми з боку держави, так і витрат на адміністрування процесу з боку замовників та учасників і в цілому прискорила процес закупівель. До того ж, моніторинг процесу закупівель, який охоплює електронна система, став більш простим та доступним [10, ст. 2].

18 травня 2016 року Україна приєдналася до Угоди СОТ про державні закупівлі (GPA), що дозволило українському бізнесу брати участь у державних закупівлях 45 країн-членів угоди. Згідно з оцінкою Світового банку, ринок GPA охоплює близько 2,5% світової економіки (1,7 трильйона доларів). Також, реформа у сфері державних закупівель прискорила зміни і в суміжних до сфери публічних закупівель. Прикладом таких змін є: початок розробки положення про моніторинг закупівель, впровадження електронних державних послуг на основі ЗУ «Про внесення змін до деяких законів України щодо доступу до публічної інформації у формі відкритих даних» тощо), впровадження прозорих механізмів продажу державного майна через систему «Прозорро. Продажі».

Використання стандарту відкритих даних у процесі закупівель забезпечує доступність інформації, таким чином позитивно впливаючи на рівень сприйняття прозорості влади. Водночас, слід пам'ятати, що дані про закупівлі пов'язані з іншими державними реєстрами (ЄДР, КОАТУУ і т. д.). Таким чином, відкриті дані публічних закупівель встановлюють нові цілі взаємодії та сумісності відкритої інформації в інших сферах. Хоча, не можна очікувати, що відкриття даних саме по собі знищить корупцію, проте існує стійкий негативний зв'язок між рівнем відкритості інформації та рівнем сприйняття корупції серед населення. Зокрема, країни, які знаходяться в топ-20 індексу веб-розвитку або індексу відкритих даних, мають найнижчий рівень корупції (топ-17 країн за індексом сприйняття корупції) [10, ст. 10].

Висновки

Таким чином, інтегрування проектів електронного урядування є дієвим механізмом протидії корупції. Розглянуті у статті інструменти контролю за діяльністю органів державної влади демонструють, що підконтрольність та підзвітність органів влади громадянам та бізнесу є ознаками, насамперед, демократичного суспільства та правової держави, розвинутого громадянського суспільства. У таких суспільстві та державі повною мірою може бути впроваджено та ефективно застосовуватись електронне урядування, яке унеможливує корупційні прояви, й надає технічні та технологічні можливості

здійснювати громадський контроль за діяльністю влади. Здійснений аналіз фінського досвіду у сфері електронного урядування, дозволяє безперечно стверджувати щодо ефективності та дієвості застосування інформаційно-комунікаційного інструментарію у запобіганні та протидії корупції на всіх рівнях публічного управління. Незважаючи на відсутність спеціальних антикорупційних органів та законів, наявність низки доволі непрозорих норм у законодавстві, що могли б спровокувати ризик виникнення політичної корупції в системі державної служби, низький рівень політичної корупції зумовлений тотальною імплементацією принципів відкритості, транспарентності, гласності та широкому впровадженню електронних інструментів урядування, які є базовими у діяльності публічних служб у Фінляндії. Також важливими факторами, які забезпечують низький рівень корупції у Фінляндії, є політична, фінансова та кадрова незалежність системи правосуддя, державна гарантія захисту осіб, які сприяли компетентним органам у боротьбі з корупцією, розвинуті інститути громадянського суспільства.

Успішний антикорупційний порядок денний у Фінляндії, передбачає, у першу чергу, форму-

вання умов, які не сприяють корупції та превенцію суспільно небезпечних наслідків цього негативного явища. Досягнення таких результатів стало можливим за умов наступних факторів: функціонування безкомпромісної і незалежної судової системи, високого рівня професійності державної служби, імплементації сучасних підходів та інноваційних інструментів публічного управління, зокрема інструментів електронного урядування. Крім того, проведений аналіз Фінського досвіду щодо протидії та запобіганню корупції дозволяє сформулювати уявлення про необхідні складові успішної протидії корупції в Україні. Серед них такі: політична воля керівництва держави; єдина політика у сфері протидії корупції на всіх рівнях державного управління; імплементація чітких механізмів та заходів державного, політичного, економічного, соціального і правового характеру; дієва та незалежна судова влада; розумна регуляторна політика, пристосована до місцевих умов; впровадження нових електронних інструментів урядування; відкритість і прозорість прийняття рішень на усіх рівнях державної влади і місцевого самоврядування; локалізація та пристосування управлінських рішень до українських контекстів.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Спеціалізовані інституції з боротьби проти корупції: огляд моделей. Організація економічного співробітництва і розвитку; Мережа боротьби проти корупції для країн Східної Європи і Центральної Азії // Official website of The Organisation for Economic Co-operation and Development. – Режим доступу: <http://www.oecd.org/dataoecd/7/51/39972270.pdf>
2. Романюк Б. В. Світовий досвід створення та функціонування інституцій з попередження та боротьби з корупцією / Б. В. Романюк // Наук.-практ. журн. – 2009. – № 21. – С. 9-16.
3. Збірник директив ЄС з питань державних закупівель (українською мовою). – Режим доступу: http://eupublicprocurement.org.ua/wp-content/uploads/2015/02/EU-PP-Directives-Compendium_UKR.pdf
4. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції. – Режим доступу: <http://www.unodc.org/unodc/en/treaties/CAC/index.html>
5. Міжнародний досвід щодо запобігання та протидії корупції. – Режим доступу: <https://stepup.press/social/item/412-mijnarodnij-dosvid-shodo-zapobigannja-ta-protidiji-korupcii>.
6. Політична корупція в Україні: суб'єкти, прояви, проблеми протидії. – Інформаційно-аналітичні матеріали до фахової дискусії «Політична корупція в Україні: стан, чинники, засоби протидії // Центр Разумкова. – 2009.
7. Willory M. Ethics of the civil service: prevention of conflict of interests and requirements to legislation / M. Willory, S. Synnestre, J. Berthot. – 2006. – Retrieved from: <http://www.sigmaxweb.org/publicationsdocuments/42618438.pdf>.
8. The Penal Code of Finland // Finlex.fi. – Retrieved from: <http://www.finlex.fi/pdfSaadkaan/E8890039.PDF>
9. The Finnish legal system / edited by Jaakko Uotila. – Helsinki: Finnish Lawyers Pub. Co., 2000. – 254 p.
10. Corruption Perceptions Index // Transparency International. – 2017. – Retrieved from: http://www.transparency.org/policy_research
11. Вплив Прозоро, березень 2017. – Режим доступу: http://cep.kse.org.ua/assets/img/articles/Prozorro_report_ua.pdf
12. Пігарев Ю. Б. «Електронне урядування та електронна демократія» / Ю. Б. Пігарев, І. С. Куспяк, В. М. Дрешпак. – Частина 5. – 2017. – 57 ст.
13. Levi M. Money Laundering / M. Levi, P. Reuter. – Retrieved from: http://faculty.publicpolicy.umd.edu/sites/default/files/reuter/files/levi_and_reuter.pdf.
14. Маркеева О. Д. Подолання корупції в Україні: проблемні питання / О. Д. Маркеева // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). – 2008. – Вип. 18. – С. 142-152.

REFERENCES

1. Spetsializovani instytutsii z borotby proty koruptsii: ohliad modelei. Orhanizatsiia ekonomichnoho spivrobotnytstva i rozvytku; Merezha borotby proty koruptsii dlia krain Skhidnoi Yevropy i Tsentralnoi Azii [Specialized Anti-Corruption Institutions: Overview of Models. Organization of Economic Cooperation and Development; The Anti-Corruption Network for Eastern Europe and Central Asia]. *Official website of The Organisation for Economic Co-operation and Development*. Retrieved from: <http://www.oecd.org/dataoecd/7/51/39972270.pdf> [in Ukrainian].
2. Romanyuk, B.V. (2009). Svitovyi dosvid stvorennia ta funktsionuvannia instytutsiy z poperedzhennia ta borotby z koruptsiieiu [«World experience in the creation and functioning of institutions for the prevention and fight against corruption»]. *Scientific journal*, 21, 9–16 [in Ukrainian].
3. *Zbirnyk dyrektyv YeS z pytan derzhavnykh zakupivel (ukrainskoiu movoiu) [EU Procurement Directives]*. Retrieved from: http://eupublicprocurement.org.ua/wp-content/uploads/2015/02/EU-PP-Directives-Compendium_UKR.pdf [in Ukrainian].
4. *United Nations Convention against Corruption*. Retrieved from: http://www.unodc.org/documents/treaties/UNCAC/Publications/Convention/08-50026_E.pdf
5. *Mizhnarodnyi dosvid shchodo zapobihannia ta protydii koruptsii [International experience in preventing and combating corruption]*. Retrieved from: <https://stepup.press/social/item/412-mijnarodnij-dosvid-shodo-zapobigannja-ta-protidiji-korypcii> [in Ukrainian].
6. Politychna koruptsiia v Ukraini: subiekty, proiavy, problemy protydii [Political corruption in Ukraine: subjects, manifestations, problems of counteraction]. (2009). *Information and analytical material for the professional discussion. Political corruption in Ukraine: state, factors, means of counteraction* [in Ukrainian].
7. Willory, M., Synnestre, S., & Berthot, J. (2006). *Ethics of the civil service: prevention of conflict of interests and requirements to legislation*. Retrieved from: <http://www.sigmaxweb.org/publicationsdocuments/42618438.pdf>.
8. *The Penal Code of Finland*. Retrieved from: <http://www.finlex.fi/pdFsaadkaan/E8890039.PDF>.
9. *The Finnish legal system / edited by Jaakko Uotila*. (2000). Helsinki: Finnish Lawyers Pub. Co.
10. Corruption Perceptions Index. (2017). *Transparency International*. Retrieved from: http://www.transparency.org/policy_research.
11. *Vplyv Prozoro [Impact of Prozorro]*. (2017). Retrieved from: http://cep.kse.org.ua/assets/img/articles/Prozorro_report_ua.pdf [in Ukrainian].
12. Pigarev, Yu.B., Kuslyak, I.S., & Drespak, V.M. (2017). «Elektronne uriaduvannia ta elektronna demokratsiia» [«E-government and e-democracy»]. Part 5 [in Ukrainian].
13. Levi, M., & Reuter, P. *Money Laundering*. Retrieved from: http://faculty.publicpolicy.umd.edu/sites/default/files/reuter/files/levi_and_reuter.pdf.
14. Markieeva, O.D. (2008). Podolannia koruptsii v Ukraini: problemni pytannia [Fighting corruption in Ukraine: areas of concern]. *Fighting Organized Crime and Corruption (theory and practice)*, 18, 142-152 [in Ukrainian].

Алла Валеріївна Юрченко

Аспірантка

Київський національний університет імені
Тараса Шевченка
01033, м. Київ, вул. Володимирська, 60Email: allajurchenko@rdo.org.ua**Alla Yurchenko**

Phd student

Taras Shevchenko National University of Kyiv
60, Volodymyrska Street, Kyiv, 01033, Ukraine

Цитування: Юрченко А. В. Електронне урядування – ефективний механізм запобігання політичній корупції. / А. В. Юрченко // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2019. – Т. 22. – № 4. – С. 83-90.

Citation: Yurchenko, A.V. (2019). Elektronne uriaduvannia – efektyvnyi mekhanizm zapobihannia politychnii koruptsii [E-Governance as an effective mechanism for preventing political corruption]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 22 (4), 83-90.

Стаття надійшла / Article arrived: 18.03.2019

Схвалено до друку / Accepted: 20.04.2019

Політичне життя окупованої території Луганської області: відображення у друкованих засобах масової інформації

Катерина Котеленець, Ірина Боровенська, Луганський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті розглядається суспільне життя окупованої території Луганської області у друкованих засобах масової інформації. Зазначена методологія дослідження, розписані методи та методологія дослідження друкованих засобів масової інформації, складена вибірка. У статті наводяться деякі результати контент-аналізу газет, які друкувались протягом року у трьох населених пунктах так званої Луганської народної республіки, а саме: Луганську, Стаханові (Кадіївці) та Антрациті. Проаналізовані газети обраних газет, які відображають суспільні процеси на окупованій території Луганської області. Саме ЗМІ надають змогу зробити висновок, що газети мають інформаційний напрям контенту, що інформація, яка в них надається, найчастіше має побутовий або економічний характер, а також, що концентрується увага на ситуативних заходах. Доведено, що політичному життю так званої Луганської народної республіки приділяється достатньо багато публікацій. Проте виявлено, що кількість публікацій щодо української чи російської влади мають майже однакову кількість. Також було виявлено, що хоча й спостерігаються у газетах й негативні статті щодо України, все ж таки найчастіше вона висвітлюється у нейтральному контексті. Щодо публікацій про міжнародні політичні події, то таких публікацій вкрай мало, що говорить про консервування політичної думки в межах двох країн та безпосередньо ЛНР.

Проаналізувавши публікації у друкованих ЗМІ так званої Луганської народної республіки, автори дійшли висновку, що політичне життя окупованої території висвітлюється найчастіше. Цікавим виявився факт й про кількість публікацій щодо української чи російської влади. Вони не мають значної розбіжності. Також було виявлено, що хоча й спостерігаються у газетах й негативні статті щодо України, все ж таки найчастіше вона висвітлюється у нейтральному контексті.

Ключові слова: *контент-аналіз, окупована територія, суспільне життя, відображення політичного життя, друковані засоби масової інформації, мас-медіа, газета, окупована територія, політика, Луганська народна республіка (ЛНР)*

The political life of the occupied territory of the Luhansk region in the print media

Kateryna Kotelenets, Iryna Borovenska, Lugansk Taras Shevchenko National University

The article deals with the public life of the occupied territory of the Luhansk region in printed mass media. This methodology of research, painted methods and methodology of the research of printed mass media, a sample is drawn up. The article presents some results of the content analysis of newspapers that were printed during the year in three settlements of the so-called Luhansk People's Republic, namely Lugansk, Stakhanov (Kadyivka) and Antratsyt. The papers of selected newspapers reflecting social processes in the occupied territory of the Luhansk region have been analyzed. It is the media that makes it possible to conclude that newspapers have an information content direction that the information they provide most often has a household or an economic nature, and that focus is on situational events. It is proved that a lot of publications are paid to the political life of the so-called Luhansk People's Republic. However, it has been found that the number of publications about Ukrainian or Russian authorities is almost the same. It was also discovered that, although there are newspapers and negative articles about Ukraine, it is still more often covered in a neutral context. As for publications on international political events, there are very few such publications, which suggests preserving political thought within the two countries and directly by the LNR.

After analyzing publications in the print media of the so-called Luhansk People's Republic, the authors concluded that the political life of the occupied territory is most frequently covered. An interesting fact was the number of publications about Ukrainian or Russian authorities. They do not have much discrepancy. It was also discovered that, although there are newspapers and negative articles about Ukraine, it is still more often covered in a neutral context.

Keywords: *content analysis, occupied territory, public life, reflection of political life, print media, mass media, newspaper, occupied territory, politics, Lugansk People's Republic (LNR)*

Политическая жизнь оккупированной территории Луганской области в печатных средствах массовой информации

Екатерина Котеленец, Ирина Боровенская, Луганский национальный университет имени Тараса Шевченко

В статье рассматривается общественная жизнь оккупированной территории Луганской области в средствах массовой информации. Указанная методология исследования, расписаны методы и методология исследования печатных средств массовой информации, составлена выборка. В статье приводятся некоторые результаты контент-анализа газет, печатавшихся в течение года в трех населенных пунктах так называемой Луганской народной республики, а именно: Луганске, Стаханове (Кадиевке) и Антраците. Проанализированы газеты избранных газет, отражающих общественные процессы на оккупированной территории Луганской области. Именно СМИ предоставляют возможность сделать вывод, что газеты имеют информационное направление контента, информация, которая в них предоставляется, чаще всего имеет бытовой или экономический характер, а также концентрируется внимание на ситуативных мероприятиях. Доказано, что политической жизни так называемой Луганской народной республики уделяется достаточно много публикаций. Однако выявлено, что количество публикаций по украинской или российской власти почти одинаковое количество. Также было выявлено, что хотя и наблюдаются в газетах и негативные статьи по Украине, все же чаще всего она освещается в нейтральном контексте. Относительно публикаций о международных политических событиях, то таких публикаций крайне мало, что говорит о консервировании политической мысли в пределах двух стран и непосредственно ЛНР.

Проанализировав публикации в печатных СМИ так называемой Луганской народной республики, авторы пришли к выводу, что политическая жизнь оккупированной территории освещается чаще всего. Интересным оказался факт и о количестве публикаций по украинской или российской власти. Они не имеют значительного расхождения. Также было выявлено, что хотя и наблюдаются в газетах и негативные статьи по Украине, все же чаще всего она освещается в нейтральном контексте.

Ключевые слова: контент-анализ, оккупированная территория, общественная жизнь, отражение политической жизни, печатные средства массовой информации, масс-медиа, газета, оккупированная территория, политика, Луганская Народная Республика (ЛНР)

Постановка проблемы.

В умовах воєнного конфлікту, який розпочався з весни 2014 року на території Луганської області, засоби масової інформації обрали шлях «нової ідеології». Щоб закріпити свої позиції, «нова» влада так званої ЛНР (Луганська Народна Республіка) почала використовувати регіональні мас-медіа, як інструмент пропаганди. В них висвітлювались негативні риси української влади та, навпаки, позитивні плани на майбутнє «нової республіки». Формувався позитивний образ Луганської народної республіки та її влади. У таких умовах Луганська область опинилась в інформаційній війні. Тому необхідність вивчення мас-медіа, безумовно, доводиться сама собою через те, що публікацій щодо контент-аналізу ЗМІ ЛНР вкрай мало, а про дослідження друкованих ЗМІ окупованої території взагалі відсутні, тому вирішено вивчити друковані ЗМІ окупованої території Луганської області.

Аналіз досліджень і публікацій.

У сучасній науці існує значна кількість праць із дослідження засобів масової інформації. Окремі роботи присвячені вивченню пропагандистської функції мас-медіа, про їх вплив на соціум тощо. Аналіз наукової літератури показав, що багато нау-

кових робіт приділено дослідженню різних аспектів функціонування засобів масової інформації. Одним із перших соціологічних осмислень засобів масової інформації було дослідження преси М. Вебером [8], який під ЗМІ розумів інструмент акцентуваного вираження інтересів різних соціальних груп і формування людини як члена суспільства. Проте багато соціологів зупинялись на ролі засобів масової комунікації у формуванні суспільної свідомості чи суспільного інформаційного простору. Саме ці аспекти формування засобів масової інформації можна знайти у роботах: Т. Адорно [1], З. Баумана [3], П. Бергера [4], Ж. Бодріяра [5], П. Бурд'є [6], І. Валерстайна [7], Б. Грушина [9], Р. Мертона [15], Г. Почепцова [16], О. Тофлера [18], Ю. Хабермаса [20], та ін.

Наразі сучасні дослідники та науковці акцентують свою увагу на вивченні засобів масової інформації у інформаційному інтернет-просторі. Наприклад, у дослідженнях прихильників теорії інформаційного суспільства, Д. Батлера [2], М. Кастельса [11], Г. Маклюєна [14] та ін. засоби масової інформації тлумачаться як сукупність методів, ресурсів, технологій, комунікативних стратегій створення,

поширення та сприйняття інформації крізь призму динаміки інформаційного середовища. Проте, не зважаючи на різнобарвність наукової літератури досліджень ЗМІ, робіт про мас-медіа під час інформаційної війни чи воєнного конфлікту знайти вкрай важко, а публікацій щодо досліджень друкованих ЗМІ на території новоутворених «республік» – ще важче. Тому дослідження є актуальним для сучасної науки.

Метою дослідження є вивчення політичного життя через аналіз друкованих засобах масової інформації на окупованій території Луганської області.

Виклад основного матеріалу.

Якщо звернутись до історії людства, то можна побачити, що громадська думка зародилась у перших колективах. Тоді зародилась «стадна» суспільна думка, яка була способом самоврядування племен [9]. У первісному суспільстві змінюються суспільні відносини і громадська думка виділяється як соціальний феномен, включаючи в себе інтелектуальну, емоційну і вольову сторони суспільної свідомості. В той час саме громадська думка формує і затверджує традиції, звичаї, форми заохочення або покарання. Згодом з'явилися маніпулятори громадською думкою, які диктували патерни поведінки, що відображали погляди меншості (правлячої еліти), духовно-ідеологічні цінності (християнство). Цей інструмент виникнув через боротьбу за вплив на розум та залучення якомога більше прихильників. Саме у цей час виникають нові види маніпулювання, заради досягнення мети та заради перемоги у політичній боротьбі. При появі капіталізму й одночасно бурхливого розвитку в духовній сфері суспільства (поява нових наук, книговидавання, поява газет тощо), велика кількість революції створює видимість того, що громадська думка займе достойне місце, як це було на зорі її виникнення. Але буржуазія, зміцнюючи свої права і погляди, породжує нову ідеологію і мораль. Соціальна нерівність закріплюється не тільки в ідеології, але і в праві. Тому маніпулювання стає інструментом багатих [7, с. 384]. Громадська думка в його сучасному значенні вперше з'являється в кінці XIX століття у роботі французького соціолога Г. Тарда «Суспільна думка і наговп». За його думкою, «громадськість розглядається як сукупність людей, що споживають одну і ту ж інформацію і виробляють, багато в чому збігаються думки і оцінки, тобто громадська думка – думка спільності, групи людей, засноване на прийнятті або запереченні однаково поданої та емоційно забарвленої інформації» [19, с. 74].

У сучасності засоби масової інформації стали головним інструментом для поширення інформацій, що впливають на суспільну свідомість.

А. Моль написав: «Вони фактично контролюють всю нашу культуру, пропускаючи її через свої фільтри, виділяють окремі елементи із загальної маси культурних явищ і надають їм особливої уваги, підвищують цінність однієї ідеї, знецінюють іншу, поляризують таким чином все поле культури. Те, що не потрапило в канали масової комунікації, в наш час майже не впливає на розвиток суспільства» [10].

Відзначаючи глобальні зміни в сучасному інформаційному суспільстві, які пов'язані з безперервно розвиваючими можливостями масової комунікації, необхідно мати на увазі: ці зміни впливають не тільки на умови життя, але, насамперед, на спосіб мислення і систему сприйняття сучасної людини [8, с. 200]. Таким чином засоби масової інформації можуть утворити суспільну думку в потрібному їм напрямку, що є маніпулюванням на свідомість майже кожного індивіда. Вплив мас-медіа на особистість опосередковується діями тих груп або спільнот, у які індивід постійно включений. Результати впливу масової інформації реалізуються саме у спілкуванні та співпраці індивідів з іншими членами суспільства. Цей вплив розрахований на обслуговування й зміцнення різних суспільних підсистем – малих груп, соціально-територіальних, виробничих та будь-яких спільнот. Також мас-медіа можуть сприяти як формуванню та зміцненню національної свідомості суспільства, так і впливати негативно та підігрівати сепаратистські настрої у суспільстві. Тобто цей вплив залежить від того, яку позицію у суспільстві займає ЗМІ. Але якщо засоби масової інформації стають незалежними й можуть збагачувати й плекати національні цінності, репродукувати і транслювати історико-культурні традиції, установлювати національну мову і культуру, саме тоді вони підтримують створення єдиного інформаційно-культурного простору держави, формування духовності, виступають дієвим зряддям консолідації суспільства в єдину національну спільноту. Також мас-медіа можуть в неупереджених коментарях із будь-якої дискусії виділити ті пропозиції, які спрямовані на порозуміння і спокій суспільства, тобто виступати каталізатором об'єднання, інтеграції суспільства й зміцнення держави [9]. І навпаки, коли ЗМІ в суспільстві є залежними від держави або контролюються деякими фінансовими або політичними спільнотами, вони стають зряддям маніпуляції суспільною свідомістю, провідниками певної ідеології і часто сприяють упровадженню чужих, не властивих суспільству

духовно-моральних і політичних цінностей, що руйнує духовний фундамент його існування. Українські мас-медіа отримали від законодавчої бази свободу слова і цензури, політичну та професійну незалежність, проте посилення національного контексту та статусу державних українських засобів масової інформації все ж таки не супроводжувались адаптацією їх діяльності до нових (у 90-ті роки ХХ ст.) ринкових умов. Ці нові умови підірвали потужні національні державні медіа і вони не змогли витримати конкурентну боротьбу з комерційними, приватними. Постійна нестача бюджетного фінансування призвела до того, що державні телеканали та друковані видання були вимушені шукати нові фінансові канали для здійснення своєї діяльності. Цей процес призвів до того, що найбільшою частиною акцій почали володіти великі фінансово-економічні групи. Таким чином, маємо залежні ЗМІ, тобто більшість українських засобів масової інформації утримують не державні установи, а окремі політичні сили, фінансово-промислові асоціації, які авжеж використовують потенціал мас-медіа у власних цілях, а не для суспільних інтересів. Державні засоби масової інформації, що мають обмежену спроможність виробляти незалежну інформаційну політику, змушені орієнтуватись у своїй діяльності на позицію органів влади та політичних сил. Такі ЗМІ не можуть повною мірою дотримуватись об'єктивності й неупередженості у поданні інформації, бути вільними у відображенні різних подій, проводити незалежні журналістські розслідування [9]. Таким чином, сьогодні «незалежні» засоби масової інформації, які повинні бути центром громадського контролю і за діями влади, і за збереженням духовних цінностей, зростаючись із бізнесовими колами та політичними організаціями, переважно працюють не на повернення суспільства до своїх базових цінностей, звичаїв, традицій, менталітету, культури, а висвітлюють інтереси певних угруповань.

У науковій літературі можна зустріти термін «маніпуляція свідомістю» – це вплив засобів масової інформації на суспільну думку. Маніпулюванням є приховане керування свідомістю та поведінкою членів суспільства з метою схилити діяти всупереч власним інтересам. Найчастіше в основі маніпулювання лежить обман і брехня [12]. Реальність, що створюється засобами масової інформації, перетворює реальну картину світу, що і є маніпулюванням.

Існують декілька механізмів та прийомів психологічного впливу, щоб повідомити інформацію.

По-перше, навіювання (нав'язування думок, планомірний і неаргументований вплив на окрему людину або групу, який веде до зниження критичності у сприйнятті інформації, а також відсутність бажання перевірити її достовірність); переконання (спрямований вплив, який полягає у логічності аргументації та спрямоване на досягнення згоди людини шляхом логічного обґрунтування. Цей вид маніпулювання є самим інтелектуальним впливом); психічне зараження (психологічний вплив на індивіда у процесі спілкування і взаємодії, який передає певні настрої, та спонукає не через свідомість та інтелект, а через емоційну сферу від однієї людини до іншої на несвідомому рівні); завоювання аудиторії (спосіб сфокусувати увагу аудиторії на своїй особистості); аргументації (обґрунтування прийнятності, слушності певних тверджень або намірів дії) [12, с. 275]. Наприклад, реклама формує світогляд сучасної людини. І саме вона побудована на психологічному впливі, тобто звертаючись до емоційної сфери, реклама нав'язує деструктивні стереотипи поведінки, не властиві традиційній культурі [7, с. 384].

Основна роль маніпуляції свідомістю полягає не лише у контролі громадською думкою, а й інтеграції цієї думки у суспільство, щоб направити суспільну свідомість в потрібне русло і дати установку на певні очікувані реакції. Звісно інтегрована думка повинна сприйматися як своя, тобто вона має бути не нав'язаною, а так би мовити своєю і виникати природним шляхом аналізу отриманої інформації. Наразі ЗМІ є незамінними помічниками і потужними важелями управління суспільною думкою. Широкого значення у діяльності засобів масової інформації на формування соціальної свідомості набуває діяльність журналістів. Він повинен об'єктивно роз'яснювати інформацію, направляти свою працю на зміцнення національних інтересів та дотримуватись високих моральних й професійних стандартів. Але, в сучасності, в умовах впливу ринкових механізмів, комерційні чинники в роботі мас-медіа загрожують етичним аспектам діяльності журналістів, підштовхують їх до використання різноманітних маніпуляцій суспільною свідомістю на угоду інтересам певних кіл і угруповань. У даний час саме засоби масової інформації дають величезну можливість людині отримати найсвіжіші та актуальні новини, дізнатися про обстановку в світі. Звичайно, сама людина не в змозі самостійно перевірити отримані факти на достовірність, тому кожен покладається на правдивість тієї чи іншої інформації, яка надається журналістами. Виходить, що люди довіряють

оцінкам і судженням, які відбуваються засобами масової інформації. Можна відзначити, що недобросовісні журналісти та деякі зацікавлені особи мають можливість маніпулювання суспільною свідомістю і рухом народних мас. Багато, також, залежить від того, яким чином підносять події, з якої точки зору журналіст висвітлює і розповідає той чи інший факт. Від грамотного трактування новин кореспондентом залежить подальше ставлення суспільства до цього явища чи події [9].

Людська поведінка може піддаватися впливу через ЗМІ, якщо передана інформація носить абсолютно безособовий характер. Можна зазначити, що друковані повідомлення забезпечують більшу включеність і запам'ятовування – наприклад, «жовта преса» представляє собою низькопробну пресу, яка в гонитві за сенсацією публікує недостовірну та перекручену інформацію. «Жовта преса» апелює до почуттів читача, ніж до його розуму, використовуючи в основному емоційну аргументацію. Для газет відбираються переважно емоційно «заряджені» факти, скандальні відомості, покликані вразити та розважити читача. Для створення ефекту сенсації допускається перекручення інформації шляхом її довільної інтерпретації, використання домислу, неповного відтворення фактів, передачі фактів поза їхнього контексту. Візуалізація є загальною тенденцією всіх світових ЗМІ, однак у якісних виданнях ілюстративний ряд органічно доповнює текстові матеріали. У «жовтій пресі» спостерігається експансія яскравих оформлювальних елементів: кольори, ілюстрації, заголовки. Практично всі «жовті» газети використовують великі ілюстрації, професійну обробку фотографій, інфографіку, великі заголовки (часто не відображають теми матеріалів), малооб'ємні тексти, однотипну колірну гамму. Заголовки «жовтої» преси постійно балансують за межею правди й тотальної брехні. Прагнення привабливості для читача досягається з допомогою ігнорування адекватності заголовка текстовій складової. Отже, завдяки своїй яскравості та сенсаційності «жовта преса» дуже легко може впливати на свідомість населення [5].

Щоб залишатись популярними і затребуваними ЗМІ сповіщають про існування і можливості використання різних механізмів психологічного впливу. За допомогою друкованих видань, людина отримує популярну інформацію, яка відповідає реальності про різноманітні джерела впливу, наслідки, до якого воно може призвести і можливі способи його уникнення. Також у дру-

кованих повідомленнях з'являється інформація, пов'язана з використанням механізмів впливу, які могли відбуватися у житті окремих людей. У них можна прочитати про факти обману пенсіонерів, дітей; про трагічні випадки та ін. [12, с. 275].

У XXI столітті, засоби масової інформації стали настільки впливовими і значущими, що створюють єдиний інформаційний простір, що консолідує думки, почуття, бажання людей в єдину думку. Вони стають початковим джерелом інформації і перш за все про навколишній світ. У сучасному українському суспільстві є посилення інформаційних потоків зарубіжної культури, яка не притаманна українським ідеалам, духовності, цінностям. Це впливає не лише на становлення національної самоідентифікації населення, але й на громадську активність, громадяни починають сприймати себе частиною чужого культурного простору [17]. Вміло маніпулюючи громадською свідомістю за допомогою різних засобів масової інформації можна не тільки створювати і направляти розвиток культури, свідомості й поведінки суспільства, а й прищеплювати певну роль кожного соціального класу і навіть кожній людині окремо. Одним з негативних впливів ЗМІ на людську свідомість – є пропаганда. В якомусь сенсі це дезінформація, тобто подана інформація виявляється брехнею. Дезінформація подається з різних джерел і западає в підсвідомість людини. Це дуже ефективний метод впливати на свідомість суспільства і водночас дуже жорстокий [12]. Тому засоби масової інформації формуючи суспільну думку мають дуже великий вплив на масову свідомість. Тому є доцільним дослідити друковані ЗМІ тимчасово окупованих територій.

Згідно зі ст. 1 Закону України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», під друкованими засобами інформації (пресою) в Україні розуміють періодичні і такі, що продовжуються, видання, які виходять під постійною назвою, з періодичністю один і більше номерів (випусків) протягом року на підставі свідоцтва про державну реєстрацію. Під діяльністю друкованих ЗМІ [5] визначаються такі дії, як: збирання, створення, редагування, підготовка інформації до друку та видання друкованих ЗМІ з метою її поширення серед читачів. Для нашого дослідження вибрані інформаційні газети так званої Луганської народної республіки.

При аналізі ринку преси в ЛНР дізнались, що деякі газети, такі як: «Антрацитівський вісник», «Бізнес-Інфо», «Експрес-Клуб», «Експрес-Новини», «21 століття», «Комсомольська правда»

та «Стаханівський прапор», продовжили свій друк на окупованій території, змінивши свій контент. Деякі газети утворились у 2014 році на виклик нового уряду, який почав панувати та виокремлюватись з території Луганської області у окрему «республіку».

Це такі газети: «Тиждень Плюс», «Світ Новин», «Тиждень», «Московський комсомолец», «Аргументи і факти», «Новоросія», «Республіка» та «ТРИО». Є й такі, які організувались на обладнанні інших газет. Наприклад, після відмови керівництва «Телегазети» (Стаханов (Кадіївка)) друкувати новини під диктування новоутвореного уряду та співпрацювати з ними бойовики рейдерськи відібрали типографію та офіс газети.

Керівництво газети деякий час переховувалось та врешті-решт виїхало до України. На базі цього офісу організувалась інша ідеологічна газета «Казачий вісник».

По-друге, проаналізувавши зміст кожної з газет, дійшли висновку, що серед представлених

газет у (табл. 2) найновиннішими виявились 4 газети. І тому для нашого дослідження ми обрали 2 газети з Луганська, 1 зі Стаханова (Кадіївки) та 1 з Антрациту. Таким чином, аналізувались: «Експрес Новини» (Експрес новини) та «XXI Век» (XXI століття) з центру ЛНР (Луганськ) та дві «Казачий вестник» (Казачий вісник), яка виходить у м. Стаханов (Кадіївка), та «Антрацитовский вестник» (Антрацитівський вісник), яка виходить у м. Антрацит, що є периферією «республіки». Ці газети регулярно виходили протягом року на території так званої Луганської Народної Республіки, а саме з 1 жовтня 2016 року по 1 жовтня 2017 року. Протягом року утворювалась вибірка контент-аналізу: зі 192 номерів обрано 69.

По-третє, за рік було зібрано усі номери чотирьох газет. Протягом року утворювалась вибірка контент-аналізу. Вибірка формувалась зі створеного списку номерів, які класифіковані у (табл. 1).

Таблиця 1

Список газет Луганської народної республіки з урахуванням видавництва та періодичності у тиждень, станом на 2016 рік

ГАЗЕТА	МІСТО	ПЕРІОДИЧНІСТЬ	ВИДАВНИЦТВО
Антрацитівський вісник (Антрацитовский вестник)	Антрацит	щотижня	Держ. Унітарне підприємство ЛНР «Редакція «Антрацитівський вісник»
Тиждень Плюс (Неделя Плюс)	Антрацит	щотижня	Редакція газети «Неделя Плюс»
Бізнес-Інфо (Бизнес-Инфо)	Луганськ	щотижня	ФoП Білецка І. А.
Експрес-Клуб (Экспрес-Клуб)	Луганськ	щотижня	ТОВ «Прес-експрес»
Експрес-Новини (Экспрес-Новости)	Луганськ	щотижня	ТОВ «Прес-експрес»
21 століття (XXI ВЕК)	Луганськ	щотижня	Юров Ю. П.
Світ новин (Мир новостей)	Луганськ	щотижня	ТОВ «Прес-експрес» - у продажу з 1.02.17
Тиждень (Неделя)	Донецьк	щотижня	ТОВ «Акваріус ІДЗ»
Комсомольська правда (Комсомольская правда)	Донецьк	щотижня	АТ ВД «Комсомольська правда»
Московський комсомолец (Московский комсомолец)	Донецьк	щотижня	ЗАТ Редакція газети «Московський комсомолец»
Аргументи і Факти (Аргументы и факты)	Донецьк	щотижня	АТ «Аргументи і Факти»
Новоросія (Новороссия)	Донецьк	щотижня	Інформаційне агентство «Новоросія»
СНІД-Інфо (Спид-Инфо)	Донецьк	щотижня	Редакція газети «СНІД-Інфо»
Стаханівський прапор (Стахановское знамя)	Стаханов (Кадіївка)	щотижня	Гуру ЛНР "Редакція «Стаханівський прапор»
Республіка (Республика)	Стаханов (Кадіївка)	щотижня	ГУ ЛНР «Редакція газети «Республіка»
Козачий вісник (Козачий вестник)	Стаханов (Кадіївка)	щотижня	ТОВ «Газета «Козачий вісник»
ТРИО (ТРИО)	Стаханов (Кадіївка)	щотижня	ЧП Кісиль Н. Д.

Кількість політичних публікацій у газетах ЛНР

Теми публікацій	Кількість
публікації про політичні відносини з Україною	46
в цілому поява матеріалу в номері про політичні події ЛНР/ДНР	37
питання про бойові дії	30
питання щодо мінських домовленостей	14
публікації про політичні відносини з Росією	12
питання про надання гуманітарної допомоги	12
питання щодо зупинення вогню на фронті	4
публікації про політичні відносини з США	3
питання про мову	2

По-четверте, ротуючи номери газет, склали список номерів, які підлягають контент-аналізу. Наприклад, якщо в жовтні обирали перший тиждень виходу номеру газети «Експрес новини», то у листопаді обрано другий тиждень виходу цієї газети. Таким чином шаг складав 1 номер в один тиждень за урахуванням назви газети. Таким чином охоплено і початок, і середину, і кінець місяця однією газетою. Врахувавши усі складності та ризики був складений план дослідження.

У ході контент-аналізу виявлено, що на території «новоспечених республік» преса друкується виключно російською мовою, тобто в усіх газетах ЛНР не публікуються статті українською мовою, проте інколи з'являються українські цитати, які написані російськими буквами, наприклад, «СВИТЛЕ МАЙБУТНЕ», «СТАЛО ЖЫТЫ КРАЦЕ» тощо. Також виявлено, що серед статей економічної, соціальної направленості значне місце займає висвітлення політичного життя Луганської народної республіки (162 статті). Найбільше таких публікацій про політичні відносини з Україною займають (46 статей), про політичні відносини з Росією (12 статей). Згадування про обстріли та війну є нагальними для ЛНР (30 статей), а питанням щодо мінських домовленостей присвячено всього 14 публікацій. Зафіксовано 12 згадувань про надання гуманітарної допомоги (табл. 2).

Аналізуючи політичну сферу, треба зупинитись на згадуваннях про представників політичної еліти. Кожне згадування цих персон оцінювалось за шкалою «позитивно», «нейтрально», «зважене» та «негативне». Таким чином найбільше згадувань на шпальтах газет займав Ігор Плотницький (нейтральне – 135, зважене – 65, позитивне – 9), Володимир Путін (зважене – 42, нейтральне – 32), Петро Порошенко (зважене –

30, нейтральне – 27, негативне – 8), мер Антрациту (зважене – 18, нейтральне – 26, позитивне – 4), Дональд Трамп (зважене – 15, нейтральне – 12, негативне – 1), Олександр Захарченко (нейтральне – 10, зважене – 3), Сергій Жевлаков (зважене – 9, нейтральне – 1), Барак Обама (нейтральне – 7, зважене – 2, негативне – 1), Юлія Тимошенко (нейтральне – 6, зважене – 1), Віктор Янукович (нейтральне – 5), Хіларі Клінтон (нейтральне – 2, зважене – 2), Ангела Меркель (нейтральне – 2, зважене – 1), Олександр Турчинов (нейтральне – 1).

Можна зробити висновок, що найбільше згадувань належить саме голові ЛНР, трохи менше згадувань мають президенти Росії, України та США, навіть згадування про лідера ДНР на шпальтах луганських газет дуже мало. Треба зазначити, що позитивних згадувань всього 14. Вони належать до прізвищ Плотницький, Андрієнко та Гройсман (9, 4, 1 згадувань відповідно). Найбільша кількість нейтральних згадувань належить до публікацій про Плотницького, Путіна, Порошенка, Андрієнка, Трампа, Захарченка, Обами, Тимошенко, Януковича (135, 32, 27, 26, 12, 10, 7, 6, 5 згадувань відповідно). Зваженими згадуваннями наділені майже ті ж особистості, що й нетральних, наприклад, перша п'ятірка прізвищ виглядає так: Плотницький, Путін, Порошенко, Андрієнко, Трамп (65, 42, 30, 18, 15 згадувань відповідно). Негативні згадування належать до П. Порошенка. Таким чином, найзгадуванішою постаттю у публікаціях є І. Плотницький, В. Путін, П. Порошенко, Андрієнко та Д. Трамп (200, 74, 65, 44, 28 будь-яких згадувань відповідно). Таким чином, маємо згадування однієї постаті, які варіюються від позитивних оцінок до негативних.

Особливо неоднозначною є постать П. Порошенка, і це зрозуміло через низку об'єктивних причин.

За такою ж шкалою були оцінені й вищі органи влади України, ЛНР та Російської Федерації. Найбільше згадувань має влада Луганської Народної Республіки (108 згадування без урахування шкали), із них 5 згадувань є позитивними, 45 – нейтральними, 58 – зваженими, 0 – негативні. Про українську владу дещо менше згадувань (74 згадувань без урахування шкали), з них 0 – позитивних, 34 – нейтральні, 20 – зважене, 0 – негативних). В газетах згадуються й адміністрації міст Антрацита, Стаханова (Кадіївки) та Луганська. Загалом вони виступають перед читачем в позитивних чи нейтральних оцінках. Про місії ОБСЄ та ООН найчастіше згадуються позитивними репліками та публікаціями.

Висновок.

Отже, проаналізувавши публікації у друкованих ЗМІ так званої Луганської народної ре-

спубліки, дійшли висновку, що політичне життя окупованої території висвітлюється найчастіше. Цікавим виявився факт й про кількість публікацій щодо української чи російської влади. Вони не мають значної розбіжності. Також було виявлено, що хоча й спостерігаються у газетах й негативні статті щодо України, все ж таки найчастіше вона висвітлюється у нейтральному контексті.

Якщо говорити про перспективи розвитку ЛНР, то в обраних газетах майже не зазначаються. Про перспективу воліють мовчати у друкованих ЗМІ Луганської Народної Республіки. Лише 3 згадування щодо самостійності республіки. Тобто не бути підвладними ані Росії, ані Україні. Проте Росія слугує союзником та служить прикладом для ЛНР. Щодо перспективи розвитку України, то з матеріалів газети було видно, що Україна все ж таки прагне увійти до складу ЄС, проте таких публікацій дуже мало (всього 4).

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Адорно Т. Диалектика просвещения. Философские фрагменты / Т. Адорно, М. Хоркхаймер. – Санкт-Петербург: Медиум, Ювента, 1997. – 310 с.
2. Батлер Дж. Психика власти: теории субъекции / Дж. Батлер. – Харьков: ХЦГИ, 2002. – 168 с.
3. Бауман З. Индивидуализированное общество / З. Бауман. – М.: Логос, 2005. – 390 с.
4. Бергер П. Социальное конструирование реальности / П. Бергер, Т. Лукман. – М.: Медиум, 1995. – 323 с.
5. Бодрийяр Ж. Реквием по масс-медиа / Ж. Бодрийяр // Поэтика и политика. – М., 1999. – С. 193-226.
6. Бурдые П. О телевидении и журналистике / П. Бурдые. – М.: Фонд научных исследований «Прагматика культуры», 2002. – 160 с.
7. Валлерстайн И. Конец знакомого мира / И. Валлерстайн. – М.: Логос, 2004. – 368 с.
8. Вебер М. Основные социологические понятия / М. Вебер // Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990.
9. Грушин Б. А. Эффективность массовой информации и пропаганды: понятия та проблеми виміру / Б. А. Грушин. – М.: Політздат., 1987. – 127 с.
10. Карлова В. В. Вплив засобів масової інформації на формування української національної свідомості / В. В. Карлова. – Режим доступу: <http://academy.gov.ua/ej/ej6/txts/07kvvunc.htm>.
11. Кастельс М. Информационная эпоха: Экономика, общество и культура / М. Кастельс. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – С. 157-313, 399-434, 455-464.
12. Ксенофонтowa I. В. Специфіка комунікації в умовах анонімності: меметика, іміджборди, тролінг / I. В. Ксенофонтowa // Інтернет і фольклор. Збірник статей. – 2009. – С. 285-294.
13. Ліппман У. Громадська думка / У. Ліппман. – М.: Інститут Фонду «Громадська думка», 2004. – 384 с.
14. Маклюен Г. М. Внешние расширения человека / Г. М. Маклюен. – М.; Жуковский: КАНОН – пресс – Ц, Кучково поле, 2003. – 464 с.
15. Мертон Р. Лазарсфельд П. Массовая коммуникация, массовые вкусы и организованное массовое действие / Р. Мертон, П. Лазарсфельд. – М.: Аспект-пресс, 2000.
16. Почепцов Г. Г. Информационные войны / Г. Г. Почепцов. – М.: Рефл-бук, 2000. – 576 с.
17. Салемгареева Л. С. ЗМІ і суспільна свідомість: вплив, проблеми, технології маніпулювання / Л. С. Салемгареева // Наука. Вісник електронних і друкованих ЗМІ. – 2013. – № 2.
18. Тоффлер Е. Третья Хвиля / Е. Тоффлер. – Київ: Вид. дім «Всесвіт», 2000. – 480 с.
19. Тард Г. Общественное мнение и топа / Г. Тард. – М., 1902 г. – 414 с.
20. У СБУ заявили, що російські канали застосовують проти телеглядачів заборонений метот «25-го кадр». – Режим доступу: <http://tsn.ua/politika/u-sbuzayavili-scho-rosiyski-kanali-zastosovuyut-protiteleglyadachiv-25-y-kadr-350517.html>.
21. Хабермас Ю. Комунікативна дія і дискурс / Ю. Хабермас // Першоджерела комунікативної філософії. – Київ: Либідь, 1996. – С. 84-91.

REFERENCES

1. Adorno, T., & Horkhajmer, M. (1997). *Dialektika prosveshhenija. Filosofskie fragmenty [Dialectics of Enlightenment. Philosophical fragments]*. Sankt-Peterburg [in Russian].
2. Batler, Dzh. (2002). *Pshika vlasti: teorii subekcii [Psychology of Power: Theories of Subjects]*. Harkov: HCGI [in Russian].
3. Bauman, Z. (2005). *Individualizirovannoe obshhestvo [Individualized society]*. Moscow: Logos [in Russian].

4. Berger, P., & Lukman, T. (1995). *Social'noe konstruirovaniye real'nosti [Social Construction of Reality]*. Moscow [in Russian].
5. Bodrijar, Zh. (1999). *Rekviem po mass-media [Requiem in Mass Media]*. *Pojetika i politika*. Moscow [in Russian].
6. Burd'e, P. (2002). *O televidenii i zhurnalistike [On television and journalism]*. Moscow [in Russian].
7. Vallerstajin, I. (2004). *Konec znakovogo mira [The end of the familiar world]*. Moscow [in Russian].
8. Veber, M. (1990). *Osnovnye sociologicheskie ponjatija [Basic sociological concepts]*. *Izbrannye proizvedeniya*. Moscow [in Russian].
9. Grushin, B.A. (1987). *Efektivnist' masovoï informacii i propagandi: ponjattja ta problemi vimiru [Effectivism of Mass Media and Propaganda: Understanding the Problems and Warnings]*. Moscow: Politizdat [in Russian].
10. Karlova, V.V. *Vpliv zasobiv masovoï informacii na formuvannja ukraïns'koi nacional'noi svidomosti [The Influence of Mass Media on the Formation of Ukrainian National Consciousness]*. Retrieved from: <http://academy.gov.ua/ej/ej6/txts/07kvvunc.htm> [in Ukrainian].
11. Kastels, M. (2000). *Informacionnaja jepoha: Jekonomika, obshhestvo i kultura [Information Age: Economy, Society and Culture]*. Moscow: GU VShJe [in Russian].
12. Ksenofontova, I.V. (2009). *Spetsyfika komunikatsii v umovakh anonimnosti: memetyka, imidzhbordy, trolinh [The Specificity of Communication in Conditions of Anonymity: Memetics, Image Bars, Trolems]*. *Internet i folklor: Zbirnyk statei*, 285-294 [in Ukrainian].
13. Lippman, U. (2004). *Hromadska dumka [Public Opinion]*. Moscow: Instytut Fondu «Hromadska dumka» [in Russian].
14. Makliuen, H.M. (2003). *Vneshnye rasshyreniya cheloveka [External Human Extensions]*. Moscow; Zhukovskiy: KANON – press – Ts, Kuchkovo pole [in Russian].
15. Merton, R., & Lazarsfeld, P. (2000). *Massovaia kommunykatsiya, massovye vkusy y orhanyzovannoe massovoe deistviye [Mass communication, mass tastes and organized mass action]*. Moscow: Aspekt-press [in Russian].
16. Pocheptsov, H.H. (2000). *Informatsionnyye voyny [Information warfare]*. Moscow: Refl-buk [in Russian].
17. Salemharieieva, L.S. (2013). *ZMI i suspilna svidomist: vplyv, problemy, tekhnolohii manipuliuvannia [Mass media and public consciousness: influence, problems, technologies of manipulation]*. *Nauka. Visnyk elektronnykh i drukovanykh ZMI*, 2 [in Ukrainian].
18. Toffler, E. (2000). *Tretia Khvylia [Third Wave]*. Kyiv: Vyd. dim «Vsesvit» [in Ukrainian].
19. Tard, H. (1902). *Obshchestvennoe mnenie y topa [Public Opinion and Top]*. Moscow [in Russian].
20. *U SBU zaiavly, shcho rosiyski kanaly zastosoveryut proty telehlyadachiv zaboronenyi metod «25-ho kadr» [The SBU claimed that Russian channels are using the «25th frame» method prohibited by viewers]*. Retrieved from: <http://tsn.ua/politika/u-sbuzayavili-scho-rosiyski-kanali-zastosovuyut-protiteglyadachiv-25-y-kadr-350517.html>.
21. Khabermas, Yu. (1996). *Komunikativna diia i dyskurs [Communicative Action and Discourse]*. *Pershodzherela komunikativnoi filosofii*. Kyiv [in Ukrainian].

Катерина Михайлівна Котеленець

Кандидат соціологічних наук, доцент
Луганський національний університету імені
Тараса Шевченка
91000, м. Старобільськ, пл. Гоголя, 1
Email: lnu.katemix@gmail.com

Kateryna Kotelenets

PhD of Sociological, As. Prof.
Taras Shevchenko National University of Lugansk
1, Gogol sq, Starobilsk, 91000, Ukraine

Ірина Іванівна Боровенська

Асистент
Луганський національний університету імені Та-
раса Шевченка
91000, м. Старобільськ, пл. Гоголя, 1
Email: irochkaborovenska@gmail.com

Iryna Borovenska

Assistant
Taras Shevchenko National University of Lugansk
1, Gogol sq, Starobilsk, 91000, Ukraine

Цитування: Котеленець К. М. Політичне життя окупованої території Луганської області: відображення у друкованих засобах масової інформації / К. М. Котеленець, І. І. Боровенська // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2019. – Т. 22. – № 4. – С. 91-99.

Citation: Kotelenets, K.M., & Borovenska, I.I. (2019). *Politychne zhyttia okupovanoi terytorii Luhanskoi oblasti: vidobrazhennia u drukovanykh zasobakh masovoi informatsii [The political life of the occupied territory of the Luhansk region in the print media]*. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 22 (4), 91-99.

Стаття надійшла / Article arrived: 19.03.2019

Схвалено до друку / Accepted: 23.04.2019

Регулювання неформальної зайнятості в умовах перехідної економіки

Наталія Варга, Дмитро Афанасьєв, Ужгородський національний університет

Регулювання неформальної зайнятості потребує поглибленого аналізу та пошуку шляхів для поступового зменшення її масштабів. У статті зацентровано увагу на визначенні базових підходів до регулювання неформальної зайнятості. Досліджено такі напрямки регулюючого впливу держави, як невтручання, де-регулювання, викорінення та переміщення неформальної зайнятості в формальну економіку. Показано, що в пострадянському суспільстві переважає виключно прямий каральний контроль, що проявляється в стримуванні та забороні неформальної зайнятості. Недостатньо використовується непрямий спосіб регулювання, що проявляється в мотивації до легалізації неформальної зайнятості. Враховуючи факт, що неформальна зайнятість – це складна проблема, пов'язана з численними складовими, то для її подолання потрібно використовувати багаторівневий підхід, що включає в себе елементи прямого і непрямого управління. Актуальним стає комплексний підхід, який передбачає зміну культури поведінки державних службовців, зорієнтовану на людину. Ця стратегія також передбачає адвокаційні кампанії, спрямовані на покращення податкової моралі та спрощення законодавства, стимули легалізації неформальної зайнятості (майнові амністії, податкові канікули).

Ключові слова: невтручання, де-регулювання, викорінення, переміщення неформальної зайнятості, формальна економіка, рівень довіри

Regulation of informal employment in a transition economy

Nataliia Varha, Dmytro Afanasiev, Uzhhorod National University

The regulation of informal employment requires in-depth analysis. The aim of this article is to provide a framework for understanding the approaches for tackling undeclared work. The main directions of the regulatory influence of the state, such as non-mixing, de-regulation, eradication and transfer of informal employment into the formal economy. It is shown that post-Soviet society predominates only direct punitive control. Akin to many other contemporary societal problems, tackling the undeclared economy has perhaps previously been conceptually framed as a 'tame' problem (i.e., a problem that is complicated but easily solvable, often with a discrete response that can be replicated anywhere). Here however, the undeclared economy is reframed as a 'wicked' problem which is complex, rather than complicated, and the outcome of a number of inter-related drivers, each of which if addressed has unforeseen and unintentional knock-on effects. Responsibility for tackling the problem moreover, stretches across multiple stakeholders and profound behavioural changes across both citizens and stakeholders are required to address the issue. Such wicked problems therefore, have to employ 'clumsy' approaches rather than 'elegant' solutions.

However, indirect control measures that change formal and informal institutions, although necessary, are insufficient on their own to tackle undeclared work. Given that undeclared work is a wicked problem with multiple drivers, a multi-pronged approach is required that uses both direct and indirect controls. For example, governments might seek to change the culture of government departments towards a more customer-oriented approach and introduce public campaigns to elicit greater commitment to tax morality, whilst simplifying regulatory compliance and introducing incentives (amnesties, tax deductions) to enable undeclared work to move into the declared realm. At the same time, and in relation to those who fail to comply, they may also pursue improvements in the probability of detection and tougher sanctions for those subsequently caught. Voluntary compliance arises where there is trust in the authorities. When there is no trust in the authorities, and the authorities have no authority, no means are sufficient to influence informal employment. For qualitative regulation and influence on it, it is necessary to increase either the powers of the authorities or the trust in the authorities. In the approach of direct control, emphasis is placed on increasing the authority of the authorities, whereas in the indirect control approach the emphasis is on increasing confidence in the authorities. In practice, these approaches are not mutually exclusive, on the contrary, you can use both to enhance their effectiveness.

Keywords: non-interference, de-regulation, eradication, displacement of informal employment, formal economy, level of trust

Регулирование неформальной занятости в условиях переходной экономики

Наталья Варга, Дмитрий Афанасьев, Ужгородский национальный университет

Регулирование неформальной занятости требует углубленного анализа и поиска путей для постепенного уменьшения ее масштабов. В статье сконцентрировано внимание на определении базовых подходов к регулированию неформальной занятости. Исследовано такие направления регулирующего воздействия государства, как невмешательство, де-регулирование, искоренение и перемещения неформальной занятости в формальную экономику. Показано, что в постсоветском обществе преобладает исключительно прямой карательный контроль, который проявляется в сдерживании и запрете неформальной занятости. Недостаточно используется косвенное регулирование, которое должно проявляться в мотивации к легализации неформальной занятости. Учитывая тот факт, что неформальная занятость – это сложная проблема, связанная с многочисленными составляющими, то для ее решения необходимо использовать многоуровневый подход, который включает в себя элементы прямого и косвенного управления. Актуальным становится комплексный подход, который предполагает изменение культуры поведения государственных служащих, ориентированную на человека. Эта стратегия также предусматривает адвокационные кампании, направленные на улучшение налоговой морали и упрощение законодательства, стимулы легализации неформальной занятости (имущественные амнистии, налоговые каникулы).

Ключевые слова: невмешательство, де-регулирование, искоренение, перемещения неформальной занятости, формальная экономика, уровень доверия

Постановка проблеми.

Наряду з іншими проблемами сучасного суспільства регулювання неформальної зайнятості має комплексний характер. Неформальну зайнятість варто розглядати як «злісну», складну проблему. Вона виступає результатом впливу ряду пов'язаних між собою факторів, кожен з яких має непередбачувані та не прогнозовані наслідки.

На сьогодні в Україні домінуючим є підхід прямого контролю, який передбачає покарання за недотримання законодавства та винагороду за законслухняну поведінку. Протилежним до нього є непрямий підхід контролю, що передбачає активізацію особистісної мотивації до законслухняної поведінки. Цей підхід також називають «м'яким підходом», «регуляторним формалізмом», «чутливим регулюванням», що передбачає «стримування» у розвитку неформальної зайнятості і культивування «податкової свідомості» [1]. Визначальним є також той факт, що зниження рівня державного адміністрування, може створити найбільш сприятливі умови для розвитку малого бізнесу і самозайнятості. При чому варто відмітити, що не тільки в нашій державі, а й в інших країнах жодні адміністративні міри не змогли привести до скорочення зростання неформальної зайнятості. Цілком очевидно, що до кожного неформального зайнятого не можна приставити працівника силових структур. Важливим з боку держави є створення сприятливого середовища для вільного і всебічного

розвитку підприємництва, а відповідно, й офіційної зайнятості населення.

Аналіз досліджень і публікацій.

Проблемам регулювання ринку праці, відтворення трудового потенціалу приділено багато уваги в роботах С. Вільямса М. Армстронга, Д. Гелбрейта, Р. Еренбурга, Дж. Кейнса, К. Макконнелла, А. Оукена, П. Самуельсона, В. Марцинкевича, А. Рофе, А. Сміта, а також у працях українських вчених: О. Амоші, А. Базилюк, Д. Богині, І. Бондар, О. Грішнкової, Т. Заяць, А. Колота, О. Кузнецової, Е. Лібанової, О. Новикової та ін. Використано результати проекту під назвою «З тіні: розвиток можливостей для подолання неформальної зайнятості в Болгарії, Хорватії та Македонії». Метою проекту було надання конкретних політичних рекомендацій щодо регулювання неформальної зайнятості.

Метою дослідження є аналіз теоретичних підходів до регулювання неформальної зайнятості в контексті її функціонування в умовах перехідної економіки.

Виклад основного матеріалу.

Використання прямого контролю до регулювання неформальної зайнятості – це традиційний адміністративно-політичний підхід. Водночас в регулюванні неформальної зайнятості стає актуальним використання комплексного підходу. Представники класичної утилітарної теорії злочинності Дж. Бентам [2] та Ц. Беккарія [3] відзначають, що всі люди є раціональними акторами, поведінка яких визначається максимальною

корисністю. Відповідно, поки задіяність у неформальній зайнятості є вигідною для працівників, тобто імовірність покарання і виявлення є нижчими, у порівнянні з отриманою вигодою, то вони не будуть дотримуватися закону. Відповідно, органи державної влади мають стимулювати раціональних економічних суб'єктів до легалізації своєї діяльності, акцентуючи увагу на перевагах офіційної зайнятості.

Цей раціональний акторський підхід був згодом популяризований Беккером [4]. Він відзначав, що держава повинна знайти певний баланс між витратами нелегальності та перевагами легальності. Імовірність виявлення правопорушень, накладання санкції та притягнення до відповідальності, відповідно, роблять нелегальність ризиковою та витратною.

Узагальнюючи всю сукупність підходів до регулювання неформальної зайнятості, варто виділити такі основні напрямку: невтручання, дерегулювання неформальної зайнятості, викорінення неформальної зайнятості та переміщення неформальної зайнятості у формальну економіку.

Стартовим пунктом при формуванні концептуальної основи заходів для подолання неформальної зайнятості є визначення на організаційному рівні способів впливу щодо змін неформальної поведінки. У пострадянському суспільстві переважає виключно прямий каральний контроль, що проявляється в стримуванні та забороні неформальної зайнятості. Практично зовсім не використовується непрямий спосіб, який проявляється в мотивації до легалізації неформальної зайнятості.

Для того, щоб працював непрямий (безпосередній підхід) контролю, спрямованого на подолання неформальної зайнятості, варто використовувати інституційний підхід. У ряді країн існує невідповідність між законами, кодексами та правилами формальних інституцій, а також нормами, віруваннями та цінностями, які сформовані в учасників неформального сектору. Результат проявляється в тому, що офіційні установи визнають незаконними і протиправним все те, що не відповідає закону. Одним із варіантів подолання неформальної зайнятості є зменшення цієї інституційної невідповідності, використовуючи два підходи. Сутність першого полягає в зміні норм, цінностей та вірувань населення щодо прийнятності роботи в неформальній економіці, підтягуючи їх до нормативних актів та кодексів офіційних установ. Елементи цього підходу спрацьовують і в нашому суспільстві, що

проявляється в просвітницьких акціях, соціальній рекламі податкових органів, центрів зайнятості щодо підвищення податкової моралі.

Сутність другого підходу полягає в модифікації, змінах у функціонуванні офіційних установ відповідно до правил і норм поведінки більшості населення в суспільстві. Цей підхід включає в себе прагнення до покращення процесуального судочинства (підвищення рівня довіри до владних установ, законність покарань, повага прав і свобод людини в суспільстві), податкова справедливості (чи вважають громадяни, що вони сплачують однакові частки податків у порівнянні з іншими), розподільча справедливості (відповідність отримання суспільних благ в суспільстві, за які вони платять податки). Цей підхід має бути включений у більш широку загальну соціально-економічну ситуацію в країні. Він базується на стабільній економіці, свідомій бюрократичній системі, яка спрямована на зменшення рівня бідності, забезпечення рівності, більшого рівня соціального захисту, ефективного перерозподілу через соціальні трансфери та державне втручання в ринок праці для захисту вразливих груп.

Враховуючи факт, що неформальна зайнятість – це складна проблема, пов'язана з численними складовими, то для її подолання потрібно використовувати багаторівневий підхід, що містить у собі елементи прямого і непрямого управління. Актуальним стає комплексний підхід, який передбачає зміну культури поведінки державних органів, зорієнтований на людину. Ця стратегія також передбачає адвокаційні кампанії, спрямовані на покращення податкової моралі, в комплексі зі спрощенням законодавства, стимулюванням легалізації неформальної зайнятості (майнові амністії, податкові канікули).

Органи державної влади можуть обрати стратегію ігнорування неформальної зайнятості. Основними причинами стратегії невтручання є:

- значні витрати на боротьбу з неформальною зайнятістю, які деколи можуть перевищувати прибутки від її функціонування;
- функціонування в неформальному секторі часто виступає інкубатором малого підприємництва та випробувальним майданчиком для стартапів;
- основою до функціонування неформального сектору є соціальні мережі взаємозалежності та взаємопідтримки громадян, які виступають також механізмами соціальної активності [5].

Політика невтручання у функціонування неформальної зайнятості не отримала свого поши-

рення. Проте повністю її відкидати також не варто, оскільки її роль є визначальною при функціонуванні самозайнятості, дрібного підприємництва, самозабезпечення активних громадян. Каральні заходи при регулюванні цих видів неформального самозабезпечення повинні зводитися до мінімуму, а акцент має зміщуватися на більш масштабні відхилення від законодавства [6].

Отже, політика невтручання особливо спрацьовує в умовах започаткування дрібного підприємництва, забезпечення життєздатності і виходу з неформальності. Переваги від функціонування неформальної зайнятості мають перекривати витрати і недоліки.

Одним із варіантів є де-регулювання офіційної роботи. Відповідно до неоліберального підходу, неформальна зайнятість є наслідком надмірного впливу і регулювання з боку державних інституцій [7; 8].

Визначивши для себе всі трансакційні витрати, неформально зайняті свідомо відходять у неформальність. Отже, функціонування неформального сектору є наслідком надмірного бюрократичного впливу держави, високих податків і втручання у ринкову економіку. Цей підхід передбачає відповідне скорочення податків, де-регулюючий вплив офіційних органів та мінімум державного втручання.

Прихильники цього підходу підтримують неформально зайнятих і схвалюють збільшення їх кількості. Проте ряд дослідників також відзначають, що зменшення податків та де-регулятивний вплив держави не зменшує масштаби неформальності. Факти навіть свідчать, що зменшення податків не призводить до формалізації економіки [10-11]. Також де-регуляція та відсутність контролю можуть привести до погіршення якості умов праці та розширення соціально-економічної нерівності при нарахуванні заробітної плати.

Звичайно, використання виключно такого підходу не є ефективним, проте він може виступити одним із напрямків регулятивного впливу на неформальну зайнятість. Особливо доцільним дерегулювання може стати у формі спрощення державного впливу для легалізації стартапів і дрібних підприємств. При бюрократичному впливі і тиску з боку держави саме дерегуляція може сприяти спрощенню процедур легалізації неформальної зайнятості. Проте як самостійний підхід дерегуляція є функціональною, оскільки може привести до погіршення умов праці.

Третім підходом до регуляції неформальної зайнятості є викорінення неформальної зайня-

тості. З усіх задіяних сторін регулятивного впливу використання цього підходу є особливо корисним для органів державної влади та фіскальних служб. Проте за одночасної і різкої його реалізації витрати від ліквідації неформальної зайнятості перевищують вигоди.

Вивчення способів подолання неформальної зайнятості має розглядатися крізь призму економічної раціональності для учасників неформальної зайнятості, які калькулюють витрати і вигоди від легалізації свого статусу. Відповідно, сконцентровуючись на витратах, використовуючи покарання і притягнення до відповідальності за позалегальний статус [12]. Цей підхід отримав назву «негативного підкріплення», адже він викликає зміну поведінки, використовуючи «батіг» для покарання «поганої» (позалегальної) поведінки. Проте останніми роками виникли питання щодо ефективності та доцільності такого підходу. Ряд дослідників відзначають, що збільшення штрафів призводить до зростання, а не спаду масштабів неформальної зайнятості [13].

Такий підхід може виступити демотиватором у дотриманні законодавства, знижувати віру в справедливість системи, особливо за умови високих, несправедливих штрафів [14].

Можливо, не варто повністю ліквідовувати неформальну зайнятість. Особливо, якщо така ліквідація призведе до значних державних витрат та руйнування мікропідприємництва та дрібних самозайнятих громадян. Варто реалізувати цей підхід у широкому контексті політики щодо зайнятості населення та активної позиції громадян щодо їх соціальної інтеграції у формальний сектор. Ліквідація і викорінення неформальної зайнятості не є простою самоціллю, а скоріше засобом досягнення конкретних цілей. Однією з яких є зростання офіційної економіки, покращення формальної зайнятості, вдосконалення податкового законодавства. Без досягнення широкого спектру соціальних цілей проста ліквідація неформальної зайнятості, підвищення податкових надходжень не приведе до викорінення неформального сектору [15].

Як і попередні, цей підхід варто використовуватися в комплексі з іншими підходами. Нагальним стає використання інструментів покарання за умови, коли неформально зайняті працівники і підприємці мають формалізувати свою діяльність, але цього не роблять. За такого підходу каральна функція держави може принести свою користь і буде доцільною.

Четвертим напрямком у регулюванні неформальної зайнятості може стати поступове пе-

реміщення неформальної зайнятості в офіційну економіку. Проте основними ризиками при застосуванні цього підходу є те, що ряд дрібних неформальних підприємців не зможуть запускати свій бізнес в тестовому режимі, а споживачі змушені будуть платити ринкові ціни за товар та послуги, оскільки забезпеченні цими послугами в неформальному секторі припиняється. Головною ж перевагою такого підходу є легалізація неформальної зайнятості, яка мала б перекрити негативний вплив більшості витрат і ризиків.

Для підприємців легалізація неформальної зайнятості може призвести до втрат і змусить їх «грати за правилами» ведення бізнесу. Процес легалізації мав би привести до більш високих стандартів в регулюванні корпоративної соціальної відповідальності та покращення матеріально-побутових та соціальних умов праці, таких як охорона праці, безпека та дотримання стандартів праці.

Для підприємств, які працюють неформально, основні переваги легалізації очевидні, адже вони позбавляться тиску з боку органів державної влади і отримують законодавчий захист своєї підприємницької діяльності [16]. Вони також зможуть захищати право інтелектуальної власності на свою продукцію та процеси, а також подолати структурні перешкоди, які стримують їх зростання (наприклад, шляхом отримання доступу до інвестицій, кредитування та отримувати консультацій та підтримки своєї діяльності).

Неформально зайняті також матимуть користь від легалізації своєї діяльності, адже вони отримують соціальні гарантії: безпеку на робочому місці та охорони здоров'я, законні відпустки, оплачувані лікарняні, оплату за понаднормову працю та працю у вихідні дні. Вони також матимуть доступ до кредитування, оскільки заробітна плата є офіційною і, відповідно, підтвердженою [17-18].

Крім того, наймані працівники отримують доступ до ряду інших переваг, таких як гарантована мінімальна заробітна плата, податкові пільги і захищений законодавством робочий час. Головними перевагами стануть можливість здійснювати відрахування до пенсійного фонду, т.я. система пенсійного забезпечення має стати накопичувальною, покращення професійної мобільності та можливості зміни роботи. Загалом варто зменшувати страх бути притягнутим до відповідальності за свій неофіційний статус.

Клієнти і споживачі продукції неформального сектору отримують свої преференції у вигляді

юридичного захисту, якщо робота не буде виконана якісно, доступ до страхового покриття та більшу впевненість в дотриманні техніки безпеки та охорони здоров'я.

Для держави переваги від легалізації очевидні і проявляються в покращенні бюджетних надходжень, забезпеченні соціально-економічної стабільності [18]. Цей процес також дозволить створювати більше офіційних робочих місць, а отже, покращити рівень зайнятості та сприяти об'єднанню підходів по регулюванню неформальної економіки з підходами по стимулюванню підприємництва, активного громадянства та соціальної інтеграції. Це також призводить до зростання контролю за якістю робочих місць та послуг, що надаються в економіці. та верховенства закону. З цих причин легалізація неформального сектору є найбільш оптимальним шляхом розвитку. Однак це не означає, що інші варіанти регулювання є абсолютно неприйнятними.

Кожен з чотирьох варіантів має позитивні моменти, які варто адаптувати. Невтручання призводить до негативних наслідків для легального бізнесу (недобросовісна конкуренція), для неформального підприємництва неможливість отримати кредити для розширення своєї діяльності, для споживачів (наприклад, відсутність гарантії стандартів охорони здоров'я та безпеки) та державних органів (недоотримання податків). Дерегулюючий вплив також не є повністю прийнятним, оскільки призводить до поступового зниження якості умов праці. Повна ліквідація і викорінення може призвести до того, що репресують всіх активних громадян, зачатки підприємницької культури і соціальні мережі функціонування дрібної самозайнятості, яку вони збираються активувати.

Таким чином, переміщення неформальної зайнятості в офіційну сферу є одним із найприйнятніших шляхів в регулюванні неформальної зайнятості.

Початком до легалізації неформальної зайнятості є прояви змін поведінки на суспільному рівні. Такий підхід є відносно новою предметною сферою, яка використовує підходи таких навчальних дисциплін, як управління людськими ресурсами (HRM) та організаційна поведінка, які протягом багатьох десятиліть сприяють зміні поведінки на організаційному рівні. Тому саме прогрес на організаційному рівні при виявленні змін поведінки свідчить про перехід від використання прямого контролю до непрямого контролю при легалізації зайнятості. Змінюючи

масштаб аналізу з організаційного на соціальний рівень, розробляється концептуальна основа по легалізації неформальної зайнятості.

Як відзначалося раніше, для подолання неформальної зайнятості одним із варіантів є зміна норм, цінностей та переконань неформальних установ, щоб вони краще узгоджувались з кодифікованими законами та правилами офіційних установ. Для цього, можна вдосконалювати знання в сфері оподаткування, проводити просвітницькі кампанії та реалізовувати нормативні апеляції.

Важливого значення набуває виховання у громадян податкової законслухняності. Існує нагальна потреба в інформуванні громадян з приводу важливості сплати податків. Нагальним стає також акцентування уваги на важливості і перевагах сплати податків, для активізації саме внутрішньої мотивації до виконання. Отже, важливим є інформування про поточну систему оподаткування для кращого розуміння громадянами своїх обов'язків. Частина свідомого ухилення від сплати податків є зумисною і виникає через брак знань, непорозуміння та неоднозначне тлумачення податкового законодавства. Тому одним із напрямків є надання більш деталізованої інформації для платників податків.

Другим видом просвітницької діяльності є широка популяризація серед громадян інформації про цінність та переваги сплати податків. Наприклад, у ряді країн відбуваються значні добровільні пожертвування приватним благодійним організаціям, але водночас і простих громадяни стимулюють до сплати своїх податків. Незважаючи на це, приватні благодійні організації часто виконують місію уряду. При чому громадяни можуть знати, що відбувається з добровільними пожертвуваннями, що надаються приватним благодійним організаціям, але не знати, що відбувається з їх податками. Таким чином, крок вперед має відбуватися через інформування громадян про те, що відбувається з їх податками. Це можна зробити, інформуючи громадян про поточні та потенційні суспільні блага та отримані послуги. Знаки, такі як «ваші податки – плата за це», щодо проєктів будівництва об'єктів громадського користування (наприклад, нових доріг), є одним із способів це зробити, надавши чітке повідомлення громад-

ськості про те, що зібрані гроші витрачають на оплату товарів та послуг.

Висновки.

Для подолання неформальної зайнятості необхідно одночасно використовувати прямі та непрямі контрольні заходи. Основні проблеми полягають у тому, що конкретні заходи політики в кожному підході є найбільш ефективними. Каральні кампанії мають поєднуватися із заходами, спрямованими на підвищення обізнаності або профілактичними щодо ризиків неформального статусу.

Добровільне дотримання законодавства виникає там, де є довіра до держави та її органів. Відповідно, примусове дотримання виникає тоді, коли держава здійснює владний вплив (тобто здатність змушувати громадян робити те, що вони раніше не збиралися робити, у способі, яким влада бажає, щоб вони це зробити). Коли немає довіри до влади, а влада не має повноважень, то ніякі способи не є достатніми для впливу на неформальну зайнятість. Для якісного регулювання і впливу на неї варто збільшити повноваження влади або довіру до влади. В підході прямого контролю акцент робиться на збільшенні повноважень органів влади, тоді як в підході непрямого контролю переважає акцент на підвищення довіри до влади. На практиці ці підходи не є взаємовиключними, навпаки, можна використовувати обидва, щоб підсилити їх ефективність.

Нагальною також стає необхідність надання реальних податкових пільг на тривалий період для внутрішніх інвесторів (в тому числі, залучаючи кошти трудових мігрантів), які б вкладалися в сферу виробництва.

Всі способи державного регулювання повинні супроводжуватися реальними спробами викорінення корупційних практик в країні. Адже подолання корупції виступає основним компонентом легалізації неформальної складової економічного життя.

Важливим моментом також стає реформування пенсійної системи, перехід до страхової системи, яка б мотивувала відкладати власні кошти на отримання пенсії в майбутньому.

Головними елементами державного регулювання неформальної зайнятості мають стати державні послуги з пошуку роботи, залучення до громадських робіт і професійного навчання.

REFERENCES

1. Ahmed, E., & Braithwaite, V. (2005). Understanding small business taxpayers: issues of deterrence, tax morale, fairness and work practice. *International Small Business Journal*, 23 (5), 539-68.
2. Bentham, J. (1983). Principles of penal law, reprinted in J.H. Burton (ed.). *The works of Jeremy Bentham*. Philadelphia: Lea and Blanchard.
3. Beccaria, C. (1986). *On crimes and punishment*. Indianapolis: Hackett Publishers.
4. Becker, G.S. Crime and punishment: an econometric approach. *Journal of Political Economy*, 76 (1), 169-217.
5. Williams, C.C. (2004). *Cash-in-Hand Work: the underground sector and the hidden economy of favours*. Palgrave Macmillan, Basingstoke.
6. White, R. (2010). Williams C. Re-thinking monetary exchange: some lessons from England. *Review of Social Economy*, 68 (3), 317-38.
7. De Soto, H. (1989). *The Other Path: the economic answer to terrorism*. London: Harper and Row.
8. Becker, K.F. (2004). *The Informal Economy*. Stockholm: Swedish International Development Agency, 2004
9. Kempson, E. (1996). *Life on a Low Income*. York: York Publishing Services.
10. Williams, C.C. (2013). Tackling Europe's informal economy: a critical evaluation of the neo-liberal de-regulatory perspective. *Journal of Contemporary European Research*, 9 (3), 261-79.
11. Kus, B. (2014). The informal road to markets: neoliberal reforms, private entrepreneurship and the informal economy in Turkey. *International Journal of Social Economics*, 41 (4), 278-93.
12. Richardson, M., & Sawyer, A. (2001). A taxonomy of the tax compliance literature: further findings, problems and prospects. *Australian Tax Forum*, 16 (2), 137-320.
13. Bergman, M., & Nevarez, A. (2006). Do audits enhance compliance? An empirical assessment of VAT enforcement. *National Tax Journal*, 59 (4), 817-32.
14. Murphy, K. (2005). Regulating more effectively: the relationship between procedural justice, legitimacy and tax non-compliance. *Journal of Law and Society*, 32 (4), 562-89.
15. Williams, C.C. (2014). *The Informal Economy and Poverty: evidence and policy review*. York: Report prepared for Joseph Rowntree Foundation.
16. Portes, A., Castells, M., & Benton, L. (1996). *The Informal Economy: studies in advanced and less developing countries*. Baltimore: John Hopkins University Press.
17. Kempson, E. (1996). *Life on a Low Income*. York: York Publishing Services.
18. Williams, C.C., Windebank, J., Baric, M., & Nadin, S. (2013). Public policy innovations: the case of undeclared work. *Management Decision*, 51 (6), 161-75.

Наталія Іллівна Варга

Кандидат соціологічних наук, доцент
Ужгородський національний університет
88000 м. Ужгород, вул. Університетська, 14

Nataliia Varha

PhD in Sociology, As. Prof.
Uzhgorod National University
14, University st, Uzhhorod, 88000, Ukraine

Email: nataliya.varha@uzhnu.edu.ua

Дмитро Миколайович Афанасьєв

Кандидат соціологічних наук, доцент
Ужгородський національний університет
88000 м. Ужгород, вул. Університетська, 14

Dmytro Afanasiev

PhD in Sociology, As. Prof.
Uzhgorod National University
14, University st, Uzhhorod, 88000, Ukraine

Email: dmytro.afanasiev@uzhnu.edu.ua

Цитування: Варга Н. І. Регулювання неформальної зайнятості в умовах перехідної економіки / Н. І. Варга, Д. М. Афанасьєв // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2019. – Т. 22. – № 4. – С. 100-106.

Citation: Varha, N.I., & Afanasiev, D.M. (2019). Rehuliuvannia neformalnoi zainiatosti v umovakh perekhidnoi ekonomiky [Regulation of informal employment in a transition economy]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 22 (4), 100-106.

Стаття надійшла / Article arrived: 21.03.2019

Схвалено до друку / Accepted: 25.04.2019

Видатний сучасний український дослідник руху декабристів
(До 75-річчя доктора історичних наук, професора Г. Д. Казьмирчука)

Олександр Сарнацький, Запорізький національний технічний університет

Prominent modern Ukrainian researcher of the Decembrist movement
(To the 75th anniversary of Doctor of Historical Sciences, Professor
G. D. Kazmirchuk)

Oleksandr Sarnatskyi, Zaporozhye National Technical University

Выдающийся современный украинский исследователь движения
декабристов (К 75-летию доктора исторических наук, профессора
Г. Д. Казьмирчука)

Олександр Сарнацкий, Запорожский национальный технический университет

Казьмирчук Григорій Дмитрович народився 9 травня 1944 р. у с. Кальник Іллінецького р-ну Вінницької обл. в селянській родині і був у ній восьмою дитиною. Формуванню Григорія Дмитровича як особистості та майбутнього історика сприяла стародавня історична атмосфера, а також мальовнича природа рідного села Кальника, що розташовується на берегах річки Кальнички, притоки Собу, яка впадає у Південний Буг.

Історія Кальника багата на історичні події. Не обійшли стороною Кальник події Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. З середини XVII ст. він перетворюється на центр Кальницького полку. Очолювані видатними сподвижниками Б. Хмельницького, козаки цього полку за Хмельниччини брали активну участь у всіх найважливіших воєнних баталіях. Серед кальницьких полковників були знамениті Іван Богун та Іван Сірко. Кальничани підтримали фастівського полковника Семена Палія, який прагнув повернути козацькі права, а у 30-х роках XVIII ст. гайдамацькі виступи і Коліївшину проти феодального гніту та польсько-шляхетського панування.

У Кальнику діяли й декабристи. В Іллінцях, що поблизу Кальника? була штаб-квартира В'ятського піхотного полку, яким командував голова Південного товариства декабристів Павло Пестель, яскравий прихильник республіканської влади і автор програмного документу «Руської правди». Він жив поблизу Кальника з 1821 по 1825 рр. Там проходив службу один із активних членів Тульчинської управи майор М. Лорер (Дашів). До штабу для зустрічей приїздили В. Давидов, О. Баратинський, М. Бестужев-Рюмін, О. Поджіо та інші декабристи.

Археологічними розкопками трьох скіфських курганів поблизу Кальника займався видатний український історик, професор Імператорського університету Св. Володимира В. Б. Антонович. Він також склав стародавній план та започаткував вивчення села Кальника.

У 1951–1961 рр. Казьмирчук Г. Д. навчався у Кальницькій СШ, а після неї розпочалась його трудова діяльність. У 1961–1964 рр. продовжив навчання у Молодогвардійському технічному і Красноармійському педагогічному училищах. 1964 р. був призваний до лав Радянської армії. Після закінчення строкової служби продовжив навчання в Красноармійському педучилищі, яке закінчив 1969 р. Обидва училища він закінчив з відзнаками.

Цього ж року вступає до Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, де і відбулося його становлення як історика. Під час навчання в університеті Григорій Дмитрович пройшов школу видатних істориків. Найбільший вплив на формування молодого науковця справив професор Андрій Калістратович Буцик, який і розпізнав на той час у ньому майбутнього історика. На факультеті тоді працювала плеяда блискучих фахівців: К. О. Джеджула, В. А. Жебокрицький,

Ю. Ю. Кондуфор, В. Н. Котов, В. І. Стрельський, О. А. Бородін, В. Є. Спицький та інші.

Як прекрасний організатор та природжений керівник Григорій Дмитрович упродовж п'яти років обирався старостою курсу. Активно брав участь у громадському житті факультету. Будучи членом наукового студентського гуртка, робив доповіді, приймав участь у конкурсах студентських наукових робіт із проблем суспільних наук.

Іменному стипендіату історичного факультету Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, який закінчив із відзнакою у 1974 р., запропонували вступити до аспірантури на кафедрі історії Росії. Науковим керівником призначили професора В. Н. Котова, який і запропонував Г. Д. Казьмирчуку досліджувати історіографію суспільно-політичних рухів першої половини XIX ст. Саме тоді він почав формуватися як справжній декабрист нашої епохи, адже основним предметом дослідження молодого вченого стала історіографія руху декабристів. Цінними для нього виявилися поради представників старшого покоління українських декабристознавців: Г. Я. Сергієнка, М. М. Лисенка, М. П. Савичева, І. Я. Заславського. На формування його творчого метода вплинули професори А. Санцевич, Г. Сергієнко, В. Спицький, П. Овчаренко, В. Маркіна, В. Котов, А. Буцик (особливо), Г. Гербільський, В. Федоров, І. Ковальченко, О. Киянська, С. Коваль та інші. Навчаючись в аспірантурі, підготував бібліографічний покажчик ювілейної літератури про декабристів, написав декілька газетних заміток про дворян революціонерів українського походження, проводив семінарські заняття. Брав участь неодноразово у наукових конференціях, публікуючи тези з різних декабристознавчих проблем. З 1977 р. він розпочав працювати на кафедрі історії Росії.

У 1980 р. колектив викладачів цієї кафедри В. Н. Котов, О. К. Литвин та Г. Д. Казьмирчук написали першу вітчизняну методичну розробку спецкурсу «Рух декабристів» для студентів історичних факультетів. Адже вкрай важливо у ті часи було нехай і в контексті революційному вводити українські джерела, формувати майбутню українську школу істориків із зазначеної проблематики тощо. Тоді було зроблено перший в Україні загальний огляд декабристознавчої літератури, де Г. Д. Казьмирчук звернув увагу на дискусійні питання, зокрема щодо джерел становлення ідейних переконань декабристів, висловлюючи революційну на той час думку про паритетне значення зовнішніх та внутрішніх чинників у формуванні їхнього світогляду. Пізніше ці та інші передові ідеї знайдуть більш детальне обґрунтування у співпраці Г. Д. Казьмирчука та його учнів – А. В. Сілкина та О. О. Рафальського.

1984 р. підготував і захистив кандидатську дисертацію на тему «Перший етап визвольного руху в Росії в дослідженнях істориків Радянської України (1917–1980 рр.)». У дисертації вперше в історичній науці була зроблена спроба систематизації та узагальнюючого аналізу опублікованих досліджень із найважливіших проблем дворянського етапу визвольного руху в Російській імперії. Автор запровадив у науковий обіг нові архівні матеріали, висвітлив співробітництво істориків України і Росії в справі евристичного пошуку і публікації документальних джерел.

Упродовж багатьох років Григорій Дмитрович був викладачем, із 1989 р. – доцентом, з 2000 р. – професором кафедри історії Росії. З 2001 р. – завідувач кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Ним розроблені і прочитані низка нормативних та спеціальних курсів: історіографія історії Росії XIX – початку XX ст., історіографія руху декабристів, російська культура у XIX ст., історична бібліографія тощо. Викладач нормативних курсів та спецкурсів з історіографії історії України, історії Північних та Південних слов'ян, актуальних проблем історії Росії в Ніжинському педагогічному університеті ім. М. В. Гоголя, Переяслав-Хмельницькому педагогічному університеті імені Григорія Сковороди та Кіровоградському педагогічному університеті імені Володимира Винниченка. Читав лекції в багатьох вищих навчальних закладах України.

1997 р. Казьмирчук Г. Д. на засіданні спеціалізованої вченої ради в Київському університеті успішно захистив першу в Україні докторську дисертацію з проблем історіографії руху декабристів на тему: «Рух декабристів: історіографія проблеми (1917 – середина 1930-х років)», в якій підніс саме українську складову декабристознавства, розкривши при цьому значну частину раніше не описуваної історії українства, зокрема українського дворянства, зв'язки Т. Г. Шевченка з дворянськими колами, що має значний доробок з історичної бібліографії, краєзнавства, історії університету тощо.

Тісне співробітництво було налагоджено між очолюваною ним кафедрою історії для гуманітарних факультетів та відділом історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України (завідувач – член-кореспондент НАН України О. П. Реєнт). Високо оцінюючи заслуги ученого перед історичною наукою, ректор Київського національного університету імені Тараса Шевченка нагородив Григорія Дмитровича Почесною грамотою.

Будучи викладачем столичного університету, Григорій Дмитрович умів вміло скерувати молодь до конкретної дослідницької діяльності, розпізнати у студентському середовищі майбутніх науковців. Під його керівництвом захищено 27 кандидатських та 3 докторських дисертацій. З проблеми декабристознавства написали дисертації такі його учні: Г. М. Куликовська (К., 1991), Р. С. Вавренюк (про А. П. Юшневського, К., 1993), О. В. Вербовий (про В. Базилевича, К., 2004), Р. М. Конта (К., 2004). Пізніше над декабристською тематикою працювали: д. і. н., проф. Т. В. Орлова, кандидати і. н. В. С. Дмитрієв, Л. В. Губицький, І. А. Мохнатюк, Т. Н. Соловьева, М. Г. Казьмирчук та інші колишні аспіранти. Серед плеяди учнів Григорія Дмитровича варто відзначити: С. П. Стельмаха, О. В. Вербового, Ю. В. Латиша, О. В. Ляпіну (викладачі Київського національного університету), Л. В. Губицького, В. В. Ластовського, Р. М. Конту, К. К. Крайнього (викладачі київських вишів), Г. М. Куликовську (викладач Волинського державного університету), А. А. Лисенка, Т. М. Соловійову (викладачі Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету), В. В. Заїку (викладач Глухівського державного педагогічного університету), О. С. Каревіна (співробітник Наукової бібліотеки ім. М. Максимовича), а також В. Л. Смирнова, А. В. Сілкина та багатьох інших. Його учні і зараз продовжують та далі розвивають наукові здобутки їх Вчителя.

Григорій Дмитрович є автором більше 550 наукових, науково-популярних, публіцистичних праць. Серед них 35 монографічних досліджень, брошур та курсів лекцій. Його наукові досягнення широко відомі не лише в Україні, але й за кордоном, а наявність численної плеяди учнів засвідчує непересічний хист як педагога, так і широку людську натуру. Доробок його значною мірою є скерованим саме на розкриття українського контенту. Він був організатором і керівником міжнародних конференцій «Декабристські читання» (1987–2005 рр.), редактором десяти випусків збірників їх матеріалів і тез, членом спеціалізованих вчених рад історичного факультету Національного університету імені Тараса Шевченка, Переяслав-Хмельницького педагогічного університету імені Григорія Сковороди.

Більше півсотні з його праць безпосередньо присвячено дослідженню історії рідного Кальника, краю Присоб'я та Поділля, з якими ніколи не переривалися його ниті життя.

Поряд із цим він був членом редакційних колегій низки періодичних видань історичного профілю, зокрема: «Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія», «Наукові записки: Серія Історичні науки» (Кіровоградський педагогічний університет ім. Володимира Винниченка), «Сіверщина в історії України», 36 наукових праць», «Проблеми історії України XIX – початку XX ст.», «Известия Иркутского государственного университета: Серия История», головним редактором часопису «Соціальна історія: науковий збірник» (Вип. I–IX, 2007–2013 рр.). Упродовж багатьох років редагував серію «Декабристські читання» (10 вип., 1987–2005 рр.) та збірники «Декабристи в Україні: дослідження й матеріали» (5 вип.).

За невтомну та плідну працю його було відзначено кількома державними і громадськими нагородами: знаком «За наукові досягнення», орденом «Геродот Галікарнаський» за вагомий внесок у розвиток вітчизняної історичної науки, медаль «Григорія Сковороди», Почесна грамота (2004), присуджено звання «Ветеран праці КНУ імені Тараса Шевченка» (2005), Почесна грамота КНУ та іншими нагородами (медаль «Двадцять лет победы в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.», «Ветеран труда» (1987), «На страже рубежей Родины»). За значний внесок у розвиток краєзнавчого руху Національна спілка краєзнавців України 17 січня 2014 р. присвоїла звання «Почесний краєзнавець України».

30 червня 2016 р. Казьмирчук Г. Д. вийшов на заслужений відпочинок. Але й сьогодні невтомний науковець продовжує плідно працювати та має ще багато планів на майбутнє. Він є членом спеціалізованої вченої ради з захисту дисертації у Дрогобицькому педагогічному університеті імені І. Франка, членом редколегії «Известия Иркутского государственного университета: Серия История», досліджує проблеми історіографії, бібліографії, історії України, Росії, краєзнавства.

Григорій Дмитрович і зараз співпрацює з багатьма вітчизняними та зарубіжними істориками. Він і по цей день працює над ще невиданими роботами, над незавершеними та нереалізованими замислами в сфері декабристознавства: 1) українська декабристознавча школа: становлення та розвиток (1825–2019 рр.) (більше 150 с.); 2) Сподвижники П. І. Пестеля – видатні діячі Тульчинської управи декабристів (32 с.); 3) Публікація архівних матеріалів про декабристів та декабристознавців. Подібні свідчення збираються ним, щоб створити бази даних для подальшого розширення української складової невітлених історіографічних проєктів, які могли б бути завжди корисним для наступних поколінь вітчизняних дослідників з цієї тематики.

Побажаймо ж шановному ювілярові здоров'я, творчої наснаги продовжувати й надалі наукову і громадську діяльність, реалізації всіх його творчих планів, добробуту. Многая літа, Григорію Дмитровичу!

Олександр Петрович Сарнацький
Доктор історичних наук, професор
Запорізький національний технічний університет
69063, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 64.

Email: asarnatskiy54@mail.ru

Oleksandr Sarnatskyi
Doctor of historical sciences, Professor
Zaporizhia National Technical University
64, Zhukovsky Str., Zaporozhye, 69063, Ukraine